

Національна академія наук України
Інститут історії України

На правах рукопису

Ступак Федір Якович

УДК 94(477).«17/19»:061

**БЛАГОДІЙНІСТЬ
ТА СУСПІЛЬНА ОПІКА В УКРАЇНІ**
(кінець XVIII – початок XX ст.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук**

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ...	12
1.1. Історіографія проблеми.....	12
1.2. Джерела дослідження.....	49
1.3. Методологія дослідження.....	56
РОЗДІЛ 2	
ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ДОБРОЧИННОСТІ ТА СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ.....	58
РОЗДІЛ 3	
ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИКАЗІВ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ.....	125
3.1. Загальні положення та фінансова діяльність.....	125
3.2. Навчально-виховні заклади.....	135
3.3. Богадільні та виправні заклади.....	153
3.4. Приказна медицина.....	162
РОЗДІЛ 4	
СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ.....	203
4.1. Земська суспільна опіка.....	203
4.2. Земська освіта.....	224
4.3. Земська медицина.....	234
РОЗДІЛ 5	
ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ УПРАВЛІНЬ З СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ТА ДОБРОЧИННОСТІ.....	291
5.1. Міські бюджети і соціальна підтримка.....	291
5.2. Соціальна допомога.....	303
5.3. Народна освіта.....	338

5.4. Охорона здоров'я.....	348
ВИСНОВКИ.....	369
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	380

ВСТУП

Актуальність теми. Відродження української державності, реформування суспільства надає нового імпульсу розвитку соціальних відносин у країні. Виникають проблеми, пов'язані з появою нових форм власності, майновою диференціацією населення. На жаль, сьогодні значна частина населення України потребує соціального захисту, якого держава ще неспроможна надати повною мірою. Вирішення цієї проблеми є важливим завданням, адже сучасні досконалі форми соціального захисту – гарантія стабільності в державі. Виникла необхідність усвідомити об'єктивні передумови розвитку благодійності, її ролі в суспільстві.

Актуальність дослідження в аспектах світоглядному і конкретно-історичної практики очевидна з ряду причин.

Об'єктивне вивчення і висвітлення витоків, сутності видів і форм добродійної діяльності та соціальної підтримки в Україні дає багатий матеріал для критичного осмислення і використання в нинішніх непростих умовах, коли полярними стали не лише погляди, але й матеріальний стан різних прошарків населення, коли такі соціальні патології, як жебрацтво, безпритульність та інші, викликані безробіттям, міграційними процесами, соціальним напруженням у суспільстві, збільшують ряди потребуючих соціального піклування. Це важливо не лише з точки зору організації елементарної турботи про нужденних членів суспільства, які мають на це право за фактом самого існування, але й з точки зору вивчення історичного досвіду, позитивного і негативного, в справі організації і регулювання процесу благодіяння.

Глибина і міцність вітчизняних традицій милосердя, багатий історичний досвід поєднання державного, громадського і приватного компоненту в практиці вітчизняної благодійності, які відобразилися як у

багатоманітності напрямів, так і у великій кількості форм її існування, дають цінний матеріал, який в умовах соціально-економічних реформ і створення нових форм соціальної і духовної допомоги малозабезпеченим в Україні, має практичну потребу.

Особливу актуальність проблемі світоглядних засад, історії і практики доброчинності в Україні надають, на наш погляд, моральні характеристики предмету дослідження. Наочний опис морального прикладу – дієвий прийом виховання. Об'єктивно відтворена історична картина соціальної підтримки та доброчинності в Україні дає багатий матеріал для перетворення морального виховання у практичну дійсність, що так необхідне сьгоднішньому суспільству.

Актуальність теми дослідження обумовлена також її недостатньою розробкою у вітчизняній історичній науці. Це пов'язано в першу чергу з тим, що тривалий час питання допомоги малозабезпеченим верствам населення у дорадянський період перебували поза увагою історичної науки. Радянська історіографія була затиснута ідеологічними настановами і явище благодійності та соціальної допомоги майже не досліджувалося.

Історія осмислення соціальної допомоги не набула належного відбитку. Автори відповідних досліджень не виходять за межі окремих фрагментів історії соціальної допомоги і доброчинності, обмежуються межами певного часового зрізу, що не дозволяє бачити її як цілісний багатоаспектний процес. Виникла потреба комплексного осмислення соціальної допомоги у вітчизняній культурно-історичній перспективі.

Знання історії доброчинності та соціальної допомоги в Україні може сприяти пошукові оптимальних шляхів розв'язання проблем сьогодення. Цим значною мірою визначається актуальність даного дослідження.

Не менш важливими постають проблеми власне історії як наукового знання.

Отже, обрана тема дослідження має наукове, суспільно-політичне значення, чим і обумовлена її актуальність.

Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб об'єктивно проаналізувати історичний досвід доброчинності та суспільної підтримки в соціальній історії України, всебічно вивчити, узагальнити й висвітлити основні тенденції та найхарактерніші особливості соціально-доброчинної діяльності минулого.

У відповідності з метою дослідження поставлені такі **завдання**:

- спираючись на аналіз фактичних, документальних, архівних матеріалів, наукових досліджень теоретично осмислити сутність, зміст і структуру соціальної допомоги в Україні, як соціально-історичного феномену;
- провести конструктивний аналіз наукової літератури з проблеми історії доброчинності та суспільної опіки;
- розглянути процес оформлення суспільної підтримки на основних етапах її соціально-історичного розвитку;
- прослідкувати генезис вітчизняної державної і недержавної форм захисту і підтримки різних категорій нужденних;
- на основі вивчення теоретичної спадщини минулого в галузі допомоги малозабезпеченим виявити і концептуально обґрунтувати основні історичні тенденції оформлення наукової парадигми соціальної допомоги в Україні;
- розглянути особливості соціальної діяльності приказів громадської опіки, земських і міських органів самоврядування;
- показати історичні причини трансформації ідеології допомоги і підтримки в контексті державної і громадської практики соціальної допомоги.

Об'єкт дисертаційного дослідження – феномен благодійності та соціальної підтримки в процесі його історичного розвитку із врахуванням

при цьому еволюції від особистої потреби в акті благодіяння до усвідомленого громадянського обов'язку.

Предмет дослідження – історико-теоретичні засади феномену добродійності та суспільної опіки, напрями, форми і методи соціально спрямованої і благодійної діяльності приказів громадської опіки, земських і міських органів самоврядування, як специфічний вид суспільної практики і галузі наукового пізнання.

Хронологічні межі дослідження охоплюють час від кінця XVIII ст., коли зі створенням приказів громадської опіки оформлюється законодавча практика допомоги і підтримки на державному рівні, до початку XX ст., коли після 1917 р. суспільство було повністю поставлене під контроль держави.

Територіальні межі дослідження охоплюють дев'ять українських губерній, що перебували у складі Російської імперії.

Методи дослідження. Важливими шляхами розв'язання проблеми даного дослідження є застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід) та власне історичних (проблемно-хронологічний, структурно-системний, історизму, історично-аналітичний) методів дослідження. Дисертантом застосовувалися методи порівняльного аналізу між різними регіонами України.

Проблемно-хронологічний метод, використаний під час дослідження, дозволив з'ясувати еволюцію різних форм благодійності та соціальної допомоги в діяльності державних інститутів, органів самоврядування, окремих осіб; особливості їх розвитку в тогочасних соціально-економічних умовах. Він сприяв обґрунтуванню часових рамок висвітлення теми, позаяк було з'ясовано основні етапи становлення і функціонування самого явища, тобто унікального соціально-економічного феномену. Метод структурно-системного аналізу був важливим для виокремлення цілого та

його частин у системі соціальної підтримки населення. Історико-порівняльний метод використано з метою виявлення специфіки багатопланового спрямування соціальної політики у матеріальному забезпеченні нужденних категорій населення, для визначення спільного і відмінного, загального та одиничного, для аналізу закономірностей суспільного розвитку. Метод історизму означає об'єктивне висвітлення подій та явищ, неупереджене тлумачення суспільних відносин, унеможлиблює їх ідеологізацію, перекладення уподобань історика на конкретні історичні процеси. Визнавши історичний факт існування зазначеної системи, дисертант сприйняв її як суспільне явище, уникаючи позитивного або негативного тлумачення суспільного розвитку.

Відсутністю глибоких розробок проблеми соціальної підтримки та добродійності в Україні зумовлений вибір теми дослідження і наукова новизна дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дана робота є першою спробою комплексного вивчення мало розробленої теми. В процесі дослідження досягнуто результатів, які обумовлюють наукову новизну. Вона полягає в тому, що:

- уперше в сучасній вітчизняній історіографії здійснена спроба вивчення феномену благодійності, його світоглядних основ і конкретно історичного досвіду при одночасному вивченні еволюції від особистої потреби до усвідомленого громадянського обов'язку;
- уперше процес допомоги і підтримки розглянуто на значному відрізку часу від кінця XVIII ст. до початку XX ст.;
- прослідковані основні етапи становлення та розвитку вітчизняної моделі добродійності та соціальної допомоги;
- на основі толерантності до багатой дорядянської спадщини в галузі теоретичних пошуків з проблеми історії і практики суспільної опіки та благодійності використані методологічні підходи, що враховують

соціокультурну специфіку феномену добродійності і тривалість процесу його еволюції;

- вироблено теоретичне обґрунтування благодійності як соціокультурного феномену;

- до наукового обігу вперше введено новий специфічний пласт джерел з фондів 22 державних архівів України;

- значно доповнена історична картина діяльності держави як ініціатора, законодавця і виконавця у створенні та регулюванні системи соціальної підтримки;

- прослідкована історія процесу на основі зміни найважливіших понять, що ідентифікують різні етапи розвитку доброчинності та соціальної допомоги;

- аналіз приватної ініціативи у сфері доброчинної підтримки нужденних дозволив доповнити історичну картину і з'ясувати певні закономірності і особливості становлення громадянського суспільства в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Запропоновані в дисертації методи, використані законодавчі акти, статистичні та довідкові матеріали, архівні документи забезпечили наукову та практичну новизну дослідження.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць з історії України, при розробці лекційних курсів з історії доброчинності, меценатства та соціальної роботи, спецкурсів з проблем соціальної допомоги, доброчинності, генезису суспільної думки про соціальну роботу. Матеріали та висновки дослідження можуть використовуватися при підготовці підручників і навчальних посібників, при написанні дисертаційних, дипломних та курсових робіт.

Дане дослідження може слугувати підмогою для інших галузей науки (соціології, соціальної та історичної психології, соціальної політики,

політології), при вивченні питань, пов'язаних з різними сторонами соціальної роботи, управління, соціальної сфери та ін.

Введені до наукового обігу архівні джерела дозволили автору розглянути мало вивчені й зовсім не досліджені аспекти й факти в історії доброчинності та соціальної підтримки.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконано самостійно, усі наукові результати одержані дисертантом особисто. Усі публікації автора за темою дослідження одноосібні.

Апробація результатів дисертації здійснена у формі обговорення на засіданні відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Основні положення і результати дисертаційного дослідження були апробовані на міжнародних та всеукраїнських наукових з'їздах, конгресах, конференціях, симпозіумах: міжнародна наукова конференція «Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи», Чернівці, 1998; міжнародний симпозіум «Історіографія в системі історичної науки», Херсон, 1999; Всеукраїнська наукова краєзнавча конференція «Велика Волинь», Стара Синява Хмельницької і Любар Житомирської областей, 2000; міжнародна науково-краєзнавча конференція «Житомирщина на зламі тисячоліть», Житомир, 2000; Всеукраїнська конференція «Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття», Бердичів, 2001; науково-краєзнавча конференція «Роль архівів у дослідженні історії міст і сіл Великої Волині», Житомир, 2002; Всеукраїнська конференція «Історія міст і сіл Великої Волині в контексті регіональних досліджень», Коростень, 2002; наукова конференція «Життя і наукова діяльність С. А. Томіліна – служіння справі охорони здоров'я населення України», Київ, 2002; VII з'їзд Всеукраїнського лікарського товариства, Тернопіль, 2003; міжнародний конгрес істориків України, Кам'янець-Подільський, 2003; Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча

конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині», Ковель, 2003; міжнародна науково-практична конференція «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості», Донецьк, 2003; п'ята Сумська наукова історико-краєзнавча конференція, Суми, 2003; Всеукраїнська наукова конференція «Вивчення історичної та культурної спадщини Правобережної України: проблеми і перспективи», Біла Церква, 2004; Всеукраїнська науково-практична конференція «Волинський музей: історія і сучасність», Луцьк, 2004; XX Міжнародний Київський симпозіум з наукознавства та історії науки і техніки «Академічна наука: минуле, сучасне, майбутнє», Київ, 2004; Всеукраїнська науково-практична конференція «Історичні витоки козацького роду в Україні», Вінниця, 2004; 10-та Республіканська конференція з історії медицини та охорони здоров'я, Мінськ, 2004; XIV Волинська наукова історико-краєзнавча конференція, Володимир-Волинський, 2004; Ювілейний VIII з'їзд Всеукраїнського лікарського товариства, Івано-Франківськ, 2005; Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція: Бердичів древній і вічно молодий, Бердичів, 2005; II міжнародна науково-практична конференція «Викладання актуальних питань геронтології у підготовці спеціалістів для системи медичної і соціальної допомоги людям літнього віку», Київ, 2006; Наукова конференція «Меценатство і благодійність: події, постаті, фундації», Чернігів, 2006; міжнародна науково-практична конференція до дня здоров'я, Київ, 2007; Восьма науково-практична конференція «Сіверщина в історії України», Глухів, 2009.

Публікації. Матеріали і результати дисертаційного дослідження викладені у монографії, 23 статтях у фахових наукових виданнях, 30 збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій. Вони викладалися при читанні курсу історії медицини та спецкурсів у Національному медичному університеті імені О. О. Богомольця.

Структура дисертації визначена логікою поставлених завдань і фактологією соціально-історичних процесів, підпорядкована меті дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (807 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 380 с., повний обсяг дисертації – 434 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Вивчення історії соціальної допомоги та благодійності дорадянського періоду лише розпочинається в українській історіографії. На наш погляд, воно не повинно обмежуватись рамками якоїсь «інвентаризації» благодійних актів, а навпаки, дати новий, цікавий нашим сучасникам кут зору для осмислювання історії соціально-економічного та духовного розвитку тогочасного суспільства.

Спеціальне і цілеспрямоване вивчення історії соціальної допомоги та добродійності в Російській імперії розпочалось у середині XIX ст. Примітно те, що процес соціальної допомоги та підтримки не був термінологічно визначеним, його опис проходив у двох культурно-історичних парадигмах: суспільна опіка («общественное призрение») і християнська благодійність (в кінці XIX ст. осмисленими як благодійність). Різнопольярність підходів до інтерпретації процесу допомоги і взаємодопомоги пов'язана з багатьма причинами, серед яких найважливішими були: ідеологічні настанови того часу, вибіркоче ставлення держави до проблем соціальної підтримки, розробленість проблеми християнського милосердя та жебраколюбства в церковній літературі і нерозробленість її у світській історіографії. До того ж, не виділяючи в історичній науці суспільну і приватну допомогу та підтримку в якості самостійного предмету вивчення, відомі історики минулого використовують стосовно ранніх сторінок князівської допомоги християнські поняття «жебраколюбство» («нищелюбие»), «милосердя» та

більш пізніє світське поняття – «благодійність». Все це призвело до того, що і в світських, і в конфесіональних підходах на кінець XIX ст. не визначилась єдина ідентифікація процесу допомоги.

У XIX ст. суспільна опіка і християнська благодійність існували як дві самостійні парадигми. На початок XX ст. вони розглядаються в єдності як суспільна допомога, а державна опіка і приватна благодійність, представлені світською і конфесіональною історичною практикою, як складові частини єдиного соціально-історичного процесу.

Один з перших світських підходів до історії досвіду соціальної допомоги в Росії дається в роботі А. Стога «О общественном призрении» [555], яка протягом першої половини XIX ст. стала, по суті, єдиним історичним дослідженням, присвяченим даному питанню. Підкреслюючи важливість державного підходу в справі суспільної допомоги, суспільної опіки, А. Стог уперше в російській історіографії спробував показати еволюцію державного підходу до проблеми допомоги та підтримки нужденних, починаючи з ранніх сторінок історії X – XII ст. І лише майже через п'ятдесят років дана проблема знайде своє відображення в роботах інших дослідників. А. Стог підкреслював нерозривний зв'язок, що існував ще і в XIX ст. між медичною допомогою і суспільною опікою у тісному значенні цього слова.

Інтерес до ранніх сторінок практики допомоги та захисту в 70–80-х рр. XIX ст. пов'язаний із зростанням громадського руху підтримки нужденних, а також з низкою державних заходів у галузі соціальної політики. В дослідженнях цих років розглядається історія процесу допомоги та підтримки в Росії, еволюція суспільної опіки аналізується з різних точок зору: заходів уряду, законодавства, з позицій історико-статистичного підходу.

Паралельно з даним підходом розвивався й інший – з точки зору християнської благодійності. У зв'язку з тим, що практика християнського

миłosердя має більш ранню громадську традицію, ніж державна, історіографія християнської благодійності розвивалася за декількома напрямками: осмислення ідеології та практики миłosердя в християнському світі; виявлення і категорювання тенденцій і форм приватної християнської благодійності; формування та опис окремих етапів доброчинності [451].

До межі XIX – XX ст., коли питання суспільної опіки і благодійності почали особливо цікавити як суспільство, так і уряд, деякі громадяни, які через соціальний чи професійний статус мали відношення до розробки нормативної бази і практичної роботи по організації соціальної опіки, а також представники різних галузей науки, вважали своїм обов'язком провести роботу по систематизації хоча б у вигляді каталогів, або коротких бібліографічних покажчиків усієї літератури, виданій на той момент у Росії та за кордоном з різних аспектів означеної проблеми.

Так, відомому російському бібліографу В. Межову належить бібліографічний покажчик книг і статей [493]. Видавець журналу «Детская помощь» протоієрей Г. Смірнов-Платонов склав покажчик до свого журналу за весь час його існування (1883-1894). Цю працю продовжив А. Селіванов [693]. Окрім цього, до 1917 р. вийшов ще каталог бібліотеки Попечительства будинків працелюбства і робітних будинків.

До своєрідних історіографічних оглядів, що допомагають досліднику орієнтуватися у бібліографічних лабіринтах літератури з проблеми суспільної опіки та доброчинності, можна віднести й оглядові статті окремих співробітників журналу «Вестник благотворительности», що публікувалися в розділі «Литературное обозрение». Саме в них з'являвся аналіз нових видань, що виходили тоді в Росії та за кордоном з проблеми соціальної опіки та філантропії.

Серйозна бібліографічна робота, проведена в дорядянській Росії стосовно феномену благодійності, свідчить як про наявність широкої літератури з проблеми, так і про роль та місце допомоги нужденним, які

відводились цьому яскравому і багатому історією явищу соціокультурного життя.

Сучасні дослідники, звертаючись до стану наукової розробки проблеми благодійності, називають різну кількість – від чотирьох до десяти тисяч – праць, статей, авторських і статистичних збірників, що існували на 1917 р. і належали перу істориків, архівістів, церковнослужителів, чиновників, державних і громадських діячів, видавців та ін.

Значну частину серед цих робіт займали дослідження благодійності як загальнохристиянського, так і православного спрямування. Серед них можна виділити праці з історії церковно-парафіяльних шкіл, авторів, що писали історію російської церкви та ієрархії та інших, що досліджували християнську благодійність. Деякі автори намагалися довести, що церковні установи можуть і повинні бути необхідною ланкою системи суспільної опіки. Характерними в цьому плані є роботи з історії християнської благодійності. Історія і розвиток церкви в Російській державі були проаналізовані Є. Смирновим, який розглянув проблему благодійності як суспільне явище [546].

На рубежі XIX – XX ст. в умовах появи суттєво нових явищ у добродійному русі вийшли значні роботи. У суспільстві складається нове розуміння мети і завдань філантропічної діяльності, усвідомлюється необхідність надання їй більш організованого характеру, забезпечення раціональної взаємодії різних напрямів у благодійному русі (державної, громадської та приватної благодійності), з'являються нові форми і напрямки добродійної діяльності. Все це примушувало дослідників знову, але на більш якісному та професійному рівні, звернутися до історії розвитку благодійності в Росії. П. Георгієвський, Є. Максимов, [374, 470-484, 655-665] в основному єдині у виділенні основних етапів у добродійному русі. Появу добродійної справи на Русі вони пов'язують з

поширенням християнства, з утвердженням його релігійно-етичних норм. Показуючи, що з моменту прийняття християнства і аж до початку XVIII ст. справа опіки бідних в Росії становила виключну монополію церкви і монастирів, автори одностайні у думці, що у XVIII ст. в Росії починає складатися система державної опіки, яка остаточно оформилась у 1775 р. з утворенням особливих адміністративних органів – приказів громадської опіки.

Погоджуючись з тим, що перетворення 60-70-х рр. XIX ст. безпосередньо торкнулися системи благодіяння в Росії і констатуємо, що в 1864 р. в багатьох губерніях ліквідуються прикази громадської опіки, а управління благодійними закладами передається земським органам, дослідники відзначають, що тоді ж був послаблений бюрократичний контроль з боку держави стосовно добровільних благодійних товариств, дещо полегшена процедура їх реєстрації, що повинно було зробити благодійність відносно доступним видом громадської діяльності.

Статистика жебрацтва і жахлива реальна картина російської бідності примушувала багатьох звернутися до дослідження історії та суті цього соціального феномену.

Аналіз причин і суті жебрацтва, визначення шляхів його ліквідації стає з 60-х рр. XIX ст. предметом публікацій, а потім і професійних досліджень, а деякі з них вийшли окремими публікаціями [340, 395, 444, 465, 483, 551, 574, 584, 650, 652, 755].

Відзначимо, що для більшості з цих робіт характерний відхід від спрощеного розуміння причин такого соціального явища як жебрацтво, відмова від спроб бачити його лише в індивідуальних людських вадах, таких як лінощі, невігластво, пияцтво. Більшість авторів вказують на багатоманітність і складність коренів жебрацтва, пов'язують зростання пауперизму в суспільстві з розвитком капіталізму, з його соціально-економічними особливостями.

На межі XIX – XX ст. складаються певні галузі історичного пізнання суспільної і приватної допомоги за такими напрямками: історія окремих етапів соціальної допомоги в Росії, історія соціальної допомоги (парафіяльної, земської, міської і т. ін.), історія благодійних установ і товариств, зарубіжний досвід суспільної опіки в контексті російської практики, історичні підходи до явищ соціальної патології.

При вивченні минулого суспільної допомоги дослідники розглядають два великих періоди: період її оформлення в Київській Русі і XVIII ст., коли визначаються державно-адміністративні підходи до соціальної підтримки. Дослідники пов'язують розвиток практики соціальної допомоги не з об'єктивними протиріччями суспільного життя і необхідністю їх розв'язання, а з особистісними мотивами тих чи інших історичних діячів.

Серед низки праць щодо загальних проблем суспільної опіки і доброчинності викликає інтерес доповідь А. Селіванова на I Всеросійському з'їзді діячів з громадської і приватної опіки [694]. У ній доповідач розмежовує громадську та приватну благодійність, розкриває позитивні та негативні сторони. Окрім того, наводить коротку довідку благодійного руху в Росії. Показує, що суспільна опіка в Росії здійснювалась земствами; у губерніях, що не мали земств – наказами громадської опіки. Він підкреслює, що земства, завантажені багатьма проблемами (народна освіта, медицина тощо), не мають можливості для чіткої організації опіки дітей. Селіванов вказує шлях для належної організації такої опіки – створення приватних благодійних товариств; при цьому роль земств і міст повинна полягати у видачі субсидій цим товариствам.

Доповідач звернув увагу на недостатність і неповноту відомостей про приватну благодійність, в той час як багатьма подвижниками милосердя виділяються приватним шляхом значні кошти на справу

допомоги бідним і потребуючим її людям. Ця думка дуже сучасна, оскільки моральна підтримка суспільством благородних поривань до милосердя і прагнень до допомоги буде сприяти розвитку доброчинності.

Автор приходять до важливого висновку, що бажано об'єднати зусилля товариств і видавати журнал, в якому висвітлювалися б найбільш актуальні питання громадської і приватної благодійності, звіти про діяльність доброчинних товариств.

А. Селіванов підкреслив роль Червоного Хреста і відзначив, що його особливістю є максимальна діяльність під час суспільних лихоліть і війн (влаштування лікарень, їдалень, створення медичних загонів для боротьби з епідеміями і т. ін.).

На межі XIX – XX ст. відомо уже цілий ряд дослідників, які обрали історію становлення та розвитку благодійності як взагалі, так і за окремими напрямками, спеціальним предметом для своїх досліджень. Один лише Є. Максимов, дійсний статський радник, керуючий на початку XX ст. канцелярією комітету Попечительства трудової допомоги, опублікував на цей час понад 15 книг і брошур з питань благодійності, не враховуючи маси його журнальних публікацій [470-484, 655-665].

У працях Є. Максимова містяться цікаві для сучасності думки про погляд на благодійність. Маючи історико-аналітичний характер, докладні та глибокі праці Максимова розкривають питання земського періоду в історії благодійності, приватних лікувально-благодійних закладів, початок державної опіки в Росії.

В роботах про особливі благодійні відомства і установи [479, 658] Є. Максимов висловлює думки, співзвучні з сучасним благодійним рухом, наводить погляди на тактику і стратегію філантропії. По-перше, зазначає автор, доброчинність повинна ґрунтуватись на знанні ступеня нужденності в ній; по-друге, вона повинна бути доповненням до суспільного добробуту; по-третє, потребує участі державної влади.

Звернемо увагу ще на деякі видання, які стосуються загальних питань окресленої проблеми. Незважаючи на те, що їх об'єднує нарисовий, фрагментарний характер, ці роботи відрізняються одна від одної. Так, цікавою за змістом є робота «Историческое обозрение мер правительства по устройству общественного призрения в России» [415], однак зауважимо, що вона охоплює не всі найважливіші періоди дорядянської доброчинності. Праця К. Победоносцева стосується лише однієї проблеми – удосконалення управлінням благодійними установами і написана у вигляді коментарів до роботи особливої урядової комісії з перегляду діючого законодавства про суспільну опіку, яка була створена під головуванням К. Грота в листопаді 1892 р. і напрацювала до часу написання книги деякі варіанти.

Деякі відмінні особливості притаманні монографії П. Георгієвського [374]. Автор поставив перед собою мету – викликати інтерес до такої важливої справи, як опіка бідних і благодійність. Із врахуванням цього книга побудована на співставленні рівнів доброчинності в Росії і деяких країнах Західної Європи, перш за все Німеччини. Розглядаючи на її прикладі організацію опіки бідних поза містами, автор виділяє спеціальний параграф історії сільських колоній, які там були.

Спостерігається історична реконструкція минулого через осмислення тих чи інших напрямів діяльності суспільної опіки, але одночасно відбувається і осмислення певних процесів через досвід зарубіжних країн.

Більшість дослідників, як і значна частина мислячої інтелігенції Росії, відводили правильній організації справи благодіяння в країні в умовах бурхливого розвитку капіталізму в пореформений період одну з вирішальних ролей у боротьбі з бідністю, звідси не випадковий інтерес дослідників до вивчення та узагальнення досвіду постановки справи допомоги нужденним в країнах Західної Європи, з використанням

перекладених і виданих праць Е. Мюнстенберга, Оссонвіля [502, 515] та ін. Історичний досвід зарубіжних країн у розробці правової бази та регламентації існування незаможних людей, визначенні кола заходів профілактичної благодійності, уточненні кола проблем, що потребують втручання держави, при регламентації форм і визначенні меж такого втручання, – ось приблизне коло проблем, вивчення і розробка яких мали не лише прагматичний аспект, але й склали теоретичну та методологічну основу для національного самовизначення у можливих шляхах розвитку суспільної та приватної опіки на рубежі ХІХ – ХХ ст.

Монографія С. Гогеля [376] розкриває стан справи доброчинності в Німеччині, Франції, Англії, США, Росії. Значне місце в книзі займають додатки, в яких наводяться основні положення, статuti, хартії та інші документи різних благодійних товариств і спілок.

Із опублікованих робіт В. Дерюжинського [386, 387] лише одна є нарисом про історію благодійності в Росії з часів Київської Русі до середини ХІХ ст., інші статті досить цікаво розповідають про досвід Німеччини та Англії.

Як бачимо, деяким роботам притаманне прагнення до осмислення досвіду суспільної опіки, накопиченого іншими країнами.

Загальний устрій суспільної опіки в Росії висвітлюють К. Мушинський [501], А. Якобій [589, 762] та інші.

Інша група досліджень відображає окремі проблеми філантропії, становить інтерес як із загальнопізнавальної, просвітницької, так і з виховної точок зору. Однією з проблем сучасного благодійного руху є піднесення духовно-моральних його основ, без чого неможливий його подальший розвиток.

Особливий напрям у вивченні історичного досвіду допомоги та підтримки пов'язаний з осмисленням історичної практики благодійної діяльності різних товариств, установ і окремих благодійників.

Оформлюється предмет історичного пізнання, де знаходять відображення конкретні соціальні явища: історія товариств, благодійних закладів, діяльність окремих людей.

Швидкий розвиток капіталізму в Росії прискорював поляризацію суспільства, що в свою чергу поставило перед державою і суспільством завдання реформування і системи доброчинності з врахуванням великої кількості і появою нових категорій нужденних. Це викликало інтерес до вивчення наявного досвіду в реалізації ідей підтримки різних категорій опікуваних у різних формах і видах опіки в різного типу закладах та установах.

З'являються публікації з описом та аналізом досвіду роботи установ і закладів опіки, що успішно функціонували, благодійних товариств, церковно-парафіяльної благодійності, на основі опису та аналізу окремих прикладів йде теоретико-практична розробка основ і змісту нових видів доброчинності, благодійних організацій і закладів, пошук шляхів об'єднання їх діяльності [345, 352, 360, 390, 473, 508, 528, 541, 552, 558, 618, 623].

Особливий напрям у дослідженні соціальної допомоги – дослідження певних соціальних груп, які віддзеркалювали різні соціально-історичні процеси, історичні трансформації (міграція, урбанізація, руйнування геополітичного простору і т. ін.). Історія поведінки, ціннісних орієнтацій, мотивів девіантних груп стає особливим соціальним полем і предметом наукової рефлексії в контексті проблем соціальної допомоги. Отже, тенденції до вивчення умов життя окремих соціальних груп спостерігались в Росії уже на межі століть.

Окрім названих видань, даній проблемі присвячена як маса поточних публікацій, переважно статистично-описового характеру, так і ювілейні видання [337, 347, 353, 359, 360, 510, 517, 541, 592, 604, 653, 682, 686, 758, 761].

Історико-статистичний підхід переважав в публікаціях, в яких досліджувалися окремі проблеми в галузі як державної, так і громадської доброчинності: заходів уряду і законодавства, діяльності органів самоуправління на ниві благодійності, станової доброчинної допомоги. У постреформений час в роботах, присвячених земському і міському самоврядуванню, тема організації, суті та проблем суспільної опіки стає обов'язковим атрибутом дослідження [333, 376, 385, 397, 442, 448, 510, 512, 557, 582, 585, 596, 624, 646].

Стосовно розробки історії та змісту основних напрямів благодійної діяльності, слід зазначити, що в цілому в дорадянській літературі різні напрями доброчинності представлені нерівномірно. Основна увага приділялась державній благодійності. Особливий інтерес до вивчення та узагальнення досвіду державної доброчинності пояснюється, на нашу думку, рядом серйозних причин. По-перше, з моменту початку активного становлення системи державної допомоги нужденним цей напрямок у благодіянні стає на довгий час головним, що мав на початковому етапі навіть завдання витіснення приватного елемента з непомірним зростанням професійного жебрацтва. По-друге, незважаючи на тривалу відсутність спеціального органу, координуючого та контролюючого справу опіки та благодіяння в центрі, наявність з 1775 р. і далі таких органів у губерніях і обумовлена законом жорстка підзвітність усіх доброчинних установ і закладів, призвели до накопичення досить значного статистичного матеріалу саме по лінії державного благодіяння. І по-третє, переважання всередині системи установ зі статусом установ, «на особых основаниях управляемых», які за задумом повинні були мати характер напівдержавних-напівгромадських установ, означало монополію державного підходу в їх діяльності. Це виражалось як в особливому контролі з боку представників царського дому за їх діяльністю, так і першочерговим фінансуванням за рахунок казни та різних надходжень, що

робило існування патронованих царським домом закладів відносно терпимим і давало можливість використовувати їх в якості народного фасаду самодержавства, в тому числі, й за рахунок публікацій, що висвітлювали їх діяльність.

При аналізі робіт з історії доброчинності можна виділити декілька монографій фундаментального характеру, в яких досить повно на час видання проаналізовано проблему благодійності.

Великий інтерес викликає монографія «Благотворительные учреждения России» [249], яка складається з двох частин. У першій з них у хронологічній послідовності дається характеристика становлення і розвитку благодійності в Росії протягом багатьох віків. Друга частина цього видання побудована не за хронологічним, а за проблемним принципом, що дало змогу зосередити основну увагу на роботі провідних благодійних товариств і організацій. В цілому монографія є дуже цікавою, написана на документальній основі і містить відомості про різні сторони доброчинності.

При історіографічному аналізі звернемо увагу на ще одну фундаментальну роботу, авторами якої виступили відомі спеціалісти-практики: Є. Максимов, П. Георгієвський, О. Адеркас, Є. Шумигорський – «Благотворительность в России» [248]. Характерною особливістю цього видання є те, що в ньому даються особливості благодійних товариств і благодійних закладів, яких у 1902 р. в Росії було 11 040, в тому числі 4762 товариств і 6278 закладів. Викликають інтерес дані про роки заснування товариств і закладів, про їх відомчу належність.

Основу роботи складають нариси з різних напрямів благодійності. Слід виділити цікавий нарис, присвячений парафіяльним попечительствам при православних церквах. Особливу привабливість у цій роботі викликають надзвичайно цікаві таблиці, які займають значний обсяг.

Торкаючись питання історіографії доброчинно-меценатської діяльності часів Козаччини-Гетьманщини, зазначимо, що в дорадянський період деяких загальних питань і конкретних фактів доброчинності торкається Д. Яворницький. Тритомна «История запорожских козаков»[588] видатного українського історика, етнографа і фольклориста, археолога, письменника академіка Д. Яворницького є однією з найцінніших пам'яток вітчизняної дорадянської історіографії, важливим джерелом для вивчення історії українського козацтва. Деякі факти та важливий матеріал знаходимо в роботі митрополита Є. Болховітінова «Вибрані праці з історії Києва» [354], в «Історії міста Києва» М. Берлинського [348].

За законом 1775 р. «Об учреждении для управления губерний» в Російській імперії, в т.ч. і в українських губерніях, створювалися прикази громадської опіки – установи із соціальними функціями, на які покладалось провадження питань суспільної опіки та медичного забезпечення. В Правобережній Україні прикази громадської опіки з'явилися лише на початку ХХ ст.

В літературі дорадянського періоду в оцінці приказів громадської опіки існували дві стійкі тенденції. Деякі автори, такі як А. Стог [555], К. Мушинський [501] та інші писали про прикази захоплено, як про установу, що здатна до постійного саморозвитку і до щонайбільшого задоволення суспільних потреб.

Інша, критична точка зору подається переважно в працях Є. Максимова. У його роботі «Приказы общественного призрения в их прошлом и настоящем» [658] аналізуються різні положення закону 1775 р., питання фінансового забезпечення діяльності приказів тощо. Автор виділяє особливості деяких приказів, зокрема Одеського, вказуючи при цьому на наявність тут ради під головуванням градоначальника і затвердження її складу міністром внутрішніх справ, і правління, що обиралося радою на два роки. Зазначене дозволило Є. Максимову прийти

до висновку, що якби устрій внутрішнього управління приказів йшов іншим шляхом і наблизився до громадських організацій, то ради, подібні одеській, були б для цього зручною формою, цілком придатною для подальшого розвитку та удосконалення за типом благодійних товариств.

Важливим, на нашу думку, є те, що після ретельного аналізу діяльності приказів громадської опіки, автор виділяє найважливіші їх недоліки. До них Максимов відносить відсутність самостійного й компетентного у господарчих справах органу з достатньою кількістю добровільних громадських діячів і необхідним персоналом виконавців, відсутність достатніх коштів і права розпоряджатися цими коштами, обтяжливість регламентуючих постанов. Підкреслюється невідповідність членів приказів до ведення господарчих справ, незацікавленість їх, нездатність вести справи інакше, ніж формально внаслідок перевантаженості іншою роботою.

Слід зазначити, що вказана робота відомого дослідника доброчинності, яким, безперечно, є Максимов, вагомий внесок в історіографію проблеми. Попри її актуальність, адже аналізувалась не вивчена важлива проблема, все ж практичне значення та рекомендації автора мали обмежене застосування – прикази були замінені земствами, і в час опублікування праці прикази громадської опіки діяли в Україні лише на Правобережжі.

У роботі В. Дерюжинського [386] розглядаються деякі аспекти суспільної опіки. Оцінюючи, наприклад, діяльність приказів громадської опіки, автор вважає підсумки її незначними. Більше того, на думку Дерюжинського, діяльність приказів свідчить про те, що цей досвід організації суспільної опіки виявився невдалим, і вбачає причинами цього бюрократичний характер, відсутність участі громадськості, недостатність власних сил приказів, і, врешті, занадто широкі завдання, покладені на цю організацію. З такою категоричністю щодо незадовільних наслідків роботи

цієї важливої інституції з соціальними функціями навряд чи можна погодитись.

Після відміни приказів громадської опіки і переходу до земських принципів допомоги та підтримки, у 80-90-х рр. XIX ст. починають проводитися дослідження, присвячені історії земської, волосної та селянської опіки. У них знаходять відбиток традиційні народні форми допомоги та підтримки, історія суспільної допомоги, яка надавалася земствами та їх різними установами.

Праця Є. Максимова «Очерк земской деятельности в области общественного призрения» [480] дає глибоку характеристику діяльності земств у галузі опіки. Такого всебічного історичного аналізу не зустрічається ні в одній з опублікованих робіт. Тут вперше співставляється обсяг та якість добродійної діяльності в земських і неземських губерніях.

Максимов на конкретних прикладах доводить, що неземські губернії відставали від земських за охопленням осіб, потребуючих підтримки. Так, в середньому на одну губернію кількість опікуваних і тих, хто одержував допомогу в земських губерніях, становила 38 291, а в неземських – лише 4034, тобто майже в дев'ять разів менше.

Ці матеріали Максимова особливо цінні для нашого дослідження, адже в Україні були як земські, так і неземські губернії.

Не можна не звернути увагу на висловлену автором впевненість у тому, що заходи суспільної опіки необхідні будуть завжди, навіть при найбільших перетвореннях, при наявності найдосконалішої соціально-економічної системи, адже завжди буде мати місце страждання людей, які перебувають у безпорадності та злиденності (старість, бідність, фізична та розумова недосконалість).

Можна погодитися з Максимовим, що суспільна опіка є важливою функцією громадського та державного управління, спрямованою на

полегшення страждань, врятування багатьох життів і тому заслуговує пильнішої уваги.

Серед найбільш значних ювілейних видань слід назвати книгу Б. Веселовського [366], що містить розділи про земську суспільну опіку, освіту та медицину.

Автор першим серед професійних істориків зробив аналіз заходів земств у галузі медичної справи. У його книзі розглядаються питання надання медичної допомоги сільському населенню, перевантаженості лікарів та ін.

Слід зазначити, що наш час потребує відмови від однобічного вивчення діяльності земських установ. Сьогодні необхідно розглядати історію земської опіки та медицини, особливо останнього і найбільш значного його етапу (останнє десятиліття перед Першою світовою війною), з врахуванням узгодженості в діях державних установ і представників інших відомств, що працювали разом із земствами в напрямку організації опіки та безплатного, доступного і якісного медичного забезпечення населення. Земська опіка та медицина розвивалась на фоні соціальних і політичних подій у Росії, а також значного розвитку її продуктивних сил, що й зробило можливим фінансування земства з боку держави шляхом щорічних дотацій на різноманітні потреби.

Ювілейні публікації 1914 р. не лише відтворили панораму діяльності земств у галузі суспільної опіки та медицини, але й поставили перед суспільством питання подальшого їх розвитку, які можна було вирішити лише за широкого обміну думками із врахуванням досягнутих успіхів і реалій сучасного життя в країні.

Земства, переважно губернські, друкували у своїх виданнях по земській медицині чимало – звіти своїх закладів і організацій, праці губернських з'їздів лікарів і представників земств (протоколи засідань і

доповіді), журнали земських зібрань, огляди епідемій та ін. Видавали періодичні журнали – медичні хроніки.

Медицина знаходилась повністю в руках повітових земств: скільки повітів, стільки їх законодавчих зборів; тому дані про дільничну земську медицину були дуже строкаті і губилися в межах повітів, лише почасти і не скрізь відбивались у медичних хроніках. У підсумковому вигляді вони з'являлись у делегатських доповідях на губернських з'їздах, що скликались з проміжками в декілька років. Врешті, всі ці видання друкувались земством невеликим тиражем.

Весь матеріал із діяльності земств був мало доступним для широкого використання, та й був недосконалим або стосувався окремих питань. Узагальнюючих нарисів, які б з'ясовували устрій, характер і діяльність земської медицини, майже не було.

У 1890-1893 рр. товариством російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова був виданий у семи томах «Земско-Медицинский сборник» за матеріальної участі більшості земств. Складений він був із цифрових і текстуальних повідомлень за певною програмою, надісланих на прохання Товариства дільничними лікарями, інколи за участю земських управ, від повітових і губернських земств, і опрацьованих Д. Жбанковим [402]. Збірник дав цінні відомості, без яких про першу половину земсько-медичного періоду не мали б цифрових і загальних даних. Проте збірник цей, як за широтою, так і за роздробленістю його даних по повітах і губернських земствах був, звичайно, не для широкого користування, та й закінчувався він 1888 роком. Планувався ще випуск заключного тому, проте здійснити це не вдалося. Є й інші роботи Д. Жбанкова [401, 403, 404].

Пироговське товариство видало у 1899 р. до XII міжнародного медичного конгресу книги (французькою і російською мовою) «Русская земская медицина» [511], укладену Є. Осиповим, І. Поповим і

П. Куркінім. У ній, поряд зі статистичними та загальними даними по Росії, характером і устроєм земських установ подаються декілька статей, що з'ясовують історію, устрій і характер земської медицини. Книжка ця добре заповнювала відсутність узагальнюючого нарису земської медицини і на багатьох лікарів справила виховний вплив. Проте, по-перше, вона закінчується на середині 90-х рр. XIX ст, по-друге, вона швидко стала бібліографічною рідкістю.

Наступні два десятиліття, найбільш успішні у розвитку земської медицини, лишались без підсумку й узагальнення. У деякій мірі прогалина ця була заповнена З. Френкелем [567, 568]. Він був помічником російського генерального комісара на Дрезденській гігієнічній виставці 1911 р. й організатором її відділу земської медицини. Ряд земств відгукнулись на заклик до участі у виставці і надіслали для неї чимало переважно цифрового і графічного матеріалу, хоча й не однакового за повнотою й складом. Земська медична виставка мала успіх, і в 1913 р. її відділ, ще поповнений, був представлений на Петербурзькій гігієнічній виставці. Френкель постарався використати цей матеріал, і в своїй книжці «Очерки земского врачебно-санитарного дела» [568] дав опис графіків та інших експонатів згаданих виставок по деяких губерніях, доповнивши цей опис декількома главами про характер і стан земської медицини. Нариси З. Френкеля містять багато показового й повчального, однак не з'ясовують досить повно розвиток земської медицини. Проте в цілому автор об'єктивно подав розвиток земської медико-санітарної організації за майже 50-річний період її існування. Видання ілюстроване фотографіями та численними діаграмами й картографіями.

Вступна глава книги висвітлює історію створення відділу земської медицини на Дрезденській виставці. У перших семи главах наведено докладний огляд діяльності в галузі медицини окремих земств (серед них Катеринославське й Харківське), і дана їй критична оцінка. Наступні глави

З. Френкель присвятив принципам діяльності й етапам розвитку дільничної медичної організації. Автор докладно розглядає історико-медичні факти із залученням статистичних даних за 1910 р. про чисельність земських лікарів і фельдшерів, кількість лікарських дільниць і фельдшерських пунктів, кількість лікарень і ліжок у них. У книзі знайшли своє відображення психіатрична допомога, віспощеплення, діяльність губернських земських лікарень і фельдшерських та акушерських шкіл, губернські з'їзди лікарів за період з 1897 по 1913 р., розвиток губернської санітарної організації, відомості про санітарні бюро і санітарних лікарів за 1914 р., бюджети земств.

Дослідження З. Френкеля було гідно оцінено сучасниками і назване підручником із земської медицини.

Деякі публікації були присвячені стану земської медицини в окремих регіонах. Автори цих публікацій працювали в земстві і їм були відомі справи і труднощі земської медицини, вони викладали цікавий і корисний матеріал, проте не завжди давали його аналіз та узагальнення.

Зазначимо, що відомі позитивні результати діяльності земських медичних закладів стали можливими лише внаслідок постійної й цілеспрямованої взаємодії усіх ланок – держави, земських управ і дрібних земських одиниць. Взаємодія ця могла дати позитивні результати лише в тому випадку, якщо і в державних, і в земських установах знаходились люди, що керувалися одним прагненням і об'єднані єдиною метою.

При вивченні земської медицини необхідно пам'ятати, що вся робота земств будувалась на демократичних принципах. В їх роботі, як правило, мали місце колегіальність і гласність. При цьому земська повітова структура була незалежна від губернської, активно розвивались міжповітова й міжгубернська взаємодопомоги. Практична діяльність усіх без виключення земств була орієнтована на загальну, безплатну і якісну медичну допомогу.

У книзі відомих земських діячів Г. Львова і Т. Полнера [468], де був підведений підсумок значного періоду діяльності земств, вказувалось на те, що за час існування земствами була проведена велика робота по запрошенню значної кількості лікарів на службу й будівництво земських лікарень. В роботі відзначалось, що в земських установах уперше як рівні зустрілись представники усіх станів: селяни, міщани, купці, дворяни. Автори писали про жертвність працівників земств, які робили необхідну для народу справу.

На нашу думку, ці автори, підводячи підсумки гідного шляху, пройденого земством, акцентуючи увагу насамперед на трудовому внеску всіх його членів, цілком справедливо віддали належне земству в дні його 50-річчя, хоча при цьому, торкаючись стану справ у земській медицині, вони й пропонували збільшити кількість земських лікарів і витрати на сільську медицину ледь не в три рази.

Значним внеском в історіографію діяльності земських установ є робота М. Капустина «Основные вопросы земской медицины» [443]. Вона досить ґрунтовна, і тому неодноразово використовувалася як навчальний посібник в різних навчальних закладах. Автор порівнює земську медицину із західноєвропейською.

Ювілейні публікації 1914 р. не лише відтворили панораму діяльності земств в галузі суспільної опіки та медицини, але й поставили перед суспільством питання подальшого їх розвитку, які можна було вирішити лише за широкого обміну думками з врахуванням досягнутих успіхів і реалій сучасного життя в країні.

Нове адміністративне положення торкнулося і міського управління, поставило перед ним ряд завдань з опіки різних категорій нужденних, безпритульних, жебраків, безробітних. Адміністративно-законодавчі заходи вимагали більш ретельного вивчення на великому історичному відрізку часу явищ соціального реформування, окремих видів підтримки,

таких як суспільна допомога. Завдяки історичній перспективі вдалося побачити особливості процесу, а також накреслити певні заходи в справі практичної реалізації ідей допомоги та підтримки. Вивчення даного історичного матеріалу мало практичну спрямованість відносно певних адміністративно-законодавчих завдань суспільної опіки.

Проблемам діяльності міських громадських управлінь після реформ другої половини ХІХ ст. присвячена значна кількість наукових досліджень. Основна маса праць дорядянського періоду розглядала міське самоврядування в загальноімперському плані, а регіонам увага не приділялась.

Перші спроби проаналізувати міське положення 1870 р. були зроблені в роботах професора Харківського університету І. Дитятіна [389], де він наводить приклади і по деяких українських містах.

Значний інтерес до міських реформ 1870 р. та 1892 р. було виявлено на початку ХХ ст. у зв'язку з суспільно-політичним піднесенням в країні. В цей період з'явилися дослідження, де аналізувалася діяльність органів міського управління, переосмислювалися методи роботи міських дум [469, 470, 582].

Цікаві спостереження є в історичних нарисах про заснування та соціально-економічний розвиток міст. Ці огляди дають певне уявлення про діяльність міських управлінь і досягнуті ними результати, в т.ч. з окресленої проблеми [343, 346].

Є. Максимов є автором праць [470, 662] про участь міських громадських управлінь у справі підтримки малозабезпечених. В ній окреслено той шлях, яким йшли ці управління у галузі опіки й ті загальні принципи, за якими будувалась їх діяльність на цій ниві. Прослідкувавши розвиток справи опіки бідних до міської реформи 1870 р., автор далі приділяє увагу діяльності органів міського самоврядування з соціальної підтримки в нових пореформених умовах. При цьому аналізуються

важливі фінансові питання стосовно витрат міських управлінь на потреби суспільної опіки, завдання і форми міської допомоги бідним, діяльність спеціальних органів міст добродійного спрямування. Робота містить низку цікавих і важливих фактів діяльності з соціальної підтримки в українських містах. Проте хронологічно дане дослідження завершується першими роками ХХ ст. і, відповідно, не охоплює важливі кроки подальшого розвитку добродійності в містах.

У монографіях Д. Багалія [344] і Д. Багалія Д. Міллера [343] вперше систематизовано великий фактичний матеріал з розвитку міського господарства Харкова та Слобідської України, показано основні заходи щодо розв'язання проблем народної освіти та охорони здоров'я в місті.

В. Дерюжинський [386] торкається участі земств і міських управлінь у справі суспільної опіки, звертаючи при цьому увагу на загальність у формулюванні вимоги обов'язкової суспільної опіки. Разом з тим він високо оцінює роботу земств у галузі соціальної підтримки.

На початку ХХ ст. до наукової розробки проблематики благодійного характеру стали залучатись молоді вчені, студенти вищих навчальних закладів. Петербурзьким і Казанським університетами були оголошені конкурси на кращу роботу про будинки працелюбства і з історії філантропії.

Залученням творчих сил до дослідження проблем благодійності займались не лише вищі навчальні заклади, а й різні благодійні товариства, наприклад, Попечительство трудової допомоги.

Покровителька Попечительства імператриця Олександра Федорівна пожертвувала на премії за кращий твір з визначеної проблематики 75 тис. руб. із своїх коштів. На першу премію виділялося дві тисячі рублів, на другу – тисячу, а на третю – 750 руб.

Частина з пожертвування цариці призначалась для оплати перекладів потрібних книг з іноземних мов і видання їх. Премійовані автори також

одержували можливість публікувати твори (на обкладинці обов'язково розміщувались відомості про перемогу автора в конкурсі і одержаній ним нагороді).

Не можна не згадати ще про одну традицію в галузі організації наукової роботи у дорадянський період. Всі найбільші благодійні товариства збирали свої бібліотеки з усіх питань суспільної опіки та благодійності, видавали каталоги і покажчики, огляди літератури та інші бібліографічні праці.

Бібліотека Попечительства трудової допомоги виникла у рік його заснування як «посібник» для співробітників. У 1898 р. вона перетворилась у загальнодоступну, приводом до чого стали часті звернення за матеріалами й літературою студентів-юристів Петербурзького університету, які готували дослідження про будинки працелюбства. Бібліотека утримувалась на кошти Попечительства, а в 1901 р. до них додалися проценти з пожертвування 50 тис. руб. імператриці Олександрі Федорівни. Бібліотека одержувала від неї та інших приватних осіб значні книжкові дарунки.

Великі й цінні бібліотеки мали Людинолюбне товариство і Відомство установ імператриці Марії. У великих книгосховищах були великі зібрання вітчизняної та іноземної періодичної преси, з якою можна було ознайомитися в спеціальних читальних залах. На початку ХХ ст. свої бібліотеки для співробітників почали влаштовувати губернські і навіть повітові земства, прагнучи зібрати там усі більш-менш значні видання, що стосувалися усіх сторін діяльності місцевих самоуправлінь.

Крім істориків, величезний вклад у розробку проблем теорії і практики соціальної роботи внесли педагоги, юристи, медики, особливо видатні психіатри, гігієністи та епідеміологи, інші спеціалісти, чий досвід ще чекає вивчення.

Феномен благодійності не досліджувався в радянський період, оскільки суперечив ідеологічним настановам вітчизняної історіографії, яка виходила з визначення філантропії, як одного «із засобів буржуазії маскувати свій паразитизм і своє експлуататорське обличчя через лицемірну і принизливу «допомогу бідним» з метою відволікання їх від класової боротьби». Це, звичайно, не сприяло зростанню кількості і, тим більше, оформленню в науковий напрям досліджень моделі дорадянської благодійності. Тут не можна не згадати брошуру П. Лафарга [461] 1905 р., де знаходимо зовсім неочікуване і протилежне розуміння сутності милосердя та благодійності. Уся робота просякнута недовір'ям до всіх проявів доброчинності, нігілізмом, войовничим атеїзмом. Автор повсюди бачить негативні наслідки милосердя, висловлює негативне ставлення до благодійників, іронізує з приводу їх благодійної діяльності, яку розглядає як спосіб експлуатації. Серед сотень робіт з благодійності подібного трактування не зустрічалось. Однак саме ця точка зору, висловлена П. Лафаргом, була часткою комуністичного світогляду, завдяки якому в одну мить була зруйнована багатовікова система благодійності.

На момент «перебудови» в оцінці явища благодійництва сталися певні зрушення – від різко негативної до підкреслення об'єктивно буржуазної суті благодійності. Тим не менше був зроблений висновок про ідеологічну неприйнятність вивчення вітчизняної моделі дорадянської благодійності. У цьому причина того парадоксу, що наукова література з проблеми, за невеликим виключенням, належить перу американських дослідників і створена у 1980-1990-ті рр. Вивчила це питання відома московська дослідниця Г. Ульянова [749].

Цінною в контексті проблеми є серія статей, написаних А. Лінденмейєр. Це, в першу чергу, робота про добровільні благодійні товариства і російське самодержавство: аспект приватної благодійності» [651], де на прикладі благодійних товариств і закладів розкрита політика

самодержавства стосовно самодіяльних об'єднань. При цьому виділений автором аспект державного контролю за приватною благодійністю.

У радянський період дослідження досвіду допомоги та підтримки починаються лише в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Звернення до феномену благодійності в умовах одночасного поширення діапазону методологічних орієнтирів пройшов шлях від нарисово-публіцистичного інтересу до професійних досліджень.

Однак, якщо американці головну увагу приділили інститутам благодійності та їх функціонуванню, то у вивченні філантропії російськими спеціалістами переважив жанр життєписів благодійників. Тут відбилась бажання у новій ситуації показати невідомі сторони життя людей попередньої епохи.

О. Боханов у монографії «Коллекционеры и меценаты в России» [357] одним з перших із сучасних російських істориків звернувся до проблеми доброчинної діяльності російських підприємців. Він характеризував тип особистості російських меценатів як виключний, з рідкісним у світовій цивілізації почуттям альтруїзму, з чим важко погодитись, оглядаючи, принаймні, історію світової науки і культури, які розвиваються в останнє століття багато в чому за рахунок колосальних грошових внесків приватних осіб.

В наступній монографії «Крупная буржуазия России. (конец XIX – 1914 г.)» [358] О. Боханов відійшов від ідеалізації своїх героїв. В розділі «Почесні звання підприємців» він відзначив, що цивільні класні звання ціла когорта представників великої буржуазії одержала не лише за підприємницьку діяльність, але й за попечительство в навчальних і благодійних закладах, інші некомерційні заняття. Серед тих, хто одержав чини і звання по благодійній частині, згаданий київський підприємець і благодійник Л. Бродський. Автор дещо перебільшив «декоративність» попечительських обов'язків благодійників. Так, мотиви могли бути й

корисливі, тим не менше, великі грошові внески давали можливість для суттєвого розвитку установ освіти, охорони здоров'я і громадської опіки.

Цієї ж проблеми торкається в біографічному аспекті книга Б. Ананьїча «Банкирские дома в России. 1860-1914 г.» [338].

Тенденції та особливості розвитку благодійності в Росії розглядає петербурзька дослідниця О. Павлова [683], однак її історичний екскурс завершується XVIII ст.

Відторгнення старих стереотипів дало поштовх для переходу до більш широкого кола дослідження. В статті Я. Щапова [761] уперше прозвучала думка про необхідність багатоаспектного вивчення історії благодійності. В контексті ідеї значимості для духовної культури Росії традицій милосердя і співчуття до убогих накреслені етапи благодійності протягом X – XX ст., дані статистика і класифікація найбільших закладів. Підводячи підсумки, автор відзначив, що розвиток системи благодійності був перерваний, але в теперішній момент врахування історичного досвіду може бути корисним при створенні нових форм соціальної та духовної допомоги незаможним.

Значним доробком у вивчення історії благодійності стали праці відомої московської дослідниці Г. Ульянової, особливо її узагальнююче монографічне дослідження «Благотворительность в Российской империи, XIX – начало XX века» [564]. У цій праці автором проаналізовані еволюція законодавства, інституціональний розвиток філантропії, економічний механізм благодійності, а також її регіональні особливості.

На зростання інтересу вплинуло відродження краєзнавства та інтерес до історії буржуазії, яка вивчалась в попередній період, головним чином, у вигляді політичного противника робітничого класу. Відхід у суспільній думці від негативних оцінок діяльності підприємців висвічував все нові сторони їх діяльності, включаючи сюди допомогу малоїмущим прошаркам.

До того ж, інтерес підвищувався через народження пострадянського підприємницького прошарку.

Однією з перших робіт у вивченні історії державної опіки та благодійності стало дослідження С. Поляруш [787], причому воно стосувалося Лівобережної України.

В останні роки деякі українські дослідники звернулися до висвітлення добродійно-меценатської та інших видів діяльності відомих представників підприємницької еліти. Так, дослідила підприємницьку та меценатську діяльність родини Терещенків О. Ткаченко [796]. Всебічно з'ясував багатогранну добродійну та культурно-освітню діяльність цієї ж родини О. Донік [392, 393, 770]. Прикладом персоніологічних досліджень, які є не поодинокими останнім часом, є робота Т. Ткаченко [797], в центрі уваги якої постать відомого українського благодійника та громадського діяча Г. Галагана. Меценатська діяльність Тарновських – у дослідженні Н. Товстоляк [798].

У монографії Т. Лазанської [460] проаналізовано форми державного втручання в економічну, господарську та епізодично добродійну діяльність торгово-промислового класу і окремих його представників.

В монографії В. Молчанова [500] з'ясовується специфіка пенсійного забезпечення громадян, взаємозв'язок життєвого рівня й стану благодійності.

У 1994 р. з'явилась публікація М. Дмитрієнко і О. Яся [620], у якій благодійність аналізується як атрибут громадянського суспільства. При цьому показано як історичний аспект цього питання, так і головні риси сучасної благодійності.

Своє розуміння історичних коренів і традицій добродійності показує в своїй публікації ужгородський професор І. Мигович [669].

Цікавою є робота В. Ковалинського про меценатів Києва [452].

Різні питання з окресленої проблеми досліджують в своїх роботах А. Нарядько [784], Т. Курінна [777], О. Кравченко [776], Т. Ніколаєва [785], І. Суровцева [795], О. Хаустова [800], Ю. Гузенко [769], В. Корнієнко [775], Н. Загребельна [772], С. Горохов [767] та ін.

Особливий пласт новітньої літератури з історії благодійності і громадської опіки формують навчальні посібники – для навчальних закладів соціальної роботи, для викладання історії бізнесу в закладах різного профілю, для викладання нових історико-культурологічних курсів у гуманітарних та інших вузах [362, 378, 467, 494, 496, 513, 514, 545, 548, 549, 550, 560, 565, 566].

В той час як на Заході соціальна робота вже давно має статус професійної діяльності, підготовка спеціалістів в Україні – справа нова, і звичайно, поєднана з недостатністю навчальної літератури.

Спробою показати багатоманітність проблематики з соціальної роботи на базі досліджень, що проводились протягом тривалого часу, дати цілісне уявлення про процес соціальної допомоги стало тритомне видання «Антология социальной работы» [339]. Перший том містить матеріали, що відображають історичний шлях становлення соціальної роботи як професії та наукового знання. Подаються роботи вчених, офіційні документи, статті громадських діячів. Більшість матеріалів, що стосуються ранніх етапів становлення суспільної опіки в Росії, у радянський період не публікувались. Вдалим, на нашу думку, є проблемно-хронологічний принцип розміщення текстів. Другий том присвячено питанням соціальної патології, які є невід’ємною частиною теорії та практики соціальної роботи. Розглянуті основні проблеми в їх культурно-історичному та соціально-психологічному аспектах. У третьому томі зібрано статті, закони, законодавчі акти, починаючи з найдавніших часів. Вони дають уявлення про своєрідність соціальної політики в сфері суспільної опіки. В цілому, антологія задумана як система інформаційної підтримки з різних

напрямків соціальної роботи. Цей підхід і визначив організаційну структуру антології, організованій за проблемно-тематичним принципом. Історія становлення соціальної роботи, соціальні патології, законодавство і методологія соціальної діяльності, технологія і зарубіжний досвід – ось основні блоки проблем, що представлені у виданні. Однак, як усяка антологія, вона не містить в собі сучасних наукових об'єктивних оцінок, має вибіркового реєструючий характер. Вважаємо, що для роботи із вказаною працею необхідна певна попередня підготовка.

Стосовно історіографії доброчинно-меценатської діяльності часів Козаччини-Гетьманщини, відзначимо, що гетьманам, старшині та козацтву присвячено чимало наукових праць і літературних творів, автори яких здебільшого показують політичну, військову та державотворчу діяльність. В контексті розгляду доброчинної діяльності деякі факти знаходимо в роботах В. Смоля та В. Степанкова [547], І. Крип'якевича [457, 458], Д. Дорошенка [394], Т. Яковлевої [590], М. Андрусика [593], О. Оглоблина [509, 682], Т. Геврика [373], Л. Алексієвець [335].

У монографії Д. Степовика [554] висвітлюється історія Києво-Печерської лаври упродовж всієї історії монастиря. У третьому розділі, що стосується періоду XVII – XVIII ст., автор відзначає значний внесок гетьмана І. Мазепи та деяких представників козацької старшини.

У своїй дисертації С. Кагамлик [774] торкається правової та матеріальної підтримки монастиря з боку гетьманів. Зазначається, що українські гетьмани і козацька старшина були найпершими благодійниками Києво-Печерської лаври. При цьому наводяться цікаві фактичні дані на основі ґрунтовної джерельної бази та літератури.

Т. Яковлева [590] у своїй ґрунтовній праці, в якій досліджується соціально-політичне становище в Україні в останні роки гетьманування Б. Хмельницького та за гетьманування І. Виговського, подає структуру пожалувань гетьманів, вказуючи, що як за Хмельницького, так і за

Виговського більша частина володінь надавалась монастирям. Надзвичайно цінною, на нашу думку, є в додатках таблиця з переліком майже 100 пожалувань, переважно цих гетьманів за 1648-1659 рр., чимало з яких були для монастирів. При цьому в окремих графах показано, це підтвердження чи пожалування.

У роботі С. Павленка [522] про гетьмана І. Мазепу у двох розділах автор торкається питань, пов'язаних з нашою проблемою, зокрема наводиться перелік виділених Мазепою коштів на добродійні справи, подається список церковних споруд збудованих на кошти гетьмана.

Ю. Шовкун вивчав діяльність, в тому числі благодійну, кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського [806].

Дослідник І. Лиман [463, 464, 779] розкриває ставлення козацтва до церков і духовенства, їх підтримку, місце Києво-Межигірського монастиря в духовному житті Запорозьких Вольностей.

В кількох публікаціях автора дослідження розглянуто багату спадщину добродійно-меценатської діяльності гетьманів, старшини та козацтва [559, 720, 722, 727, 729, 730, 733, 737].

Стосовно історії такої важливої установи із соціальними функціями, як прикази громадської опіки, слід зазначити, що радянські історики давали в основному негативну оцінку їх діяльності. Однак в останні десятиліття ці оцінки змінились на позитивні, проте не на ґрунті серйозних і критичних досліджень, а внаслідок політичних змін.

Періоду приказної медицини присвячена стаття Б. Палкіна [684], де розглядається організація цивільної медицини у контексті реформи 1775 р. Аргументованою виглядає позиція стосовно діяльності ПГО у галузі медицини відомого московського історика медицини М. Мирського, запропонована ним в його монографії [497]. Якісно новим етапом в російській історіографії стали публікації з історії ПГО О. Соколова [699, 700].

Щодо стану розробки проблеми діяльності приказів громадської опіки в Україні, то спеціальних праць немає. Торкається періоду діяльності приказів в сфері охорони здоров'я відомий український історик медицини С. Верхратський [606]. Наслідком різнобічного вивчення діяльності приказів громадської опіки в Україні автором даного дослідження стали публікації в періодиці та інших виданнях [559, 710, 714, 716, 717, 721, 725, 732, 735].

Історіографія земств за своїми масштабами та глибиною досліджень займає визначне місце в історії Росії і України. Широка палітра діяльності земств, їх роль як інституту управління викликали в сучасників, а пізніше в дослідників значний інтерес, який не згасає й сьогодні.

В дисертації О. Мармазової [781] робиться висновок, що саме земства як найбільш ефективна система місцевого самоврядування найбільше вплинули на покращання стану освіти в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. В роботі В. Курченко [778] досліджується земська діяльність в Україні у галузі освіти, зокрема створення земствами навчальних закладів, їх матеріально-технічне забезпечення. Свою оцінку діяльності земств у галузі освіти дає В. Борисенко [355]. С. Шукліна [807] досліджує діяльність земств у розвитку системи освіти Таврійської губернії, участь земств у її матеріальному забезпеченні. А. Гуз [768] дослідив культурно-освітню діяльність земських установ. К. Шихов [805] вивчав розвиток добродійної діяльності Катеринославського губернського земства з використанням комп'ютерних технологій і методів.

Певний внесок у вивчення різних напрямів діяльності органів місцевого самоврядування становлять дослідження А. Катренка [446], серед яких питання соціального стану населення та його рівень сприйняття суспільних перетворень, що відбулися на момент активної діяльності земських установ.

Доброчинну діяльність громадських організацій у роки Першої світової війни на широкому колі архівних джерел та літератури розглядають своїй монографії О. Реєнт і О. Сердюк [532].

Н. Шапошнікова [579, 802] у своїй роботі торкається питань надання земствами соціальної допомоги біженцям в роки Першої світової війни, зазначаючи, що земства використовували різні способи захисту соціального населення.

О. Донік [622] показує всебічну підтримку біженців у східних українських губерніях різними громадськими організаціями та органами самоврядування, надання земцями допомоги постраждалому населенню, увагу медичній справі під час війни.

І. Сесак [793] наводить дані про внесок земств Правобережної України у справу розбудови господарства. Не можна погодитись, що їм відповідають абсолютно негативні висновки. Використані фактичні матеріали, на нашу думку, оцінені необ'єктивно.

В дослідженні І. Верховцевої [765] з'ясовується, окрім інших питань, організація земствами Правобережної України медичного обслуговування населення та допомога соціально незахищеним категоріям громадян.

Стосовно історії земської медицини, то важливим етапом були цінні роботи, виконані С. Ігумновим [409, 410, 634, 635] – відомим діячем земської медицини. Його численні публіцистичні роботи спрямовані були на зміцнення земської медицини, обумовленої, на його думку, основною соціальною реформою XIX ст.

У своєму нарисі історії розвитку земської медицини С. Ігумнов намагається критично оцінити пройдений шлях земської медицини. Розробці була піддана земська медицина 10 губерній майже за півстоліття – починаючи з часу введення у них земських установ і закінчуючи останніми роками перед Першою світовою війною, що не лише призупинила розвиток земської медицини, але й багато в чому порушила її

діяльність. В роботу включені лише дані по 7 губерніях, в яких земські установи існували від початку реформи і які пережили весь процес, усі стадії розвитку земської медицини у міру того, як вона складалась. Губернії за часом уведення земських установ розташовуються в такій послідовності: Харківська, Полтавська, Чернігівська (кінець 1865 р.), Катеринославська й Херсонська (кінець 1866 р.), Таврійська (з 1866-1868 рр.) і Бессарабська з деякими українськими повітами (кінець 1869 р.). Три ж губернії Південно-Західного краю – Київська, Волинська і Подільська – ще довгий час лишались без земських установ і їх медичні заклади перебували в дореформеному становищі у завідуванні приказів громадської опіки. Лише в 1904 р. надано їм спрощене земство у вигляді губернського комітету з призначених гласних і зовсім без повітових земств, а в 1911 р. уведено загальне Положення про земські установи. Таким чином, губернії ці з нормальним земством проіснували до початку війни всього 3 роки та 7 років перед тим з подібністю земства, і всі ці роки використовували на те, щоб свою медицину підігнати й побудувати за зразком земської, що склалась в «старих» земствах. Дані про стан медичних закладів цих трьох губерній виявляються не порівнюваними з даними інших губерній, і губернії ці не брали участі у виробленні типу й характеру земської медицини, прийнявши їх уже в готовому вигляді. Через те в дану роботу С. Ігумнова вони не включені і лише в кінці додані окремо, у вигляді показників стану медичної допомоги в них у 1904 р., тобто при переході її від приказів громадської опіки у відання губернських земських комітетів, в 1911 р. – при передачі нормальним земським установам, і в 1913 р.

Певну цінність має збірник, що вийшов до століття земської медицини під назвою «Очерки истории русской общественной медицины» [520], в якому більшість робіт присвячено земській медицині. Серед авторів збірника – П. Заблудовський, І. Страшун, А. Жук, Є. Белицька,

С. Каган, В. Дмитрієва, І. Кіреєва та ін. Однак автори не відзначають, що земська медицина виховала велику армію лікарів, які розглядали свою медичну діяльність не задля заробітку, а як справу життя. Багато з них створювали систему радянської охорони здоров'я.

Деякі роботи дорадянського і радянського періоду стосувалися історії розвитку земської медицини в різних губерніях України [487, 488, 490, 491].

Цінним внеском у висвітлення історії земської медицини стали праці про діяльність окремих земських діячів та лікарів. Серед них – книга С. Кагана про О. Корчака-Чепурківського [440].

Деякі роботи присвячені розвитку окремих проблем в земських губерніях. Найбільший інтерес має дослідження Л. Карпова [445]. В роботі показано виникнення земської медицини та її санітарного напрямку в деяких губерніях, в тому числі й Херсонській. Автор підкреслює, що чимало земських лікарів в різних губерніях намагалися знайти вирішення складних санітарних завдань. Земські санітарні лікарі прагнули працювати в тісній взаємодії з іншими земськими лікарями. Не можна погодитись з автором стосовно поділу розвитку санітарної організації на три періоди: становлення до кінця 90-х рр., другий – характеризується «більшою планомірністю» і третій – останнє десятиліття перед революцією – період розширення санітарної роботи. Це штучний поділ, і він не пов'язаний з розвитком у діяльності санітарної організації земської медицини.

Серед робіт сучасного періоду особливо слід відзначити монографію М. Мирського [497], де історії земської медицини присвячено окремі розділи. З опорою на опубліковані джерела автор аналізує основні принципи та санітарно-профілактичний напрям земської медицини, дає конструктивну й аналітичну оцінку досягненням земської медицини.

До сучасних робіт українських науковців з історії земської медицини належить дисертація О. Рогози [789], в якій досліджується діяльність

земств України по забезпеченню сільського населення медичною допомогою. Н. Рубан [791] вивчала розвиток земської медицини, зосередивши увагу на питаннях кадрової політики земств у медичній галузі, у підготовці медичного персоналу, соціального та матеріального забезпечення медиків, розширення мережі земських медичних закладів, профілактичні заходи земств. О. Майстренко [780] дослідила роль Херсонського земства в організації медичної допомоги.

Окреслена тематика розглядається в працях автора роботи [559, 706, 707, 708, 715, 734, 738, 739, 740].

Новітній етап вітчизняної історіографії характеризується відродженням і активізацією інтересу до теми самоврядування міст, що пояснюється кардинальними змінами в українському суспільстві.

Раніше функції міських самоврядних установ, як регуляторів відносин між різними прошарками населення, ігнорувалися. Міські думи та управи пов'язувалися з капіталістичним суспільним ладом, хоча за органами міського самоврядування пореформеного періоду XIX ст. визнавалася і позитивна роль. Вказувалося, що тоді вони користувалися досить широкими правами, які дозволяли їм проводити культурно-господарську роботу в містах.

В останні роки українські дослідники займалися вивченням історії дорадянського самоврядування. Виконано низку дисертаційних досліджень регіонального характеру. В цих працях виділяються напрями діяльності міських самоуправлінь, однак питань соціальної допомоги населенню ці роботи торкаються у загальному контексті.

У дослідженні О. Головка [766] комплексно розглядається історія Харківського міського самоврядування у 1893-1917 рр., при цьому висвітлюється діяльність у розвитку муніципального господарства, народної освіти, охорони здоров'я.

О. Марченко [782] досліджує проблему становлення, розвитку і функціонування органів міського самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. після реформ 1870 і 1892 рр. Поряд з аналізом низки загальних питань розглядаються методи та основні напрями діяльності міських громадських управлінь.

У дослідженні Л. Шарої [803] висвітлюється проблема становлення та функціонування органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. Показані основні статті доходів і видатків місцевих бюджетів, зокрема й на вирішення соціальних завдань, організацію охорони здоров'я, поширення народної освіти.

О. Прищепа у своїй роботі [788], окрім розгляду спеціальних питань зі своєї теми, доводить дієвість органів міського управління Волині в організації міського господарства, забудові міст, формуванні соціального та культурного середовища міст.

Т. Тронько [799] розглядає причини, основні напрями і принципи діяльності Міністерства народної освіти, Відомства установ імператриці Марії і Св. Синоду щодо розвитку жіночої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. При цьому визначено специфіку головних типів середньої школи для жінок, виявлені регіональні особливості освітньої політики царизму, наводяться деякі дані про кошти земств та міських громад, виділені на жіночу освіту в Наддніпрянській Україні в окреслений період.

У науковому дослідженні О. Драч [771] підкреслюється, що активність органів місцевого самоврядування України у шкільному питанні дозволила на початку XX ст. впритул перейти до вирішення проблеми загальної початкової освіти. Особливо наголошується на ролі українських земств, які здійснювали різні заходи у цьому напрямі.

Розвиток медицини в Харкові досліджував І. Робак [533, 790].

В окремих вітчизняних дослідженнях розглядається діяльність земств, міських органів самоуправління та прогресивної громадськості з підвищення культурно-освітнього рівня й духовності народних мас в Україні. Зокрема, С. Стельмах [794] підкреслював, що в 60-90-х рр. XIX ст. значні видатки на утримання навчальних закладів лягли на земства, міські громади; не стояли осторонь і окремі приватні особи. Там самим в Україні активно розвивалася громадська ініціатива в різних органах – від клопотань перед урядом щодо заснування й організації нових закладів до грошових пожертвувань та іншої доброчинності.

Різнобічна діяльність міських громадських управлінь із соціальної підтримки та доброчинності висвітлюється у публікаціях авторів цієї роботи [559, 704, 709, 711, 712, 713, 718, 719, 723, 724, 726, 740].

Ознайомлення з літературою дає підстави говорити про велику роботу в справі благодійності, яка проводилася, хоча й розрізнено, але в інтересах всього населення країни. Для основної маси літератури характерно залучення значного фактичного матеріалу, включаючи статистичні дані з багатьох напрямів доброчинної діяльності, наявність великої кількості додатків з таблицями і різними документами. Хоча достовірність відомостей, які наводяться, інколи викликає питання, оскільки література не завжди містить науковий апарат і доводиться лише довіряти статистиці того часу. Переважна частина літератури охоплює події до початку XX ст. Після 1913 р. книг і брошур про благодійність дорадянської Росії одиниці. Із врахуванням роздрібненості справи доброчинності та соціальної опіки, за виключенням невеликої кількості значних фундаментальних монографій, переважна частина робіт присвячена окремим питанням, що утруднює вивчення і аналіз проблеми загалом.

Отже, проведений аналітичний огляд наявної літератури дорадянського, радянського і сучасного періоду показав відсутність в

історіографії наукових робіт, присвячених комплексному дослідженню проблеми суспільної опіки та благодійності в Україні.

Аналіз історіографії дозволяє зробити висновок, що незважаючи на інтерес до проблеми доброчинності, це питання ще не було предметом комплексного і всебічного спеціального дослідження, хоча окремих його аспектів торкались відчизняні та зарубіжні дослідники. Рівень наукової розробленості теми дозволяє поставити питання про необхідність її подальшого вивчення.

1.2. Джерела дослідження

Дисертаційне дослідження виконане на основі комплексу історичних джерел, які складаються з неопублікованих, оригінальних архівних матеріалів та опублікованих матеріалів. Одними з найважливіших джерел дослідження є матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державному архіві м. Києва, 19-ти державних обласних архівах України та державному архіві Республіки Крим [1-247]. Вибір і кількість архівів обумовлені прагненням роботи з документами і матеріалами, що дозволяють не лише змоделювати історію соціальної допомоги та доброчинності через звернення до різних фактів на прикладі різних губерній і міст, але й впевнитись в об'єктивності і повноті інформації та висновків.

До опублікованих джерел відносяться акти законодавчого характеру, які містяться в «Полном Собрании Законов Российской империи» [295-298], «Своде Законов Российской империи», статутах [301-303, 312] і дозволяють скласти уявлення про загальні тенденції у політиці верхньої влади щодо опіки та благодійної діяльності, про створення, структуру, компетенцію доброчинних інституцій та їх взаємодію з державними установами. Першорядне значення серед них мають ті, що стосуються

приказів громадської опіки, органів місцевого самоврядування. Важливим є видання давньоруських князівських статутів [260].

Значну інформативну цінність мають видання документів і універсалів Богдана Хмельницького [258, 309], Івана Мазепи [253, 310], українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича [311].

Окрему групу джерел складають статистичні матеріали, до яких належать статистико-економічні огляди по українських губерніях, повітах і містах за різні роки, адресні і довідкові видання міст [251, 252, 259, 262-272, 305]. Ці джерела містять цінний фактичний матеріал про розмір постатейного розподілу прибутків і видатків в містах і в губерніях в цілому, подається аналіз діяльності органів управління у різних сферах. Недоліком оглядів є нераціональна методика статистичних підрахунків, відтак неповна і недостатньо точна інформація.

При характеристиці діяльності органів земського та міського самоврядування використані опубліковані документи, що відображають їх діяльність у різних сферах: журнали зібрань, засідань, протоколи та постанови земських та міських управлінь, звіти, кошториси прибутків і видатків, розпорядження, службове листування, прохання, клопотання, звіти, пам'ятні книжки [254-257, 261-263, 273, 277-292, 304, 313].

Чимало різних відомостей досить докладно подаються в збірниках відомостей про благодійність [299-300]. Значний обсяг видання дозволив подати узагальнені матеріали з проблеми благодійності в Російській імперії.

Досить інформативними та цінними є праці «Благотворительность в России» і «Благотворительные учреждения России» [248, 249].

Становить інтерес ще одне видання – «Благотворительные учреждения Российской империи» [250]. Ця праця поділяється на чотири частини. В першу частину входять загальні відомості, висновки, зведені таблиці, список установ, картограми і діаграми. У другій частині вміщені

дані про благодійні установи 48 губерній Європейської Росії. В третій і четвертій частинах містяться дані про добродіинні інституції інших регіонів. Українські губернії представлені в другій частині.

Одним з важливих джерел інформації про медичну допомогу населенню правобережних губерній України були річні звіти управління головного медичного інспектора міністерства внутрішніх справ [274-276] про стан народного здоров'я та організацію медичної допомоги в Російській імперії. Їх аналіз дає уявлення про стан медичної допомоги у доземський період та динаміку її обсягів в означеному регіоні при запровадженні земства. Недоліком цих звітів є те, що офіційна статистика дає загальні показники, які були арифметичною сумою державних, земських, міських, відомчих, приватних та інших медичних закладів.

Широкий спектр поглядів на благодійний рух міститься в опублікованих матеріалах двох з'їздів діячів благодійності та суспільної опіки та працях з'їздів [307-308].

Узагальнення та аналіз статистики суспільної опіки в українських губерніях Російської імперії зроблено у виданні «Россия в начале XX века» і в статистико-документальному довіднику «Россия. 1913 год» [535-536]. Новизна останнього видання в тому, що дані початку XX ст. (про кількість благодійних установ, розподіл їх по відомствах, їх доходах і видатках, число осіб, які скористались допомогою, а також про діяльність дев'яти відомств, що лідирували за обсягом допомоги), – вперше систематизовані і значно розширили уявлення навіть спеціалістів про стан економіки, громадських структур і духовного життя Росії у загальновизнаній найвищій точці їх розвитку (1913 р.), після якої динамічна модернізація була припинена Першою світовою війною і всіма наступними катаклізмами.

Значний пласт матеріалів з проблеми соціальної підтримки та добродіинності опубліковано в періодичних виданнях.

Початок реформ 60-70-х рр. XIX ст. і пожвавлення благодійної роботи, передача функції соціальної допомоги і захисту в руки «самокерованих союзів» відбилась на кількості та якості публікацій про соціальну сферу у періодичних виданнях. Бібліографи тих років відзначали, що кількість спеціальних книг, що стосувалися суспільної опіки та благодійності, була незначною до 90-х років. Головний контингент досліджень з питань суспільної опіки складала журнальні статті та нариси.

Дійсно, в останній чверті XIX ст. громадськість в умовах життя, що оновлювалося, одержала можливість говорити вголос про заборонені раніше проблеми, добилася дечого в сфері соціально-політичній, стала звертатися до досвіду передових зарубіжних країн, а потім і до власного історичного досвіду.

Наші попередники активно публікували теоретичні статті, перекладали праці відомих вчених Франції, Німеччини, Англії, Голландії та інших держав, друкували критичні огляди літератури, рецензії та чимало інших матеріалів з проблеми опіки та благодійності.

Найчастіше такі матеріали друкувалися в журналах загального характеру: «Вестник Европы», «Биржевые новости», «Вокруг света», «Северный вестник», «Православный собеседник», «Исторический вестник», «Русская мысль», «Эпоха» та інших.

Важливим фактом суспільного життя стала поява спеціальної періодики з проблеми благодійності. Окрему групу періодичних видань з питань опіки та філантропії започаткував ще на початку XIX ст. «Журнал Императорского Человеколюбивого общества», який був єдиним спеціальним благодійним органом і виходив у 1817-1826 рр. Досить мало торкався опіки «Соревнователь просвещения и благотворения», що виходив майже одночасно.

У 1870 р. в Росії з'являється спеціальний «благодійний» журнал «Вестник благотворительности». Всього сім номерів журналу вийшло у Петербурзі за редакцією доктора А. Тіцнера. Він був заявлений як журнал «гігієнічних і філантропічних відомостей». Епіграфом до нього стояли слова: «Здоровий тілом – здоровий душею».

Найбільш помітний слід залишили журнали «Детская помощь», «Трудовая помощь», «Вестник благотворительности» – другий і «Призрение и благотворительность в России». Всі вони, незалежно від профілю та видавця, велику увагу приділяли усім аспектам теорії, історії та практики милосердного руху, друкували законодавчі матеріали, статuti і програми різних товариств та установ благодійного профілю, статистичні матеріали.

Журнал «Детская помощь» виходив у Москві в 1885-1894 рр. Незважаючи на назву, він мав багатий зміст, що охоплював усі види благодійності, редактором його був протоієрей Г. Смірнов-Платонов [305]. Постановка питань благодійності здійснювалась у дусі православного ідеалу милосердя.

У 1897-1902 рр. видавався щомісячний журнал під уже згадуваною назвою – «Вестник благотворительности», редактором якого був відомий своїми публікаціями з історії філантропії Є. Шумигородський. Журнал був органом Центрального управління дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії. Відомча приналежність, однак, не обмежувала кола питань, що порушувалися на його сторінках. «Вестник благотворительности» торкався усіх питань державної, громадської і приватної благодійності. У ньому співпрацювали відомі вчені та публіцисти Є. Максимов, В. Гер'є та ін.

Слід підкреслити, що широта охоплення проблем і глибоке їх осмислення в деяких статтях ставлять журнал «Вестник

благотворительности» в ряд найважливіших джерел для вивчення історії та теорії благодійності.

«Вестник благотворительности» став справжнім об'єднуючим центром для благодійного руху, який згуртував сили уряду, громадських установ і приватних осіб.

Подібно «Вестнику благотворительности», широтою охоплення проблем і глибиною їх осмислення відзначався журнал «Трудовая помощь» (1897-1916).

Журнал видавався Попечительством трудової допомоги з метою усунення з практики благодійності нерозбірливого подання грошових допомог та інших нераціональних прийомів, які нерідко призводили лише до заохочення неробства і дармоїдства.

Журнал розвивав і пропагував ідею, яка наприкінці століття уявлялась плідною, – допомога нужденним наданням їм роботи. Проте не обмежувався лише нею.

Трудова допомога як вид благодійності виникла в умовах буржуазного розвитку, індустріалізації, міграції населення, безробіття як вихід із становища, коли певна частина населення залишалась без засобів до існування. Для Росії це було новим у доброчинності, в той час як на Заході аналоги уже були досить розвинені. Це відбилось і на структурі журналу «Трудовая помощь», який широко подавав західноєвропейський досвід новітніх форм благодійності.

У 1912 р. Всеросійським союзом установ, товариств і діячів з суспільної та приватної опіки був заснований часопис «Призрение и благотворительность в России». Журнал виходив до 1917 р. і містив численні матеріали з теорії доброчинства, історії окремих інституцій, організації опіки за кордоном, фактичний матеріал стосовно різних губерній тощо.

Окрім вказаних журналів, проблеми благодійності та соціальної підтримки висвітлювали такі видання як «Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах» (1915-1917), «Вестник помощи семьям воинов и бедным» (1915-1916), «Вестник Красного Креста» (1907-1918), «Вестник народной помощи» (1877-1880), «Вестник Общества повсеместной помощи пострадавшим на войне и их семьям» (1908-1917), «Вестник Общества попечения о раненых и больных воинах» (1870-1877), «Вестник Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых» (1902-1915), «Вестник Попечительства о народной трезвости» (1903-1905), «Вестник Российского общества Красного Креста» (1881-1906), «Друг слепых» (1886-1888), «Журнал Императорского Человеколюбивого общества» (1817-1826), «Нужда и помощь» (1870-1871), «Призрение раненых» (1904-1906), «Русский слепец» (1886-1889), «Слепец» (1889-1917) [314-332].

Отже, важливість осмислення історії та досвіду доброчинності, розробка поліпшення допомоги незаможним викликала появу спеціалізованих журналів. Журнали надали свої сторінки як теоретикам, так і практикам благодійного руху і стали, з одного боку, свого роду каталізатором, а з іншого – ареною розгорнутої в суспільстві дискусії про необхідність, цілі та зміст діяльності в ланці турботи про нужденних; про частку держави, суспільства і окремої особи в ній; про найкращу систему організації цієї діяльності. Така діяльність спеціальних та ряду інших журналів відіграла значну роль в координації зусиль і дій учасників доброчинного руху в країні, що відбилось, насамперед, у скликанні з'їздів з суспільної та приватної опіки і створення всеросійської організації для керівництва цією діяльністю.

Сторінки газет також містили багатопланову інформацію про різні сторони соціально-доброчинної діяльності.

Отже, комплексне дослідження масиву вказаних вище архівних та опублікованих джерел дозволяє зробити висновок, що він є достатньо репрезентативним і загалом сприяє вирішенню поставлених у дисертації завдань.

1.3. Методологія дослідження

Методологічна база дослідження включає характеристику підходів, принципів та методів наукового вивчення проблеми.

Методологічну основу роботи складає комплекс базових принципів і підходів: багатофакторність, об'єктивність та системність, які реалізовані за допомогою широкого спектру загальноісторичних, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних методів.

Праця має комплексний характер, тож у процесі її виконання автор спирався на досягнення вітчизняної та зарубіжної науки. Добір методів дослідження залежав від поставленої мети і конкретних завдань роботи. Автором, при аналізі всіх складових досліджуваної проблеми, застосовувалися як загальнонаукові: дедукції і індукції, аналізу і синтезу, описовий, кількісний, типологізація, класифікація, так і конкретно-історичні: проблемно-хронологічний, структурно-системний, історизму, історично-аналітичний, за допомогою яких здійснювався аналіз відповідних історичних процесів, явищ і тенденцій. Вони були задіяні в традиційному контексті їх застосування в історичному дослідженні.

Серед спеціальнонаукових методів важливу роль у проведенні дослідження відіграли методи політології, соціології, психології, математичної статистики, джерелознавства. З їх допомогою вирішувалася низка конкретних завдань дослідження. Джерелознавчі методи були задіяні при визначенні потенційної джерельної бази проблеми, виявленні, відборі і класифікації джерел.

Загалом же автор не відкидав раціонального, що має місце в різних соціологічних, історико-філософських школах і теоріях, намагався застосувати їх при дослідженні обраної теми, зважаючи при цьому на власне розуміння співвідношення цих методів. Такий підхід дозволив, на нашу думку, реалізувати власне розуміння історичного процесу на базі визнання плюралізму підходів.

Висновки до першого розділу.

Проведений аналітичний огляд наявної літератури дорядянського, радянського і сучасного періоду показав відсутність в історіографії наукових робіт, присвячених комплексному дослідженню проблеми суспільної опіки та благодійності в Україні.

Аналіз історіографії дозволяє зробити висновок, що комплексно і всебічно це питання спеціально не досліджувалося, хоча окремих його спрямувань торкались вітчизняні та зарубіжні дослідники. Рівень наукової розробленості теми потребує її подальшого вивчення.

Всебічне дослідження архівних та опублікованих джерел дозволило зробити висновок, що він є достатньо репрезентативним і сприяє вирішенню поставлених у дисертації завдань.

Оскільки праця має комплексний характер, то добір методів дослідження залежав від поставленої мети, конкретних завдань роботи і в процесі її виконання автор спирався на досягнення вітчизняної та зарубіжної науки.

Методологічну основу роботи складає комплекс базових принципів і підходів, які реалізовані за допомогою широкого спектру загальноісторичних, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних методів.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ДОБРОЧИННОСТІ ТА СУСПІЛЬНОЇ ОПШКИ

Ускладнення суспільства, його інститутів і структур викликає адекватний розвиток усіх складових культури, що починають самостійно і оригінально впливати як на подальший розвиток суспільства, так і самої культури. У культурі, яку розуміють як цілісність, немає «зайвих» елементів. Благодійність, цей соціальний феномен, що має багатовікову історію, можна впевнено, на наш погляд, вважати елементом культури, який вказує одну з особливостей способу життя, властивих суспільству протягом його розвитку.

У всі часи і в усіх народів більше чи менше визнавався обов'язок надавати допомогу неімущим і слабким, причому спершу обов'язок цей корінився у найбільш ранніх основах суспільного ладу, потім він проголошувався релігією і мораллю, а згодом одержав визнання і з боку держави як інституту публічного права. Навряд чи варто заглиблюватися у пошуки випадків прояву дій, що ґрунтуються на почутті дружності і мають метою надання допомоги слабким членам суспільства у тому періоді первісності, коли соціальність лише поступово і не завжди лінійно витісняла природу у взаємовідносинах всередині колективу. Проте саме на цьому етапі історії, коли людина утверджується як істота біосоціальна, зароджується та сама дихотомія у правилах поведінки людини, які обумовлюються самим життям, необхідністю його збереження, розвитку та удосконалення. Мова йде про моральність, в основі якої якраз і лежать ці правила поведінки, і яку традиційно філософи поділяли перш за все на моральність «індивідуальну» і моральність «соціальну».

Якщо основи моральності індивідуальної складає притаманний людині інстинкт задоволення потреб у харчуванні, самозбереженні, захисті та ін., тобто прагнення індивідуума до особистого добробуту, то в основі моральності соціальної є інстинкт захисту і збереження роду. Звичайно ж, інстинкт задоволення власних потреб у людині давніший і міцніший, однак через те, що вчинки індивідуума, спрямовані виключно на забезпечення його особистого життя, виявляються недостатніми для розвитку життя не лише соціального, але навіть його власного, дії особистості повинні вийти і виходять з кола її особистого життя і спрямовуються на розвиток життя тієї соціальної групи, до якої вона належить.

Це значить, що уже й первісна людина як самостійна істота і, в той же час, як член соціуму, необхідно мала подвійне спонукання до дій: з одного боку, в якості окремого індивідууму зберегти перш за все своє біологічне «я», а з іншого боку, в якості члена суспільства, нести увесь його тягар і приносити жертви, яких потребують суспільні інтереси, щоб вижити і користуватися усіма перевагами життя у суспільстві. Це – закономірність, адже індивідуальне існування настільки обмежене у всіх відношеннях, що має потребу у розширенні через приєднання до груп, з часом усе більше й більше широким, до яких людина прив'язана такими зв'язками, що порвати їх чи послабити вона може лише зі шкодою для себе. Безперечно, суспільна мораль з розвитком суспільства надавала усе більшої ваги моральності соціальній, заохочуючи її у всіх проявах. Однак не можна відкидати при цьому значення і моральності індивідуальної, адже поведінка людини може виявитись і не нормальною по відношенню до себе і суперечити інстинкту самозбереження, що не лише не зміцнює і не розвиває особисте життя, а навіть його руйнує.

І якщо можна дискутувати про те, в яких розумних і справедливих межах повинен діяти егоїзм, і в яких межах корисний і обов'язковий альтруїзм, то історія, на наш погляд, через ряд соціальних феноменів уже

дала практичну відповідь на це питання. Благодійність якраз і стала одним із таких соціальних явищ, адже історія її виникнення, становлення і розвитку – свідчення поєднання різних у процентному співвідношенні, залежно від етапу розвитку людського суспільства, проявів моральності індивідуальної і соціальної.

Якщо вважати, що змістом моральності індивідуальної є прагнення індивідуума через саму його природу і закони життя до благ, які, з одного боку, дозволяють краще користуватися життям, тобто до здоров'я, щастя, задоволення почуття, до пізнання істини, а з іншого – уникати страждань і нещастя, тобто зла, що скорочує життя, або робить його важчим, а для досягнення мети соціальної моральності – загального щастя, підтримання добрих, чесних і корисних зв'язків з людьми, а також виконання обов'язків взаємодопомоги у боротьбі з життєвими труднощами, то очевидно, що перелічені чинники саме і складають мотиваційну основу системи дій у боротьбі з нуждою і наданню підтримки слабким членам суспільства.

У давній період історії складаються основні праформи допомоги і підтримки. У цей період допомога, взаємодопомога, розподіл набувають свого суспільного оформлення, складається давня ідеологія підтримки на основі сакральних значень, аграрно-магічних культів, общинних норм поведінки і цінностей. Відбувається розвиток групових норм допомоги до таких основних суб'єктів, як люди похилого віку, удови, діти.

В основі бажання допомогти ближньому лежить природне почуття солідарності, притаманне людині з глибокої давнини. Ще грецькі філософи відзначали, що без взаємної підтримки люди були б «жертвою стихій і здобиччю хижих звірів». Допомога іншому, тому, кому тепер потрібно більше, – найперший імператив виживання людського роду.

Звичайно, відчуття цієї солідарності, як і форми взаємодопомоги, змінювалися з кожною епохою. Вже з давньої історії відомо про ту підтримку, яка надавалась храмовими громадами Сходу і давньогрецькими

полісами. З політичним розвитком Греції та Риму підтримка співгромадян «сильними людьми» доповнюється, а частково витісняється організованою державною допомогою – досить згадати піклування афінської демократії при Периклі та його спадкоємцях про нужденних, знамениту політику «хліба і видовищ» в Римі, спрямовану перш за все на зміцнення солідарності народу і допомогу плебсу. Й чим далі йшов час, тим масштабнішою ставала соціальна політика Риму – в II ст. імператори династії Антонінів створили навіть спеціальний аліментарний фонд, метою якого стала допомога бідним сім'ям в утриманні і вихованні дітей, а також забезпеченні дітей-сиріт.

Зворотня сторона посилення державної соціальної політики в Імперії виявилась з кризою римського громадянського суспільства, коли порушились попередні поняття про єдність і взаємодопомогу людей і все частіше стала проявлятися байдужість до долі ближнього. Початкові уявлення про закон людської солідарності збереглись лише в християнських общинах, де допомога нужденним розглядалася як одна з форм виконання релігійного обов'язку. Не випадково в середньовічній Європі церкви і перш за все монастирі стали притулком знедолених, хворих та немічних. Перші загальнодоступні лікарні з'явилися при обителях, і в сучасних словах «медсестра» і «медбрат» («сестра милосердя» і «брат милосердя») зберігається пам'ять про те, що першими людьми, які присвятили себе благородному обов'язку догляду за хворими, були ченці. У міру свого розуміння цього обов'язку і наявних можливостей намагались відповідати образу «доброго християнина» знатні сеньйори у своїх володіннях, заможні купці, усі «хоч трохи» заможні парафіяни в общинах. Не слід ідеалізувати це прагнення, але без «діянь віри» життя у середньовічному жорстокому світі створило б для слабкого нестерпні умови.

Однак все це було ще далеко від благодійної діяльності в сучасному розумінні. Її час настав лише після великих потрясінь європейського світу, що зруйнували раніше нерозривний зв'язок суспільства й церкви, – Реформації, Голландської, Англійської і Французької революцій. Вибір людини вперше став відносно вільним – її соціальні обов'язки і релігійний обов'язок позбавились попередньої категоричності, і бажання, чи не бажання допомагати ближньому виявились дійсно особистою справою кожного. Не випадково сучасна форма благодійності набула найбільшого розвитку в англосаксонських країнах – Великобританії та США, з їх традиційно слабким втручанням держави й церкви у повсякденне життя суспільства. Англосакси не схильні передавати свої справи до відання офіційних інстанцій і в справі допомоги незаможним, охочіше покладались на безпосередню приватну ініціативу. Будь-який британець з яким-небудь достатком, визначивши суму доходів за рік, незмінно виділяв з неї деяку частину – як правило, досить немало, – на благодійні потреби. Усі громадські лікарні Англії на початку ХХ ст. повністю утримувались за рахунок благодійних зборів.

Проте вперше позначення і виділення даного явища з багатьох сфер людського буття відбувається в Стародавній Греції. Це було пов'язано з тим, що людство, накопичивши певний духовний досвід, серед інших сфер свого існування починає виділяти особливу сферу, де виявляються його дружні почуття, афекти, моральні зв'язки та відносини. Так зароджується поняття «філантропія». У перекладі з грецької означає любов до людей; з цим поняттям пов'язувалося будь-яке доброзичливе ставлення одного індивіда до іншого.

Відносини, пов'язані з повагою, співчуттям, допомогою в біді, ідентифікували соціально забарвлені почуття і причетність індивідів до колективних цінностей і норм співжиття.

Платон і Аристотель розглядали благодійність в контексті суспільної користі, вважаючи, що ця діяльність – прерогатива держави, а не окремого приватного служіння.

Платон тим не менше вважав, що не слід пілкуватись про бідних, які потрапили в скрутну ситуацію, він підкреслював, що бідність полягає не в зменшенні майна, а в зростанні ненаситності. Ситуація ускладнюється, якщо її супроводжують хвороби та зубожіння. У цьому випадку, наприклад, для ремісників, смерть була єдиним виходом в обставинах, що склались, оскільки життя, на думку Платона, втрачало цінність через неможливість відтворювати своє ремесло. Проте Платон не заперечує, що в суспільстві повинно бути «добровільне благодіяння», воно суть милості, і в міжсуб'єктній взаємодії милість – своєчасна послуга.

Можна спостерігати, як поняття благодійності, благодіяння чи філантропії, милості розглядаються не лише на рівні макропроцесів. Феноменологія процесу обдумується на міжособистісному рівні, через такі важливі етичні категорії, як милосердя, дружба, співчуття, справедливість, обов'язок, честь. Аристотель, розглядаючи дружність (*philia*) як різновид добродетелей людини, торкається і людинолюбства як її природної властивості. Він аналізує суб'єкт – суб'єктні відносини як процес міжособистісної взаємодії, коли один суб'єкт надає допомогу іншому суб'єкту. Розглядаючи мотивацію вчинка з позицій користі, у самій дії бачить акт творчості, яка несе в собі любов до ближнього.

Природа детермінації процесу допомоги і підтримки ближнього пізніше осмислюється Ювеналом, людина народжена для співчуття – це сама природа. Такий підхід до милосердя в подальшому інтенсивно буде розвиватись у християнських працях Отців Церкви.

Пліній, Цицерон вважали, що дружба, товариський союз як основа благодійності були важливими чинниками в основі громадянського вчинку. Цицерон у благодійності бачив ряд певних цілеспрямованих дій,

серед яких виділяв: щедрість, викуп полонених, сплату боргів, видачу приданого дочкам, збільшення коштів для життя своїм друзям.

А. Горовцев відзначав, що теоретична необхідність благодійності наряд чи може піддаватися будь-яким сумнівам, і заперечувати це означало б заперечувати одну з основних, кращих рис людської природи – бажання допомогти своєму нещасному ближньому. Ще Цицерон у своїх міркуваннях про благодійність висловився, що з того часу, як світ існує і до тієї пори, поки він буде існувати для всіх часів і народів буде зберігати свою силу закон благодійності. Вона перебуває в органічному нерозривному зв'язку з бідністю.

Ідеологія перших християнських общин надає інший зміст даному явищу. Допомога ґрунтується не стільки на вимогах закону і громадянських традицій, скільки на вимогу серця, не раціональна, а духовна основа – ось що в основі цього процесу.

Благодійність у звичайному розумінні цього слова з'являється в Європі разом з утвердженням християнства.

За Євангелієм від Матвія, будуть допущені в Царство боже і матимуть вічне життя ті, хто були милосердними: давали їжу голодним, притулок – подорожнім, одяг – роздягнутим, відвідували хворих, пом'якшували долю ув'язнених.

Основною заповіддю стала любов до ближнього: «...полюби ближнього свого, як самого себе...».

Поведінка людини в галузі піклування про ближнього стає осмисленою і зрозумілою і для самого діючого індивіда й для спостерігача. І це – уже змістова реальність, обумовлена в своєму існуванні людською поведінкою. На ранніх етапах становлення державності функції регуляції означеної сфери соціальної поведінки були делеговані релігійним структурам як інституту морально-етичному та нормативно-орієнтуючому, що володів монополією на філософію милосердя. З ускладненням

суспільних зв'язків соціокультурне походження феномену благодійності незворотно посилює набутий ним статус об'єкту взаємовідносин основних ланок у соціальній структурі, усе більше розширюючи його регулюючий вплив на ланку «дозволено-належного». Це знаходить своє відображення не лише у визнанні державою як соціальним інститутом та інститутом публічного права свого обов'язку через усі свої структури визначати політику, створювати і контролювати систему допомоги нужденним із залученням зусиль суспільства, але й у використанні її як одного з механізмів стабільності у суспільстві в умовах соціально-економічної нерівності.

Благодійність – невід'ємна частина людського буття, що ґрунтується на загальнолюдських та релігійних цінностях. Саме моральна необхідність допомоги нужденним, підкріплена постулатами християнської віри, часто була головною передумовою підтримки нужденних. З часом діяльність християнина набуває різних форм. Вона не обмежується лише підтримкою всередині християнської общини, а має своє продовження в соціумі, куди переносяться принципи, світобачення, цінності і нормативна поведінка по відношенню до інших членів спільноти. Все це приводить до переосмислення процесу взаємодії як міжгрупового, так і міжособистого в працях і заповідях апостолів і отців церкви. Внутрішньогрупова допомога і взаємодопомога, перенесена в соціум, канонізується, регламентується, стає обов'язковими законом життя справжнього християнина.

Можна спостерігати, як відбувається становлення і розвиток конфесіональних теоретичних підходів до проблем допомоги і підтримки через осмислення важливих християнських догматів про милосердя. Серед них особливе поширення набувають праці Григорія Богослова, Іоана Златоуста, Єфрема Сіріна, Федора Студита, Іоана Дамаскіна, Афанасія Александрійського та багатьох інших. Роботи цих мислителів церкви

справили великий вплив на становлення суспільної свідомості у питаннях допомоги, підтримки та опіки.

Інтерпретація і коментування християнських текстів висвічує проблеми соціальної справедливості. Проблеми милосердя, співчуття, любові до ближнього розглядаються і на основі коментарів Євангелічних текстів.

Держава, покликана до життя в якості соціального інституту через слабкість і нерозвиненість державних структур на ранніх етапах державного будівництва і в умовах релігійного характеру суспільного світогляду вимушена ділитись частиною своїх функцій з церквою. Що ж стосується морально-етичної функції, церква в умовах ранньофеодальної держави одержує на неї повну монополію. Церква, що була в християнській культурі носієм філософії милосердя і добротолубства, стає монополістом у сфері благодіяння.

У Середні віки активну участь в процесі благодіяння брали монастирі і чернечі ордени. Вони брали на себе обов'язки по наданню допомоги різним категоріям незаможних, тим самим були своєрідним громадським благодійним інститутом, де на практиці реалізовувались ідеї милосердя і допомоги ближньому.

До XVII ст. церква втратила свої позиції єдиного благодійника, а західноєвропейський світ повернувся до ідей Платона і Аристотеля. Суспільство бере на себе обов'язки по наданню допомоги усім нужденним, ідеологія християнського милосердя була замінена ідеями соціальної інженерії, хоча церковно-християнська благодійність як інститут підтримки ще продовжує свою діяльність.

Такий перехід від церковної благодійності до державної був викликаний багатьма причинами, найважливішими серед них було банкрутство середньовічної системи безконтрольного роздавання милостині, що призвело до утворення професійного жебрацтва;

ускладнення соціальної організації суспільства; перехід від натурального господарства до грошового.

Усе це викликало потребу науково організованої допомоги з боку держави і, починаючи з XIX ст., здійснюється пошук і підходи до розв'язання найважливіших соціальних проблем.

Засновник «медичної поліції» у XVIII – на початку XIX ст. Йоган Петер Франк (1745-1821) дав влучне визначення: «Бідність – мати всіх хвороб» [691, с. 42]. Істинність цього визначення підтверджувалась аж до початку XX ст., тому що в Європі не були рідкісними явища голод та злиденність, а переселення пролетаріату в середині країни збільшувало міста. Водночас це визначення стало точкою перетину соціальної політики й медицини – з обох на початку XX ст. виник новий синтез. Нагадаємо, що упродовж всього середньовіччя до початку Нового часу соціальна політика розглядалась як завдання церкви в розумінні милосердя. В Новий час держава і все суспільство почали перейматися соціальною проблематикою. Заможні громадяни сприйняли допомогу бідним та хворим як особисту участь. Розвивалась приватна благодійність, наступним етапом якої стали різні фонди, переважно у вигляді великих грошових пожертвувань, часто заповітів, які повинні були забезпечити на відсоткових засадах утримання лікарень, будинків для сиріт та пунктів допомоги бідним.

В середині XIX ст. гуманітарна допомога, з одного боку, а з іншого – громадяни, які відчували страх перед пролетаріатом та революціями, вже більше не могли бути задоволені тією допомогою бідним, що надавалась розрізнено й місцями. Виникло прагнення створити широку систему, в рамках якої й надавалась би допомога незаможним. Ельберфельд в Німеччині (нині частина міста Вупперталь) взяв на себе роль першопрохідця, і система забезпечення бідних, названа на честь цього міста, стала взірцем. Ця система характеризувалась такими чотирма основними пунктами: оголошувались добровільні соціальні роботи; бідні

сім'ї розподілили так, що опікун відповідав лише за чотири сім'ї; управління було децентралізовано поділом на округи; пропонувалась не довгострокова фінансова підтримка, а вводилась постійна регулярна перевірка.

Принципи Ельберфельдської системи мали важливе значення для формування за рубежом сучасної системи соціальної допомоги. В середині XIX ст. вона поширилась практично на всій території Німеччини та частині Франції. В основі цих принципів була самостійність кожного опікунства при розгляді окремих питань та централізація загального напрямку справ, індивідуалізація допомоги при детальному обстеженні кожного нужденного, залучення усіх верств суспільства до активної участі у справі опіки бідних.

Австрійський професор-медик та соціальний політик Ю. Тандлер (1869-1936), спираючись на Ельберфельдську систему, розвинув у період між двома світовими війнами у Відні «замкнуту систему забезпечення». Це означало, що завдання суспільства полягає в тому, щоб допомагати кожному, хто потрапив у біду; кожен має право на допомогу, але той, хто її надає, і її одержувач повинні керуватися почуттям відповідальності.

Отже, до XIX ст. склались передумови для того, щоб допомога і взаємодопомога оформились в єдиний соціокультурний процес, зі своїми традиціями, принципами, цінностями, формами. До того ж у цей період склався певний підхід до розуміння різних феноменів, таких, як бідність, жебрацтво, безпритульність, сирітство та ін. Все це вимагало від суспільства не лише системного осмислення, але й практичних кроків у розв'язанні проблем соціальної патології.

В Україні, з її історично сильним впливом державної і церковної влади, традиція піклування про нужденних завжди була іншою. У ще більшому ступені, ніж в Європі, опорою народу у важкі роки були монастирі. Там знаходили притулок немічні та осиротілі, бажаючі могли

прилучитися до основ грамоти і середньовічної освіченості, церковного мистецтва. Аж до XIX ст. в суспільстві лишалось не так багато місця для виявлення приватної благодійності за західним зразком.

Традиції благодійності в Україні сягають своєї давнини. Правові пам'ятники вказують на те, що первісні суспільні інститути соціального захисту членів громади існували на Русі ще в дохристиянський період: діти повинні були поважати та забезпечувати в старості своїх батьків, батьки були зобов'язані одружити дочок, щоб вони не zostались без сім'ї, інакше піклування в старості про них покладалось на громаду. Член громади міг отримати від неї матеріальну допомогу у випадку стихійного лиха та нещасного випадку. Однак навряд чи потрібно розцінювати це як благодійність – така допомога була швидше не благодійною, тобто односторонньою та екстраординарною, поповнюючою соціальні зв'язки суспільства, яких не діставало, а звичайною, що відповідає основам цього суспільства.

Співчутливе ставлення до бідних та калік, що проявлялося, переважно, у таких найпростіших формах благодійності, як роздавання їжі та одягу, входило у звичаї східнослов'янських племен. З виникненням у IX ст. Київської Русі та утвердженням у ній християнства благодійна діяльність перетворилася на жебраколюбство. На думку В. Ключевського, для древніх русичів любити ближнього означало нагодувати голодного, напоїти спраглого, розділити одяг з тим, хто його потребує. Благодійність у Київській Русі вважалась одним з головних засобів морального виховання народу, інститутом суспільної моралі, який перебуває при церкві.

Приклад такої любові до людей подало багато князів. Серед князів, що залишили по собі добру пам'ять, тому що допомагали жебракам, хворим та калікам, літописи називають Володимира Святославовича (978-1015), Ярослава Мудрого (1019-1054), Володимира Мономаха (1113-1125),

Мстислава Володимировича (1125-1132) та ін. У своїх заповітах багато князів не забували згадати про необхідність постійно займатися такою богоприємною справою, як турбота про бідних, «кульгавих та сліпих». У наказі своїм синам Володимир Мономах заповів виявляти милосердя до убогих, подавати сироті, годувати бідняків. Отже, серед основних напрямів соціальної допомоги у Київській Русі важливе місце належало князівській благодійності.

Іншим напрямом соціальної підтримки була церковно-монастирська благодійність. Згідно з християнським вченням про любов до ближнього православна церква відігравала провідну роль у добродійній діяльності. У відповідності з релігійними моральними нормами руські князі також вважали основним опікуном страждених саме духовенство. З метою упорядкування благодійності в 996 р. князь Володимир видав Статут, згідно з яким соціальна опіка віддавалася під захист церкви.

В Статуті згадуються лікарі та лікарні, а при перерахуванні осіб, підвідомчих церковній юрисдикції, знаходимо людей церковних, богадільних. «А се церковнии людие: игумен, поп, диакон, и кто в клиросе, чернец, черница, попадия, попович, лечец, прощеник, задушный человек» [583, с. 31].

Статутом були передбачені джерела фінансування для утримання церковних структур та їх благодійних закладів. Для цього встановлювалась «десятина» на утримання монастирів і церков, а також богаділень, лікарень і «странных неимущих», змістом якої було щорічне відрахування десятої частини грошових надходжень від хліба, худоби, судових. Десятина складала 1/10 частину «от всякого суда», з торгівлі по всіх містах, а з будинків від стада і жита.

З утвердженням християнства на Русі мережа церков та монастирів ставала все більш широкою та впливовою. Вже в XI ст., за даними деяких джерел, лише в Києві нараховувалося кілька десятків церков. На рубежі XI

– XII ст. у Києві діяло 15 монастирів. В цей та більш пізній час церкви та монастирі були основним осередком підтримки нужденних.

Княжа влада та духовенство застосовували на практиці такі форми благодійності, як годування жебраків та убогих, заснування монастирських лікарень, відкриття училищ для сиріт, викуп полонених, виділення коштів для будівництва житла після сильних пожеж у містах, навчання ремеслам дітей малозабезпечених та убогих батьків, роздавання милостині та ін.

Влаштування церквою лікарень, притулків у великих феодалських центрах, при монастирях і кафедрах не лише допомагало послабити суперечності середньовічного міста, але й піднімало престиж і роль церкви.

Осередками милосердя в Україні були шпиталі – добродійні заклади для поранених та літніх козаків. У Ніжинському полку було 138 шпиталів, Чернігівському – 118, Лубенському – 107, Переяславському – 52, Полтавському – 42, Миргородському – 29 тощо.

При церковних братствах теж створювалися шпиталі, які були майже в кожному населеному пункті, а в містах і містечках кількість шкіл й шпиталів зазвичай відповідали кількості церков.

Такі заклади, як шпиталі, окрім громадської добротності, знаходили собі підтримку і в приватній: чимало окремих осіб засновували шпиталі на власні кошти [623, с. 726].

Київське Богоявленське братство було засноване в 1615 р., коли Гальшка Гулевичівна, дружина мозирського маршалка Лозки, подарувала братству садибу на Подолі під монастир та «школу дітям, так шляхетським, як і містським» [529, с. 499].

Братство під назвою «Хрестовоздвиженське» виникло в Луцьку у 1617 р., а через два роки польський король Сигізмунд III підтвердив грамотою його привілей на побудову церкви, шпиталю і школи. Коштом таких українських шляхтичів з Волині, як Гулевичі, Пузини, Семашки,

Четвертинські, та працею луцьких братчиків близько 1630 р. було вибудовано храм. Братство відкрило при монастирі школу та шпиталь для бідних і хворих. [534, с 29].

У 1597 р. вдова луцького судді Анна Гойська записала Почаївському монастирю свій маєток: десять волоків орної землі, ліс і сінокіс при монастирі, десять кіп литовських грошей річно, шість родин селян на подарованій землі для церкви, шосту частину всякого збіжжя свого. На той час це була повністю достатня фундація для існування монастиря [534, с. 151].

До багатьох добрих справ княжого роду Корецьких належить будівництво православних монастирів князем Богушем Корецьким в с. Маренин, с. Городище та містечку Корець. Заснований батьком Воскресінський монастир добудував син Яким Богушович. Корецькому жіночому монастиреві князі Корецькі давали щедрі фондуші [534, с. 385].

Ірина Соломарецька з роду Гойських у 1639 р. заснувала монастир св. Михайла в Гощі, а поруч з ним звела будівлі для вищої школи, опікуном якої був київський митрополит Петро Могила [534, с. 195].

Пересопницькому Різдово-Богородичному монастиреві належали великі багатства, якими наділили його щедрі фундатори князі Чорторійські. Монахи святої обителі були творцями великих духовних цінностей і серед них знаменитого Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. Саме тоді за архімандрита Григорія українському народу було подаровано цей безцінний рукописний твір – святе Євангеліє, вперше перекладене на рідну мову.

Протягом 1576-1636 рр. в Острозі діяла Академія, яку заснував один з найбільших магнатів того часу, відомий меценат, політичний діяч – князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький. Величезні маєтності, походження, посідання впливових урядових посад давало йому змогу протягом півстоліття відігравати визначну роль у суспільно-політичному

житті держави. Острозький прославився своїми щедрими пожертвами на церкви, монастирі. Він збудував церкви, монастирі (Дорогобузький, Дерманський Святотроїцький, Дубенський Спаський, Дубенський Чеснохресний, Пречистенський, Степанський, Михайлівський та інші), латинський костел, мечеть для татарів, синагогу.

Згадаємо й діяльність Петра Могили (1574-1647), який за власні кошти відновив церкву Печерської Лаври, не шкодував грошей на прикрашання печер, підпорядкував Лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, заснував Голосіївський скит, а також побудував при Лаврі будинок для вбогих і задумав при Печерському монастирі відкрити вищу школу. На утримання колегії й монастиря митрополит записав дві лаврські волості і подарував власне село Позняківку, надавав грошову допомогу як колегії, так і вчителям та учням [648, № 2, с. 121].

Митрополит власним коштом проводив велику роботу з реставрації культових споруд домонгольського періоду. Першою його справою було відновлення собору Святої Софії. На жаль, йому не вдалося повністю відновити собор: зруйнованим залишився головний фасад, дві дерев'яні дзвіниці й огорожа.

Митрополит почав відбудову Десятинної церкви – найстарішої з церков, збудованої за князя Володимира. Відбудова церкви почалася з розкопок, під час яких було віднайдено і поновлено її фундамент. На ньому митрополитом була побудована нова кам'яна церква.

Петро Могила за свої кошти відновив і церкву Спаса в Берестові. Ним були відновлені також Трьохсвятительська і Михайлівська церкви Видубицького монастиря [648, № 2, с. 122].

П. Могила допомагав письменникам, художникам, дбав про поширення книгодрукування, сприяв діяльності лаврської друкарні.

Славну сторінку в історію вітчизняної доброчинності вписали українські гетьмани, козацька старшина та рядові козаки.

Чільне місце серед філантропічних діянь цієї епохи посідає підтримка Києво-Могилянської академії. Ректор Київської школи І. Борецький називав козаків «людьми лицарськими», «браттям нашим і християнами правовірними», «ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх давен між ними живуть і проквітають». І далі: «Пресвітерів маючи, письма навчаючись, бога і закон свій знаючи», ... «задня спасення свого ... церкви нові і монастирі будують, мурують і збагачують», «християнству поневоленому на всьому світі» добродійство велике виказують своєю мужністю і своїми перемогами. [637, с. 323].

Феномени української історії – Києво-Могилянська академія і козацтво, посідаючи в ній особливе місце, відзначаються різноманітними та багатогранними зв'язками. Упродовж усього періоду існування Київської академії й українського козацтва між ними підтримувалися тісні взаємозв'язки та взаємодопомога.

Ще на початку свого існування Київська братська школа отримала охорону та матеріальну підтримку Війська Запорозького та визначного мецената-фундатора гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1616-1622).

Козацтво, яке стало колективним членом Київського братства, було тісно пов'язане з життям заснованої при ньому школи. Сагайдачний узяв цей заклад під особистий захист і протекцію. Він словом і ділом активно формував єдність у поглядах селянства, міщанства, духовенства та козацтва [383, с. 30].

Коли «в самом Киеве начались грабежи церковей и монастырей, и при сем случае новозаведенное в Братском монастыре училище потерпело разорение, ... Гетман Конашевич едва мог спасти остатки его и с помощью других православных приступил к возобновлению сего заведения» [354, с. 148]. Церковь Братскую обновил в 1622 г. гетман Войск Запорожских Петр Конашевич Сагайдачный и Братство поддерживал...» [354, с. 248]. До

церкви Богоявлення Сагайдачний передав срібний позолочений хрест «в 2 фунти, 16 лотів й 1 золотник, інкрустований 9 дорогоцінними каменями», з нарізним написом [447, с. 273].

П. Сагайдачний склав заповіт, за яким распорядив свій маєток на церкви, на шпиталі, на школи і монастирі. Значні кошти він заповів Київській, а також Луцькій і Львівській братським школам [447, с. 273]. Півтори тисячі золотих Сагайдачний передавав на школу «братства Львовского, на науку и на цвиченья бакалавров учоных ... на выхованье ученого майстра, в греческом языке беглого» [454, с. 206].

Основи відносин між Київською братською школою й козацтвом, закладені на початку XVII ст., міцніли разом із утвердженням самої школи і в наступні часи. Не було жодного гетьмана, який би не підтримував Академію і не звертався до неї за допомогою. Для гетьманів, як і для всієї провідної верстви козацтва, вона була не лише осередком освіти, а й школою виховання національно свідомої молоді.

Доброчинна діяльність тривала і в часи гетьмана Богдана Хмельницького (1648-1657). Б. Хмельницький дбав про підтримку національної культури, приділяв увагу проблемам і подіям культурного, духовного життя українського суспільства, невід'ємною частиною якого були милосердні та благодійні справи.

В козацькій державі вже з початку її існування виняткове становище посіла українська православна церква.

Центром духовного життя була січова церква Покрова Пресвятої Богородиці. Запорожці дуже дбали про «благоліпіє» своєї церкви. За непорушним звичаєм, від усіх придбань «меча і весла» найцінніша частка жертвувалася храму. Заможні козаки відписували церкві й монастирям своє добро.

Після походів запорожці поверталися в Січ, поранених розміщували в шпиталях і віддавали їх «на излечение цирюльникам, заменявшим в Сичи докторов, определяя лекарям известную плату из общего войскового скарба, наконец, после всего этого они разделяли захваченную добычу на две большие партии – одну для божьих храмов, другую для себя» [588, т. 1, с. 383].

Як високоосвічена людина та справжній державний діяч, Б. Хмельницький піклувався про розвиток освіти. Великої уваги він надавав Києво-Могилянській колегії. Розуміючи суспільне значення, він, а згодом і його син Юрій (свого часу вчився в колегії), всіляко підтримували цей заклад. Прикладом надання матеріальної допомоги є розпорядження про передачу Київському Богоявленському монастиреві кількох сіл, надання привілеїв шинкування горілкою й медом без податків, що було важливою статтею прибутків Братського монастиря.

«Гетман Богдан Хмельницкий в 1651, января 11, дал село Мостищи и Плесецкое; а грамотою 1655 г. июнь 18 дозволил на праздники сытить мед и продавать, что подтвердил и сын его Юрий 1660 мая 7. Сей последний дал еще 1662 марта 6 села Ксаворов, Мухриды, Черногородку, пляц праздный Рыльского в Киеве и костел доминиканский» [354, с. 249]. Універсалом від січня 1656 р.

Київському Братському монастиреві надані села Ксавери, Мухоїди, а також села Плесецьке, Черногородка, Сарновичі, Обиходи і Базар, що раніше належали єзуїтам, «зо всіми пожитками, ставами, млинами, сеножатми і іншими ... доходами і приналежностями» [258, с. 467-468]. За заповітом Хмельницького братчикам Богоявленського монастиря передано «Аксаківський пляц» у Києві на Подолі [447, с. 570].

З-поміж найголовніших і постійних завдань Б. Хмельницького був захист православної церкви, він брав під свою опіку духовенство і монастирі, щедро наділяв їх землею. Б. Хмельницький добре розумів

значення релігійного чинника у розгортанні Національно-визвольної війни і усвідомлював ту обставину, що матеріальна підтримка православ'я зміцнить авторитет гетьманської влади [697, с. 43].

Лишилося чимало його універсалів, листів із попередженнями, вимогами, проханнями не чинити утисків, охороняти права, повернути відібрані маєтності православної церкви.

Характерним є один з листів Б. Хмельницького до польських сенаторів (1652) щодо прав на «Терехтимирівський монастир з усіма його добрами, який був заснований для калік нашого військового товариства», з наголошенням, аби «стародавня грецька віра була недоторканою і користувалась своїми давніми вольностями, а також щоб церквам, кафедрам, монастирям, школам, шпиталям та іншим святим місцям залишили давні фонди і привілеї, а духовенство, старше і менше, і весь клір неуніатів, щоб як уніати, так і інші, не зачіпали і не перешкоджали їм вільно відправляти богослужіння і користуватися своїм майном» [258, с. 247-249].

Про своє прихильне ставлення до монастирів і церков Б. Хмельницький пояснив в універсалі Богоявленському монастиреві в січні 1651 р.: «Старане маю пильное околом благоліпія церквей божих і монастирев для размноженя хвали божой» [258, с. 209-210].

А в універсалі Пустинному Микільському монастиреві в листопаді 1651 р. він зазначав, що Запорозьке Військо завжди виступало на захист інтересів православної церкви [457, с. 172].

Мета добродійності гетьманського уряду стосовно церкви була спрямована в майбутнє – заручитися підтримкою духовенства у своїй внутрішній і зовнішній політиці [456, с. 147].

В інших універсалах Хмельницький посилається на давність монастирського землеволодіння – «реферуючися во всем до права

давнього» і згадуючи, що ці землі даровані монастирям «от благочестивих князей і панов побожних хрестіянских ктиторов» [458, с. 256].

Богдан Хмельницький продовжував традиції щодо спорудження православних храмів, жертвування на їх утримання, взяття під захист їх служителів, справедливо вважаючи, що зведені церкви будуть кращими пам'ятниками своєму засновнику чи ктитору. Одразу після закінчення першої військової кампанії під Жовтими Водами і Корсунем 1648 р. «за услуги запорожцев при Жёлтых Водах и Корсуне гетман Хмельницкий отправил в Сич ... на божественную церковь и её служителей триста талеров» [588, Т. 1, с. 265].

Восени 1648 р. подарував п'ять тисяч злотих одному з монастирів Сокаля на будівництво склепів [547, с. 77], у вересні 1656 р. дозволив будувати монастир на Ірдені, виділяючи йому земельні володіння: баклійські й орловські хутори «з належностями їх», з точним описом границь, «абы в наданю нашом ніхто з войска нашого не важился тому містцу святому найменшой кривди чинити».

Широко відома зведена коштом Б. Хмельницького у 1656 р. у Суботові Іллінська церква. [640, с. 70].

Його ж коштом заново позолочений купол собору Михайлівського Золотоверхого монастиря [367, с. 43].

Пожвавлення громадського життя, викликане визвольним рухом, спричинило розвиток архітектури і монументально-декоративного мистецтва, що знайшло вияв у церковному та світському будівництві. Сам же Хмельницький лишив по собі універсали з розпорядженнями щодо збереження та ремонтування міських споруд у Києві, місті столичному [258, с. 265], «пам'ять про гетьманські палати» в Чигирині, Переяславі, Миргороді [543, с. 92].

Опікуючись православними монастирями, Хмельницький надавав їм спеціальні охоронні універсали, як, наприклад, Густинському (біля

Прилук), Михайлівському, Флора і Лавра (Київ), Межигірському та ін. [731, с. 138].

Значну кількість універсалів Б. Хмельницький надав київським монастирям, адже саме в Києві знаходились найдавніші і найшанованіші монастирі. Гетьманська влада робила все можливе для того, щоб заручитись підтримкою саме цих монастирів.

Низку гетьманських універсалів одержав Києво-Микільський монастир. Наприклад, у червні 1656 р. гетьман закріпив за монастирем село Павловичі (Копіївщина), яке «през побожних ктиторов... єст фундованое» монастиреві [238, с. 500]. В листопаді 1649 р. Хмельницький заборонив козакам з Глевахи, Малютянки та Юрівки робити шкоду в лісах Михайлівського Золотоверхого монастиря [258, с. 148].

У грудні 1651 р. Б. Хмельницький дав наказ отаманам і жителям сіл Хацків і Голов'ятине не чинити шкоди в Бузукові – хуторі Печерського монастиря, беручи до уваги універсали «от килкадесят літ і прошлих гетманов Войска нашего Запорожского на тот грунт надание» [258, с. 236-237].

Опікуючись православними монастирями, Хмельницький надавав їм спеціальні охоронні універсали, як, наприклад, Густинському (біля Прилук), Михайлівському, Флора і Лавра (Київ), Межигірському та ін. [730, с. 138].

Межигірський монастир у грудні 1653 р. одержав від гетьмана село Чернин «з подданими в уживане вічне ..., зо всіми пожитками, приналежностями, з давних часов до того села належачими» [258, с. 310], а в березні 1656 р. – містечко Вишгород з селами Петрівці і Мощани [258, с. 477-479].

Михайлівському жіночому монастиреві гетьман у серпні 1656 р. віддав містечко Ходосіївку і село Креничі, «аби они законници могли ... где хлеба достать» [258, с. 528-529].

На Лівобережжі опікою гетьмана чи не найбільше користувався Густинський монастир, який одержав низку універсалів на охорону і збільшення своїх володінь. У червні 1648 р. Хмельницький наказав не чіпати монастирського майна [258, с. 54], а в липні того ж року погодився не брати до війська монастирських підданих і наказав не порушувати монастирських хуторів, пасік, лісів та сіножатей [258, с. 55-56].

У травні 1655 р. гетьман надав «з побожности нашої село Половоє, стоячое на кгрунтах монастира Густинського» [309, с. 166], і тоді ж надано універсал про підтвердження прав монастиря на володіння [258, с. 425]. В квітні 1657 р. знову підтверджено це рішення і тоді ж надано село Левки.

Узявши Максаківський монастир «под протекцію і оборону нашу», гетьман видав у травні 1651 р. універсал про заборону порушувати його землеволодіння [258, с. 217], і тоді ж закріпив за ним шість сіл, що підтвердив універсалом від жовтня 1654 р. [258, с. 387-388], а в червні 1656 р. заборонив робити шкоду в монастирських лісах і сіножатях [309, с. 189-190].

У липні 1654 р. гетьман видав універсал на підтвердження прав Козелецького монастиря на земельні володіння [258, с. 371]. У квітні 1655 р. надав Батуринському Крупицькому монастиреві село Хмелів [258, с. 422-423], а в червні 1656 р. закріпив п'ять сіл «з отчиною, сіножатми, полями и зо всіми пожитки» [309, с. 192-193].

Універсалами підтверджувались права монастирів на подаровані або куплені землі, млини, пасіки тощо, на сичення меду [258, с. 376, 420-421]. Млини, як правило, давались у «спокойное уживаніє», або в «уживане вічноє». Працею залежних селян забезпечувалося гатіння гребель.

У березні 1656 р. гетьман дозволив Київському Микільському монастиреві побудувати млин у селі Савин і наказав, «абы оным в будованю того млына жадное перешкоды и перенегабаня чинити ништо не

важился ы не взборонял, также ы до пожитков ых абы не втручался» [309, с. 181].

Монастирі володіли і таким прибутковим промислом, як перевоз через річки. Так, в серпні 1650 р. Хмельницький наказав Михайлівському сотнику і війту заборонити перевіз човнами через Рось; право займатись цим промислом надавалось виключно Києво-Пустинному монастиреві [258, с. 183-184].

Гетьманське управління закріпляло за монастирями право на ловлю риби. Так, у березні 1649 р. «ведлуг стародавних уживаня прав і привилеєв» універсал на ловлю риби в Дніпрі одержав Києво-Пустинний Микільський монастир [258, с. 108-109].

Універсалом від травня 1651 р. «лови рибние» були надані Київському Межигірському монастиреві [258, с. 218-219].

Захищаючи Видубицький монастир, гетьман у травні 1654 р. заборонив козакам ловити рибу в монастирських озерах в Калинівщині та інших урочищах [258, с. 352-353].

Густинський монастир у лютому 1656 р. одержав дозвіл на ловлю риби у Вовчих Озерах [258, с. 662].

Отже, фундаментальні основи соціальної політики були закладені Б. Хмельницьким уже з перших місяців повстання. Протягом наступного часу вони зазнавали певних змін, однак головним було те, що ця політика виявилася життєздатною і мала довгостроковий характер [681, с. 42]. Характерно, що питання про підтримку православної церкви і монастирів практично не сходило с порядку денного програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів [696, с. 43].

Безперечною заслугою першого гетьмана Української держави було те, що у вирі воєнних та політичних подій у його діяльності знайшлося місце для добродійних справ.

Практика підтвердження монастирям попередніх володінь і надання нових у другій половині XVII ст. стала традицією. Усі гетьмани, наслідуючи Богдана Хмельницького, а також прагнучи зміцнити своє становище підтримкою з боку церковної верхівки, надавали церкві і монастирям широкі права на попередні і нові володіння.

Підтверджувальні універсали були не випадковими. Вони були одним зі способів придбання землі для деяких монастирів, вони мали охоронне значення для убезпечення від різних посягань, а також деякі монастирі у подальшому використовували гетьманські універсали для розширення своїх володінь. Монастирі прагнули отримати підтверджувальні універсали на свої маєтності у кожного нового гетьмана.

Внаслідок гетьманських пожалувань маєтності монастирів розширилися. Монастирі мали землі в усіх полках Лівобережної України. Київські монастирі на кінець XVII ст. тримали в своїх руках 88 сіл у Київському полку [356, с. 78]. Як правило, села надавалися разом з землями, сіножатями, лісами, озерами, ріками, млинами, руднями, будами, гутами, що стояли на них. Усі ці маєтності давали монастирям значні прибутки, які йшли не лише на споживання, а й на купівлю нових земель.

На початку XVIII ст. найбільше церковних маєтків було в Київському, Ніжинському, Чернігівському та Переяславському полках.

Отож, одним з головних шляхів зростання земельних багатств монастирів були гетьманські дарунки.

У складні часи Руїни українські гетьмани продовжували добротинну та меценатську діяльність, спрямовану на підтримку освіти. Усвідомлюючи значення Київської колегії для України, надавалась Братському монастиреві й школам при ньому «для наук високих» посиljena

допомога. Своїми універсалами Ю. Хмельницький, І. Виговський, Д. Многогрішний, П. Дорошенко, І. Брюховецький, І. Самойлович забороняли порушувати права Академії й Братського монастиря, повертали їм втрачені і відібрані маєтності, надавали нові, наказували міським урядовцям і київським полковникам підтримувати Академію.

Під час гетьманування патрона Київської академії Івана Самойловича (1672-1687) були відновлені щорічні дотації грошей на неї з козацької скарбниці.

П'ятнадцятилітнє гетьманування І. Самойловича позначилося в українському репрезентативному будівництві кількома пам'ятками, що мали вирішальний вплив на еволюцію українського бароко.

У 1672-1674 рр. гетьман збудував у Густинському монастирі дві церкви: Троїцьку і Трапезну. Десятьма роками пізніше (1682) Самойлович почав спорудження Спаської церкви у Мгарському монастирі біля Лубен, котру довелося в 1694 р. закінчити його спадкоємцю І. Мазепі.

Надзвичайну сторінку в історію доброчинності вписав гетьман Іван Мазепа (1687-1708).

У своїй доброчинно-меценатській діяльності І. Мазепа значну увагу приділив Києво-Могилянській академії. Гетьман був щирим меценатом академії.

У 1691 р. він підтвердив Братству маєтності, повернувши села Карпилівку, Косачівку і Лутаву «со всеми принадлежностями, грунтами, покосами, лесами, озерами, борами и всеми угодьями и то же подтвердил грамотой 1693 июня 15 с селом Позняками; в 1694, июля 30 дня, дал мельницы и грунты Которские», «еще Мазепа 1702 мая 1 и октября 27 дал Влуков остров с озерами и всеми угодьями...; в 1707 г., июля 15, возвратил местечко Стайки» [354, с. 249].

Своїми універсалами Мазепа підтвердив усі попередні надбання Братського монастиря й подарував від себе 17 дворів на Подолі та села Більмачівку (1692), Виповзів і Лутаву (1693).

Крім того, Мазепа щороку давав на стипендії студентам 1 000 золотих, «всякому з малоросійських дітей хочакому вчитись», поповнював бібліотеку «різними манускриптами» [447, с. 344].

І. Мазепа усвідомлював необхідність підготовки освічених, культурних діячів, свідомої національної інтелігенції, піклувався про освіту й культуру в Україні, підтримував найтісніші зв'язки з Київською академією. Він також дбав про розбудову Академії, яка за його гетьманування досягла високого піднесення й здобула визнання в міжнародному культурному світі. Саме за його правління Київський колегіум одержав високий статус академії (1701), чимало молодих людей вирушило у західноєвропейські університети.

У 1693 р. коштом Мазепа постали кам'яні споруди Братського монастиря та Богоявленська церква із чудовим різьбленням, картинами й іконами. У 1703-1704 рр. збудовано новий навчальний корпус Академії з високими стінами, стрункою колонадою й галереєю. Це була одна з перших імпозантних палацових споруд у Києві, що отримала назву «Мазепина». Як пише в своїй праці митрополит Є. Болховітін, І. Мазепа «своим иждивением построил монастырскую каменную большую церковь и каменные школы» [354, с. 252]. Там же відзначено, що у 1703 р. Мазепа «дал двор мещанина Иосифа Скоропки на Подоле близ Ильинской церкви» [354, с. 249]. Серед історичних скарбів Богоявленської церкви був срібний вівтарний хрест – дар митрополита Петра Могили і срібна чаша – дар ігумені Магдалини, матері гетьмана Івана Мазепа [373, с. 28].

Отож, гетьман І. Мазепа, розуміючи значення київської вищої школи для українства, усіяко сприяв її розвитку та процвітанню, був щедрим меценатом.

Києво-Печерська лавра була визначним центром і православ'я, і добродіяння. Виконуючи духовні запити свого народу, Києво-Печерська лавра опиралася на військову та економічну силу запорозького козацтва, яке з початку виходу на політичну арену взяло монастир під свій захист.

Особливо щедрим на універсали для Лаври був гетьман Іван Мазепа, про що свідчить низка його універсалів. Зокрема, у 1699 р. він підтвердив права власності Лаври на грунт в с. Іванківці, у 1706 р. відстоював її права на Радичівську вотчину в суперечці з козаками. У тому ж році Мазепа надав монастиреві с. Рубежівку і слобідку Михайлівську.

Гетьман Мазепа підтвердив право володіння Лаври млинами й винокурнями, які давали монастиреві значний прибуток. Багато з них Лавра одержала за дарчими записами від козацької старшини. Затверджені гетьманом, такі дарчі набували законної сили. Універсалом від 20 серпня 1708 р. Мазепа надав привілей для Козелецького лаврського млина, чим значно збільшує його прибутки.

Прикладів доброчинності Мазепа відомо багато. Свого часу козацька старшина в Бендерах намагалася підрахувати всі пожертвування Мазепа і склала реєстр його фундацій, з якого видно, які величезні суми він жертвував лише на Печерську лавру. Зокрема: на позолочення бані Успенської церкви Києво-Печерської лаври – 20 500 дукатів; мур довкола Печерського монастиря і церков – мільйон; великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря – 73 000 золотих; великий срібний свічник для Печерської церкви – 2 000 імперіалів; золота чаша й така ж оправа Євангелії для неї – 2 400 дукатів; золота митра для неї, крім прикрас і пожертв для неї – 3 000 дукатів [678, с. 20]. Лише на самі будови та оздобу Києво-Печерської лаври Мазепа, за його власними словами, видав більше, ніж мільйон золотих [509, с. 147].

Меценатство Мазепа було вражаючим. «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет», – писав у 1705 р. ієромонах Антоній

Стаховський, згодом єпископ чернігівський і митрополит тобольський і сибірський [509, с. 146].

Під час правління Івана Мазепи в Україні завершується процес формування національного мистецького стилю, українського бароко – в архітектурі, образотворчому мистецтві, музиці. Цей вищий щабель у майже 200-річному розвитку бароко в Україні дістав назву мазепинського бароко [554, с. 146].

Добре відоме покровительство гетьмана православної церкви. Іван Мазепа спорудив нові великі церкви, розбудував інші величаві будови княжої доби і докінчив будівництво церков, розпочате його попередниками.

Фундації І. Мазепи – дві великі церкви – Миколаївська на Печерську і Богоявленська на Подолі в Києві належали до типу будов, де більшою мірою відбилися впливи західноєвропейської архітектури базилікального типу.

Миколаївська соборна церква на Печерську, що споруджувалася у 1690-1696 рр., і здійснена в монументальних формах, вражала гармонією окремих частин, архітектурних мас з рухом прямовисних ліній, що прагнуть у простір.

Братська Богоявленська церква на Подолі в Києві була храмом для студентів Академії, побудована в 1690-1693 рр. на місці давнішої дерев'яної церкви часів гетьмана Сагайдачного.

Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври надзвичайно цінна тим, що дає найбільш оригінальний тип українських будов, незаний в архітектурі інших народів. Центральна споруда в формі так званого грецького рівнораменного хреста з п'ятьма банями, своєрідні окремі форми, деталі й прикраси свідчать про творчу винахідливість українських майстрів. Ця «перлина поміж усіма

п'ятибанними церквами українського бароко» постала в 1696-1698 рр., а із зовні було виставлено ліпної роботи герб Мазепи.

З величних церков, побудованих коштом Мазепи поза Києвом, має особливу цінність Вознесенський собор з монастирем у Переяславі (1698), на що витрачено понад 300 тисяч золотих [679, с. 20]. Ця будова була зведена у 1695-1700 рр. в зв'язку з увінчаними заходами гетьмана з відновлення переяславського єпископства, що існувало в княжі часи. До кафедрального Переяславського собору Мазепа передав у 1701 р. рукописне Пересопницьке Євангеліє, написане в 1556-1561 рр.

З будов, які лише докінчувалися коштом Івана Мазепи, згадаємо Спаську церкву Мгарського монастиря, розпочату гетьманом І. Самойловичем у 1684-1687 рр. і закінчену І. Мазепою у 1687-1688 рр., фінансування трапезних Густинського і Мгарського монастирів.

Залишив І. Мазепа добродійний слід і в Чернігові, де побудував у Борисо-Глібському монастирі церкву св. Івана Предтечі і велику кам'яну дзвіницю, на якій був розміщений дзвін, вилитий на кошти гетьмана. Взяв участь у завершенні Троїцького собору в Іллінському монастирі, прикрасив «кіотом среброкованим» образ Матері Божої [593, с. 26].

На кошти гетьмана був збудований для Чернігівського колегіуму навчальний корпус із класами, дзвіницею, трапезною, службами та «папернею» для друкарні.

Крім цього, Мазепа подарував кафедральному Борисо-Глібському собору розкішні срібні ворота, виготовлені в м. Аугсбурзі (Німеччина) відомим ювеліром П. Дрентветтом. Внизу воріт розміщений герб Івана Мазепи з монограмою І.С.М.Г.З. – Іван Степанович Мазепа – гетьман Запорізький. Нині вони експонуються в соборі.

Мазепою був споруджений також іконостас для Введенської трапезної церкви Троїцько-Іллінського монастиря (він не зберігся).

У Батурині за часи правління Мазепи будується п'ять церков на кошти гетьмана. Троїцькому храму І. Мазепа подарував понад 20 тис. золотих, Миколаївському – чотири тис. золотих [679, с. 20], однак добудувати його не встигли. На будівництво Воскресенської та Покровської церков було виділено 15 тис. золотих [641, с. 23].

Чимало праці, енергії та коштів пішло на відновлення і розбудову великих храмів.

Софійський собор у Києві під час реставрації у 1690-1697 рр. помітно змінив зовнішній вигляд і розміри. Були позолочені бані собору, на що І. Мазепа витратив п'ять тисяч дукатів [679, с. 20].

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві – друга найзначніша будова княжої доби, що реставрована за часів І. Мазепи.

Головна, соборна церква Успіння Богородиці Києво-Печерської лаври – третя найцінніша пам'ятка Києва XI ст., була розбудована на кошти Мазепи в 1695-1696 рр. Гетьманом здійснено видатки на позолочення бані Успенської церкви, великий дзвін і дзвіницю до Печерського монастиря.

Троїцька церква над головною брамою Лаври у 1698 р. була реставрована, дістала високу барокову баню, дві менші з боків та широкий фронтон посередині.

У 1698-1701 рр. на кошти гетьмана Івана Мазепи навколо Верхньої Лаври споруджено кріпосну стіну довжиною 1190 м, з чотирма баштами і трьома воротами, (товщина – близько трьох метрів, висота – близько семи). Згодом ця масивна стіна семиметрової висоти і триметрової товщини стала складовою частиною Печерської фортеці [518, с. 77].

На Кирилівській церкві у Києві на кошти Мазепи було збудовано чотири наріжні бані й пишний бароковий причілок на фасаді.

Були виділені кошти й на вівтар Межигірського монастиря, на церкву в Глухові (мурований Успенський собор Глухівського монастиря),

церкву Святої Трійці в Батурині, монастирську Покровську церкву в Дігтярівці.

Отож, налічуємо понад 20 величних будов, фундованих і розбудованих гетьманом Мазепою, тобто більш як одна велика будова припадає на кожен рік його гетьманування [733, с. 144].

Гетьман допоміг запорожцям відбудувати нову церкву в Січі, виділивши потрібні запаси та гроші, а відтак своїм коштом справив до церкви чудовий іконостас.

За даними С. Павленка [522, с. 242-243], на виділені Мазепою кошти збудовано 26 соборів, церков та дзвіниць, зокрема у Києві – Миколаївський собор Пустинно-Микільського монастиря, Трапезна церква Пустинно-Микільського монастиря, Братська Богоявленська церква на Подолі, Церква Всіх Святих над Економічною брамою Лаври, Онуфрієвська башта-церква Києво-Печерської лаври, Вознесенська церква у Вознесенському жіночому монастирі; у Батурині – Троїцький собор, Воскресенська церква, Покрови Богородиці церква; у Переяславі – Вознесенський собор; у Чернігові – кам'яна дзвіниця із дзвоном у Борисоглібському монастирі, церква св. Івана Предтечі у Борисоглібському монастирі, церква св. Івана Євангеліста; у Глухові – Успенський собор Глухівського жіночого монастиря; у Густині – Трапезна церква Густинського монастиря; у Лубнах – Трапезна церква Мгарського монастиря; у Рильську – Церква св. Івана Хрестителя; у Макошиному – Церква св. Миколи у Макошинському монастирі; у Дігтярях – Покровська церква; у Прачі – церква; у Думниці – Соборний храм Різдва Богородиці, а також будівлі Думницького чоловічого монастиря; у Любечі – дерев'яна церква в ім'я Воскресіння Христового, а також будівлі Любецького Антонієвого монастиря; у Бахмачі – церква Бахмацького монастиря; на Стародубщині – церква Успіння Пресвятої Богородиці Каменського

Успенського монастиря; на Запорозькій Січі – церква Покрови Пресвятої Богородиці; у Новобогородицькій фортеці – церква Пресвятої Богородиці.

У Софійському соборі Києва зберігався подарований Мазепою «саккос (спеціальне вбрання, яке вдягає вище духовенство під час релігійних відправ) золотой алтабасовой парчи, сделан гетманом Иваном Мазепой» [354, с. 73]. Не збереглися численні церковні предмети з дорогих металів із прикрасами, надписами і присвятами, даровані гетьманом різним церквам.

Достеменно відомо, що І. Мазепа дарував золоту чашу для Софійського собору в Києві, срібний ківот (складана рама або шафка зі скляними дверцятами для ікон; божник) до церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря, золоту чашу і таку ж оправу Євангелія, золоту митру (головний убір вищого духовенства християнської церкви, який одягають під час богослужіння), великий срібний свічник для Успенської церкви Києво-Печерської лаври. В музеї історичних коштовностей України зберігається вклад І. Мазепи – шати до ікони Дегтярівської Божої Матері.

Окрім цього, на утримання шпиталю при Києво-Печерському монастирі гетьман надав села Остроч і Ядлівку в Баришівській сотні Переяславського полку [593, с. 27]. Це приклад фінансування Мазепою благодійних закладів.

Гетьман Мазепа відзначився як великий книголюб та меценат тогочасних видань. Книжками обдаровував гетьман бібліотеку Київської академії, а також церкви. Як уже зазначалося, Пересопницьке Євангеліє подаровано гетьманом кафедральній церкві в Переяславі, звідти воно перейшло до духовної семінарії в Полтаві. Розкішне видання Євангелія кінця XVII ст. було подароване Мазепою Верхратському монастиреві біля Рави-Руської. Два чудово виданих Євангелія отримав від гетьмана Лубенський монастир.

Меценатство Мазепи здійснювалося не лише в Україні, а й сягало території за її межами. Робилося це з метою зміцнення політичних зв'язків на заході й сході.

Прикладом того служить фундування гетьманом І. Мазепою Євангелія арабською мовою, друкованого в Алеппо в Сирії (1708), про що свідчить передмова з присвятою гетьманові та гравюра з його гербом. Меценатство І. Мазепи сягало Палестини, Антіохії, Александрії, грецького Афону і Царгорода. На замовлення гетьмана зроблено срібну плиту до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі. Мазепа подарував срібну миску (тарелю) до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі з надписом: «Дар Його Високості Івана Мазепи, гетьмана Русі». Збереглася по нинішній день у Єрусалимі Плащаниця, яку подарував до церкви Гробу Господнього гетьман І. Мазепа. Плащаниця розміром один на півтора метри, кута в срібній блясі [629, с. 34].

Як відомо, багато універсалів монастирям видав Б. Хмельницький, якими не лише підтверджувалися наявні володіння, але й надавались нові. За ним пішли й інші гетьмани. Не був винятком у цьому й І. Мазепа, причому одному й тому ж монастиреві він видавав часто по кілька універсалів. Так, до раніше наданих маєтностей Глухівському Петропавлівському монастиреві Виговським (1658), Брюховецьким (1664), Дорошенком (1668), Многогрішним (1669), Самойловичем (1672) універсалами від 11 жовтня 1687 р. та 28 листопада 1692 р. Мазепа додав села Возівка, Хозівка і Будища, два млини, споруджені власним коштом, рибні озера біля села Каменя [310, с. 26].

Універсалами Івана Мазепи Києво-Печерській лаврі підтверджено за нею ґрунти, що в селі Іванкові (1699) [310, с. 319], на хутір Карлики в полку Ніжинському (1702) [310, с. 394-395], на село Бугаївку і присілок Берків Київського полку, на село Іванків і селище Бувів Переяславського полку (1687) [310, с. 106-107].

Межигірському монастиреві видані універсали на місто Вишгород, маєтності і млини [310, с. 27].

Михайлівському Золотоверхому монастиреві видані універсали на володіння селом Вигурівщина, землями і млинами (1693) [456, с. 255-256], з підтвердженням усіх монастирських маєтностей [456, с. 331-332]. Підтверджувальним універсалом Мазепа засвідчував право монастиря на володіння млинами у старій частині м. Остер [674, с. 19, 23]. Підтверджувальний універсал 1699 року подає точну загальну картину землеволодінь монастиря; Мазепа підтвердив також право монастиря на шинкування, вказав на податки, які мали сплачувати поселенці на монастирських землях і надав селища Кривковщину і Данилівку [674, с. 20-21, 26-27]. Інший універсал того ж року дає право монастиреві на збирання мита з купців, які проїжджали через монастирську греблю через р. Віту [674, с. 21, 28].

Видубицький монастир отримав універсал на село Леоники (1688) [310, с. 139], а Фролівський монастир – на село Дмитровичі і селище Вишеньки [310, с. 163-164].

21 грудня 1687 р. гетьман підтвердив за Чернігівським Єлецьким монастирем усі маєтності, надані попередніми гетьманами. В іншому універсалі (1689) цьому ж монастиреві надав село Мошонку, а також підтвердив село Лемешівку. Всього Єлецькому монастиреві Мазепа видав чотири універсали. Універсалами від листопада 1689 р. і вересня 1699 р. підтвержені володіння Чернігівського жіночого монастиря [310, с. 26-27].

У липні 1690 р. вийшов універсал Мазепа про підтвердження прав Глухівського жіночого монастиря на село Березу «зо всіми до него приналежитностями и кгрунтами», «позволяючи з того села всякіє пожитки и дорочную повинност от тяглых людей отбирати ку wsparтю обители своеє» [673, с. 56-57].

Козелецький Георгіївський чоловічий монастир одержав універсал на млин у селі Вовчок з озерами і сіножатами (1691) [310, с. 221-222], а Великобудиський Паненський жіночий монастир – на село Чернецький Яр і два млини (1688) [310, с. 116-117].

По два універсали одержали Ніжинський Красноострівський монастир, Макошинський Покровський монастир, Максаківський монастир, Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, Гадяцький Красногірський і Глухівський жіночий монастирі.

По три універсали одержали Київський Софійський монастир, Золотоніський, Новгородський Спаський, Переяславський кафедральний монастирі.

Чотири універсали одержав Прилуцький Густинський монастир. П'ять – Батуринські, Домницький Різдв'яно-Богородицький, Глухівський Петропавлівський. Лубенському Мгарському монастиреві Мазепа підписав шість універсалів, а Кам'янському Успенському чоловічому монастиреві було видано сім універсалів [310, с. 27-29].

Окрім монастирів, у липні 1690 р. Мазепа надав універсал Київській митрополії на ряд маєтностей [671, № 4, с. 145].

Отож, гетьман І. Мазепа вважався неперевершеним благодійним діячем і меценатом. Підкреслимо, що Мазепа – був великим благодійником духовенства, церков і монастирів.

Насамкінець відзначимо, що гетьман Іван Мазепа лишив значний слід на ниві доброчинності та меценатства у різних проявах та напрямках, продовживши традиції своїх попередників.

Після 1709 р., незважаючи на складну ситуацію, благодійно-меценатська діяльність не припинилася. Гетьмани і козацька старшина опікувалися культурно-освітньою нивою.

Так, гетьман Іван Скоропадський (1708-1722) для матеріального сприяння Київській академії передав Братському монастиреві кілька сіл.

У Софійському соборі серед переліку цінних речей значаться «два саккоса из парчи золотой и третий, шитый золотом и серебром по атласу, сделаны гетманом Иваном Скоропадским и женою его» [354, с. 73]. Всередині перебудованого у XVIII ст. барокового Успенського собору Києво-Печерської лаври домінував великий іконостас, подарований гетьманом І. Скоропадським і його дружиною Анастасією [373, с. 51]. Головній церкві Михайлівського Золотоверхого монастиря гетьман подарував іконостас [373, с. 15].

До визначних фундацій Скоропадського належать розбудова Гамаліївського Харлампієвого монастиря на Глухівщині, відбудова після пожежі 1718 р. Києво-Печерської Лаври, фамільна мурована церква Іоана Предтечі у Стародубі, Троїцький собор у Глухові.

Значну увагу Скоропадський приділяв Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві. На користь монастиря та його філії – Свято-Троїцького монастиря гетьман видав 21 універсал [675, № 4, с. 51-52].

Окрім гетьманського земельного надання конкретним особам відповідні документи отримали й деякі лівобережні монастирі [382, с. 217-220].

І. Скоропадський проводив типову для своїх попередників політику. До нього зверталось чимало осіб за підтвердженням виданих їм раніше документів на володіння маєтками, угіддями, млинами, окремими «грунтами» тощо.

Гетьман Данило Апостол (1727-1734) теж лишив слід на добродійній ниві. Він повернув Київській академії усі маєтності, надані І. Мазепою, а в 1729 р. видав універсал, що підтверджував права Києво-Братського монастиря на володіння селами та угіддями, які йому належали [542, с. 154-155]. Крім того, Д. Апостол відновив щорічні виплати з військового скарбу (200 дукатів) [335, с. 107].

Іконостас Георгіївської церкви Видубицького монастиря в Києві подарувала дружина гетьмана Данила Апостола [373, с. 59]. А ще Д. Апостол був фундатором Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях.

Гетьман Д. Апостол прислужився розвитку музичного мистецтва Гетьманщини: за його правління засновано відому Глухівську співацьку школу, в якій за 40 років дістали освіту понад 300 музикантів, солістів і регентів, зокрема й Д. Бортнянський і М. Березовський [607, с. 40].

Згадаємо також гетьмана Правобережної України 1710-1714 рр., гетьмана України в еміграції 1714-1742 рр. П. Орлика.

В конституції Пилипа Орлика відзначимо в контексті доброчинності такі статті: «Нехай буде поновлено за військовий кошт у Терехтемирові шпиталь для козаків, виснажених глибокою старістю, чи ранами, чи то крайньою вбогістю, а також передбачено для них харч і одяг»; «Вдови – козачі дружини – і їхні осиротілі діти, козачі господарства і жінки у відсутність їхніх чоловіків, – коли ті будуть зайнятими у воєнних походах або на якихось інших військових службах, – щоб не притягалися до виконання жодних повинностей ані до громадських робіт, які входять в обов'язки посполитих, та щоб не обкладалися повітовими податками, – погоджено і затверджено» [525, с. 29, 39].

Останній гетьман Лівобережної України граф Кирило Розумовський на руїнах мазепинської церкви (зруйнованої під час розгрому Батурина у 1708 р. О. Меншиковим) відбудував церкву Воскресіння Христового [719, с. 396]. У 1763 р. довершив будівництво собору Різдва Богородиці в Козельці, розпочате його матір'ю [648, № 2, с. 128]. До фундацій гетьманської родини належать храми в Лемешах, Ніжині, Почепі та низка палаців.

Надаючи великого значення освіті, К. Розумовський виношував ідею заснувати в Батурині університет. У рідному селі Лемешах на честь матері

К. Розумовський заснував школу. За його кошти збудували школу і в с. Чемерах, де здобував освіту його старший брат Олексій [648, с. 129].

Важливою виявилась донаторська, ктиторська і фундаторська діяльність старшини.

З фундаторів попереднього часу слід згадати козацького гетьмана Самійла Кішку, який наприкінці XVI ст. збудував у Києві коло підніжжя Верхнього міста з нагоди свого звільнення з турецької неволі дерев'яну церкву св. Миколи Поруч із церквою звели шпиталь для старих і вбогих, тому церкву прозвали за її сусідство зі шпиталем церквою св. Миколи Доброго [367, с. 87]. Біля перебудованої Михайлівської соборної церкви Видубицького монастиря козацький полковник Михайло Миклашевський у 1690-х роках збудував нову церкву св. Георгія. У 1691 р. київський полковник Григорій Коровка-Вольський на місці старої дерев'яної церкви римо-католицького Домініканського монастиря спорудив Борисоглібську церкву [348, с. 252-253].

Наприкінці XVII ст. полковник гетьмана Мазепи Яків Лизогуб став фундатором південного приділу церкви Єлецького монастиря в Чернігові та мурованої церкви Різдва Богородиці в Седневі.

Коштом полкового осавула Павла Гудими у 1732 р. були відремонтовані мури київської церкви Воскресіння [373, с. 31], у 1755 р. відновлена Іллінська церква на Подолі у Києві, при цьому зроблено при ній другий теплий приділ [348, с. 253].

Київські полковники Василь Дворецький і Павло Яненко-Хмельницький передали Києво-Могилянській академії понад 20 дворових місць і будинків. Братство одержувало прибуток, віддаючи дворові місця міщанам та іншим людям під поселення. В. Дворецький протягом багатьох років піклувався про «Alma-mater». У 1666 р. він «дал грамоту на Бирковский бор при Которских дорогах и на урочище Стрельники» [354, с. 249].

У 1700 р. на Близніх печерах Лаври на кошти полтавського полковника П. Герцика була збудована Хрестовоздвиженська церква [450 с. 95]. Церква Різдва Богородиці побудована на Дальніх печерах у 1696 р. на кошти білоцерківського полковника К. Мокієвського [450, с. 103].

У 1724 р. бунчуковий товариш Іван Маркович і лубенський полковник Дмитро Зеленський заповіли Києво-Печерському монастиреві кошти і срібні речі. Дарчі записи на маєтки Лаврі надали бунчуковий товариш Дем'ян Якубович – на Прилуцький двір, військовий товариш Леонтій Озерський – на Куровські маєтності, значковий товариш Гаврило Фомінич – на с. Любовню, бунчуковий товариш Яків Жураковський – на степ Лосиновський і греблю Сваричевську та ін.

Синянський Покровський монастир, що входив у відомство Києво-Печерської лаври, заснував у 1688 р. місцевий сотник Василь Душеченко і в 1701 р. побудував у монастирі дві церкви – Покровську і Петропавлівську.

Однією з найдавніших барокових споруд, що збереглася на Київщині до нашого часу, є Михайлівська церква в Переяславі, яку було зведено в 1646-1666 рр. на кошти і замовлення переяславського полковника Федора Лободи. На кошти переяславського полковника Івана Мировича у 1704-1709 рр. споруджено в Переяславі Покровську церкву [743, с. 80].

Винятково цінною пам'яткою історії та культури є Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві, заснований у середині XVII ст. з ініціативи й на кошти полковників Мартина Пушкаря, Івана Іскри та іншої козацької старшини, а також міщан [627, с. 104]. Хрестовоздвиженський собор полтавського монастиря – один з найкращих зразків українського бароко.

Фундаторами Полтавського Успенського кафедрального собору були полтавський полковник Андрій Горленко, обозний Андрій Руновський,

полковий суддя Григорій Сахновський, військовий товариш Дмитро Білуха та інші [608, с. 65]. Закладено собор у 1749 р., а освячено у 1770 р.

Шанованим у запорозьких козаків та української шляхти був Крупицько-Батуринський монастир. У 1765 р. Запорозька Січ надала монастирю грошові кошти й коней. Миколаївський собор монастиря вимурувано замість дерев'яного у 1680 р. коштом Генерального судді Івана Домонтовича [608, с. 69]. Настоятелем монастиря був святий Дмитрій Ростовський (Данило Туптало), який тут написав славнозвісні «Життя святих», а також Іларіон (Іван) Мигура, один з визначних культурних діячів кола Івана Мазепи, викладач Києво-Могилянської академії [367, с. 124].

Аби не уникнути об'єктивності, історичної правди, не зводити все в нових умовах сьогодення до переміни знаків, відзначаючи добродійно-меценатську діяльність гетьманів і старшини як «позитив», не слід забувати однак і менш приємні обставини доби Гетьманщини.

Не торкаючись політичних аспектів, зазначимо, наприклад, що збереглися численні скарги з різних міст Гетьманщини на утиски й кривди з боку старшини і духовних осіб. Що ж до селянства, то воно, за словами О. Оглоблина, «переживало процес дальшого збільшення «підданських» повинностей і загального зубожіння. Концентрація землеволодіння і політичної влади в руках козацької старшини мала своїм головним джерелом і разом з тим своїм головним наслідком зростання визиску селянської маси» [509, с. 121-122].

Не стояло осторонь благодійності та меценатства й рядове козацтво. Про фінансову допомогу козаків свідчать, зокрема, щорічні списки осіб, які жертвували гроші для Київської академії, сприяючи її існуванню.

Неподалік київського жіночого Фролівського монастиря у 1727 р. споруджена дерев'яна церква «святителя Христова Василя Великого»

«иждивением Киевского полку казаков; почему она и называлась всегда казацкою церковию» [348, с. 254].

Церква Успіння Пресвятої Богородиці («Пирогоща») мала десятиметровий іконостас (1778) і срібні царські ворота (1784) з іменем благодійника – запорожця Василя Білика. Іконостас у стилі рококо вважався одним з найкращих з тих часів [373, с. 24].

Для Успенського храму в Крилові (Новогеоргієвськ) у 1740 р. подаровано оздоблене сріблом з позолотою Євангеліє коштом запорозьких козаків.

Інші козаки робили вклади церковними предметами у Межигірський монастир. Так, кошовий Іван Белицький і запорожець на ім'я Василь пожертвували два срібних напрестольних хрести, козаки Софрон і Тимофій пожертвували в 1769 р. два срібних хрести з власними на них надписами [588, с. 260].

Як зазначив Д. Яворницький, «усердие запорожских козаков к храмам Божиим и благотворительности простиралось далеко и за пределы их вольностей» [588, с. 260].

Особливою увагою у козаків користувався Межигірський монастир. Запорозькі козаки вважали своїм обов'язком побувати в ньому, робили великі грошові вклади, забезпечували цінними предметами, вели за власні кошти будівництво, надсилали продукти, хутро тощо.

М. Максимович, підкреслюючи взаємовідносини козацтва і Межигірського монастиря, вказував, що багато козаків сприяли йому своїми вкладами [485, с. 275].

Кієво-Межигірський монастир утримував на своїй території шпиталь, у якому знаходились немічні й престарілі запорозькі козаки. Це робило монастир ще більше популярним серед запорожців, які могли бути певними, що при необхідності вони зможуть завжди знайти притулок у стінах Межигірської обителі.

У Трахтемирівському монастирі на Дніпрі, нижче від Канева, «для старинных, зубожилых и ранами скалеченых козаков», доживали свого віку старі, німічні запорожці. Трахтемирівський монастир став шпиталем-притулком для поранених і старих козаків.

«Справжні бідні і навіть такі, котрі соромились прохати милостиню, дали каліки, хворі, а особливо старі воїни, знаходили собі притулок в шпиталях» [623, с. 714].

Багаті дарунки інокам, часті підписування козаками майна на користь церкви і духовенства, численні пожертви й різні вклади, які робили запорозькі козаки в монастирі, січові та парафіяльні церкви грошима, книжками, церковним одягом, посудом, іконами, хрестами, хоругвами, плащаницями, золотими та срібними злитками, перлами, дорогоцінними каменями, дорогими тканинами, багатими коралами – все це свідчить про велику прихильність запорожців до церкви.

Коштом кошового отамана П. Калнишевського побудовано в 1763-1767 рр. Лохвицьку соборну церкву, в 1764 р. – Покровську церкву в Ромнах, Свято-Георгієвську церкву в с. Петриківці, церкву святої Трійці у Пустовойтівці; в 1774 р. було закінчено спорудження великої брами, кам'яної церкви і дзвіниці в Києво-Межигірському монастирі [721, с. 21].

Як зазначалося, запорожці робили коштовні внески на користь монастирів і церков, що знаходились за межами Вольностей. П. Калнишевський послав чаші, дискоси (дискос – кругле блюдо з піддоном, використовується у православному богослужінні під час літургії), звездиці в церкву Гроба Господнього в Єрусалимі [588, с. 260].

Особливості складу козацтва, історична традиція, геополітичні і природні умови його існування призвели до складання своєрідного світогляду запорожців. Світогляд запорозького козацтва мав релігійний характер і проявлявся в формі православ'я.

Причини щедрості запорожців до храмів і духовенства слід шукати в притаманному козакам легковажному ставленні до грошей, багатства, в погляді на пожертви як на можливість замолити гріхи, в любові козаків до прикрашання релігійних споруд, в бажанні військового керівництва зберегти свою автономію у вирішенні релігійних питань завдяки подаянням на користь церков і духовенства, провідну роль в управлінні духовним життям Запорожжя [463, 464].

Доброчинно-меценатську діяльність часів Козаччини-Гетьманщини, як органічну складову багатогранної діяльності української еліти, слід трактувати як певну політику в культурно-духовній сфері. Можна погодитись, що суть такої діяльності полягала не в доброчинності як такій: то був скоріше суспільний обов'язок, неодмінний атрибут належності до еліти, свідома державницька позиція, спрямована на створення культурного середовища, що відповідало б високим критеріям [607, с. 35-36].

Отже, доброчинно-меценатська діяльність українських гетьманів, козацької старшини та рядових козаків – найкращих представників української спільноти – не просто окремі вчинки відомих особистостей чи груп приватних осіб, а вияв суспільних відносин конкретного історичного періоду, соціокультурний феномен свого часу. Як історичне явище, їх добродійно-меценатська діяльність несе високі моральні якості, свідчить про етичні норми людей, пріоритети суспільства.

В подальшому на складному історичному шляху поступово розвивалися різні форми суспільної опіки, в якій чітко окреслюються два провідних напрями, що доповнювали один одного. Перший – продовження традицій особистого благодіяння і захисту нужденних. Другий – посилення організуючого начала, вдосконалення форм і масштабів державної підтримки соціально вразливих верств населення при збереженні доброчинної діяльності церкви [334, с. 22].

Проаналізувавши ряд значних юридичних актів у російському законодавстві XIX ст., можна відзначити стосовно добротності принцип становості. Цей же принцип пронизував і чимало окремих законодавчих і адміністративних кроків влади у поточній практиці організації та керівництва справою допомоги нужденним і боротьбі з жебрацтвом. Так, наприклад, 12 січня 1801 р. був оголошений іменний указ Павла I «О подтверждении, чтобы нищие по углам не шатались, а содержаны были за счет селений и помещиков» [297].

Від станової опіки правомірно було б очікувати значних результатів. Ці очікування посилюються відносно суспільства, що пережило через реформи середини XIX ст. суттєві зміни в традиційній соціальній стратифікації, одним з важливих наслідків чого стала взаємна невідповідність різних елементів традиційної соціальної організації і протиріччя, що виникли на цій основі, у їх статусі, престижі, добробуті.

Після відміни у 1861 р. кріпосного права, коли почали відбуватися величезні зрушення у справі індустріальної модернізації країни, сільськогосподарський сектор перебудовувався дуже повільно. Тут переважали малоефективні форми виробництва, скуті рутинним общинним землеустроєм. Селянська община базувалась на зрівняльних принципах. Вона визначала спосіб господарювання на загальноприйнятому в селянському середовищі рівні достатності, гарантуючи її членам невибагливий прожитковий мінімум.

Основними джерелами коштів для надання селянським громадам благодійної допомоги, відповідно до діючого законодавства, були:

- 1) громадські грошові суми;
- 2) різні спеціальні збори;
- 3) громадське майно;

4) натуральні повинності у вигляді: а) обов'язкового виконання тих чи інших робіт за рішенням сходу; б) надання тих чи інших продуктів сиротам або нездатним до праці.

Волосна і сільська опіка, як самостійні сфери суспільної опіки, мали свою специфіку. Общинний побут і значна доля селянського населення вимагали певних заходів у галузі суспільної опіки.

Враховуючи переважаючу долю сільського населення, волосна і сільська опіка відіграла суттєву роль у справі соціальної допомоги. Старі, каліки, які не змогли забезпечувати своє прожиття працею, опікуватись родичами. У тому випадку, якщо їх не було, про них піклувалась сільська громада, що було її повинністю. Сільському начальству в особі старост і волосних старшин було приписано здійснювати нагляд за діючими закладами суспільної опіки, а також за тим, щоб окремі члени сільських громад не займались «просінням милостині» через свої лінощі [301, с. 149].

У практиці селянської опіки переважали такі види суспільної допомоги.

Найбільш поширене – почергове харчування по будинках (нужденний, який не мав власного житла, отримував тимчасовий притулок і харчі). Сільські сходи забезпечували неімущим видачу хліба із сільських магазинів. Поряд з цим існувала грошова допомога, хоча й незначна. Однак досить поширеною допомогою була милостиня як форма мирської опіки. Закладів допомоги на територіях було недостатньо, оскільки виділялись незначні фінансові кошти. До того ж «дряхлае и бедные старики» надавали перевагу побиранню, аніж жити не на волі [387, с. 9].

Що стосується дітей, то тут справа була поставлена краще: організовані ясла, притулки, щоб діти не відволікали батьків у трудовий період. Це добре усвідомлювалось не лише окремими благодійниками, але й сільськими сходами, які часто допомагали даним закладам. Допомога

могла здійснюватись продуктами, дровами, наданням коней, в деяких випадках – невеликими сумами.

Отже, основними формами суспільної опіки в сільській місцевості були: натуральна допомога (хліб, сіль, зерно, паливо); опіка общини або рідні; добровільне подання грошей, хліба, одягу (милостиня); розміщення за рахунок громади в установи опіки; звільнення від платежів, розподіл їх на громаду; допомога у польових роботах.

Особливо плідним і актуальним за завданнями і результатами їх здійснення виглядає досвід розвитку благодійності, опіки та соціального забезпечення у пореформений період XIX ст., коли поряд із загальним підйомом економіки потужний перетворювальний імпульс одержав її благодійний сектор. Його перетворення, народження нових форм і методів організації фізично знедолених співгромадян проходили в тривалих і гострих дискусіях в урядових колах, науці, в громадському середовищі, у публіцистиці.

Найпильнішу увагу привертало питання про те, кому повинна бути віддана організація опіки: державі чи самокерованим союзам. Прихильники першого типу опіки бачили його переваги в наступному: централізація забезпечує одноманітність і порядок в управлінні та діяльності всієї системи благодіяння; цей устрій вигідніший; прирівнюються витрати громад; ліквідуються «шкідливі місцеві податки».

Противники «державної ідеї» посилались на невдалий досвід реалізації державної опіки у Франції та Баварії на початку XIX ст. Там уся благодійна робота була гранично бюрократизована. Обстоюючи суспільну опіку, «близьку до нужд», її прихильники заявляли, що «державна стоїть далеко від нужденного, і допомога йому навряд чи може бути своєчасною». Врешті-решт у пореформений період перейшли до другого типу організації благодійності, основними принципами його були такі:

1. Децентралізація системи опіки, передача державою благодійних органів, організацій та установ органам земського та міського самоуправління – вони ближче до народу, краще знають його потреби; в умовах самофінансування місцева влада прагне ефективніше і економніше витратити кошти; до соціальної роботи залучаються широкі верстви населення; немає необхідності утримувати великий управлінський апарат, в роботі менше формалізму, тяганини.

2. Індивідуалізація допомоги населенню.

3. Переважна увага до профілактики збідніння і безробіття, злочинності та інших соціально небезпечних явищ.

4. Перехід до переважно «відкритого» типу суспільної опіки, тобто соціальному забезпеченню поза благодійними установами і закладами. Головна його перевага в тому, що хворий, інвалід, престарілий, душевнохворий, дитина залишаються в своїй сім'ї, розміщуються в чужій сім'ї чи одержують кімнату, ліжно або куток у будинках дешевих і безплатних квартир. У більш сприятливі, ніж у благодійних закладах, обставині опікувані одержують фінансову допомогу, медичне забезпечення, юридичні консультації.

5. Прагнення активізувати соціально знедолених, пробудити в кожному з них почуття власної гідності виробника-творця, адаптувати його до нормального життя. Найважливішим засобом такої роботи була трудова допомога – особлива галузь соціальної політики і практики на рубежі століть.

6. Державне і громадське стимулювання благодійної діяльності: право носіння мундирів і знаків відповідних відомств; спеціальні знаки і жетони для членів і співробітників благодійних товариств, установ і закладів; нагородження орденами і медалями; фінансові та інші пільги; персональні пенсії і допомоги; надання дворянського звання, почесних громадян; прийоми в імператорській сім'ї, в губернаторів, обіди на честь

благодійників, що відзначилися, і пожертвували великі суми на потреби опіки; присвоєння імен філантропів і меценатів благодійним установами, музеям, бібліотекам, школам та інститутам, вулицям; інформація про їх благодіння в центральних і місцевих засобах масової інформації та ін.

З часом процес становлення наукового знання із суспільної допомоги оформлюється в рамках світського законодавства, поки остаточно на рубежі XIX – XX ст. не стає самостійною проблемною галуззю.

Зазнають змін не лише види діяльності, уявлення про допомогу і об'єкти допомоги, але й сам суб'єкт допомоги. Це знаходить відображення в соціальній історії світової цивілізації. Магічні культові ідоли й шамани, пророки і юродиві, монархи й монахи, добровільні помічники й професіонали – ось неповні зміни у суб'єктивності помічника, що здійснює функції підтримки та захисту.

Закріплення у світовій свідомості традицій і понять, пов'язаних з допомогою і взаємодопомогою – все це разом узяте і зокрема дає підстави стверджувати про існування окремої парадигми соціальної гілки розвитку. Логіка існування даного процесу була продиктована складністю існування людини у світі і в спільноті, драматизмом формування її життєвого сценарію. Доля окремої людини і принципи розуміння її, техніки втручання і стратегії допомоги – ось той модус буття, та система, що дозволяють ідентифікувати процес у своїй одиничності, особливості та неповторності.

Початок XX ст. характеризується прагненням повернути суспільство обличчям до проблем воїнів та їх родин. З початком російсько-японської кампанії відкрився Олексіївський Головний комітет для забезпечення долі дітей осіб, що загинули у війні з Японією. До Першої світової війни вже діяли: Єлизаветинський комітет для підтримки родин осіб, призваних на військову службу, який включав в коло своєї діяльності пошук потрібної роботи, піклування про дітей у притулках, яслах, майстернях, сприяння в

організації обробітку полів, у посіві та збиранні врожаю; Морське благодійне товариство під покровительством Великої княгині Ксенії Олександрівни; під головуванням Великої княгині Марії Павлівни Комітет по забезпеченню одягом нижчих чинів, звільнених на батьківщину з усіх лікувальних закладів та ін.

Слід зауважити, що опіка нижчих військових чинів та їх сімей покладалась на земства, міські управління та сільські громади, які надавали допомогу з власних коштів. Однак з виходом Закону від 25 червня 1912 р. допомоги та пенсії стали видаватися за рахунок державної скарбниці. Право на це мали нижчі чини, що втратили працездатність внаслідок поранень, ушкоджень чи хвороб, пов'язаних з військовою службою, а також їх сім'ї, удови та повні сироти.

Перша світова війна, створивши нову екстремальну ситуацію, активізувала благодійну діяльність в Росії, яка відзначається в цей період досить значною розгалуженістю.

У вересні 1914 р. засновано Комітет Великої княгині Тетяни Миколаївни (Тетянинський комітет) для надання допомоги потерпілим від воєнних дій. До компетенції комітету належали: одноразова матеріальна підтримка, сприяння у виїзді на батьківщину, відшукування роботи для працездатних, влаштування у благодійні заклади непрацездатних, прийом пожертв, турбота про отримання населенням матеріального відшкодування за збитки, спричинені війною. Кошти надходили як від приватних осіб, так і від державної скарбниці.

Продовжував діяти Олексіївський Головний комітет, на який у вересні 1914 р. було покладено піклування про дітей офіцерських, класних і нижчих чинів, які загинули чи втратили працездатність під час бойових дій, причому допомога мала надаватися дітям до досягнення 16-річного віку. Олексіївський комітет у листопаді 1914 р. надіслав у губернії стислий

виклад заходів з опіки дітей нижчих чинів, які постраждали у війну і перебували в лікарнях, лазаретах та інших медичних закладах на лікуванні.

Олександрівський комітет призначав одноразову допомогу нижчим чинам, які отримали поранення, контузії чи каліцтва, щорічні субсидії по бідності, хворобі та нещасних випадках, а також допомагав удовам, батькам та сиротам нижчих чинів.

Діяли: Комітет Великої княгині Єлизавети Федорівни; Морське благодійне товариство, яке крім своєї звичайної діяльності з надання допомоги неімущим морякам, їх удовам та дітям, з початком воєнних дій опікувалося потерпілими у війні та сім'ями моряків, призваними із запасу; Скобелєвський комітет (заснований у 1909 р. в пам'ять генерала М. Скобелєва його сестрою княгинею Н. Білосельською-Білозерською) опікував поранених та хворих воїнів, надаючи допомоги та пенсії, стаціонарну медичну допомогу; Романовський комітет під покровительством царя (створений у 1913 р. до 300-ліття дому Романових) надавав допомогу сільським сиротам та дітям нижчих чинів; Комітет Великої княгині Марії Павлівни.

У 1914 р. Синод доручив утворити у кожній парафії єпархій особливі попечительні ради для піклування про сім'ї осіб, що знаходились у військах. У тому ж році Синод доручив монастирям відвести приміщення для скалічених воїнів та тих, хто одужував, і заснувати притулки для дітей.

У 1915 р. в Російській імперії було створено Верховну Раду на чолі з імператрицею Олександрою Федорівною з метою об'єднання урядової, громадської та приватної діяльності в галузі опіки родин осіб, призваних на війну, а також сімей поранених та загиблих воїнів.

Сім'ям учасників війни надавалась «педагогічна» допомога, яка полягала у безкоштовній підготовці та влаштуванні дітей до навчальних закладів.

Допомога Імператорського жіночого патріотичного товариства полягала у розміщенні дочок воїнів у школи з безплатним утриманням.

Під покровительством імператора діяло Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні нижчим чинам та їх сім'ям, яке мало свої місцеві управління.

На початку 1916 р. розпочав свою діяльність Георгіївський комітет. Він піклувався про осіб, нагороджених орденом Георгіївський хрест (Орден св. Георгія заснований у 1769 р., з 1913 р. офіційна назва ордену – Георгіївський хрест, мав чотири ступені), а також про малозабезпечені сім'ї цих осіб і відшукування для цього коштів.

Вище вказані об'єднання створювалися та фінансувалися частково державою, але мали назву та заступництво членів царської сім'ї. Така централізована допомога населенню була досить результативною і спонукала місцеву громадськість до активної співпраці.

У 1915 р. створено Всеросійський міський Союз допомоги хворим та пораненим воїнам. Крім того, уніфікованого вигляду набула опіка держави над сім'ями чиновників поліцейського відомства, що загинули при виконанні службового обов'язку. Ще в 1907 р. для цього був утворений спеціальний капітал.

Отже, на початку ХХ ст. яскраво проявив себе процес формування зверху централізованих добродійних об'єднань без певної спроектованої моделі, а у відповідь на назрілі потреби і мали відносно тимчасовий характер.

Стосовно громадської ініціативи у виникненні благодійних товариств, зауважимо, що в основі її спонукальних мотивів лежали християнські цінності, особливо ідеї співчуття та допомоги ближньому.

Зазначимо, що на кінець ХІХ – початок ХХ ст. припадає справжній розквіт добродійних спілок загальноімперського підпорядкування, коли відкривалися різноманітні благодійні інституції.

Такі кроки самодержавства схвально підтримували представники місцевої громадськості, які виявляли дедалі більшу зацікавленість та ініціативу в справі благодійності; активно брали участь в організації місцевих добродійних товариств та відділень загальноімперських організацій.

Поступово поглиблювалася спеціалізація філантропічних спілок, урізноманітнювались форми їх діяльності.

В Російській імперії, де політична ситуація завжди характеризувалася високим ступенем централізації влади, громадські об'єднання (серед яких кількісно переважали благодійні) стали провідним чинником формування громадянського суспільства і громадянської ідентичності.

На межі XIX – XX ст. в імперії існувала особлива недержавна форма соціуму, де люди могли здійснювати свої громадянські права через самодіяльні асоціації. Одночасно з розвитком публічної сфери йшов процес кристалізації громадянської ідентичності як індивідуумів, так і груп громадян, об'єднаних спільною позитивною діяльністю [745, с. 122-123].

Найбільш масовими організаціями, яким підпорядковувалися благодійні інституції, були Міністерство внутрішніх справ та Відомство православного сповідання і військового духовенства. Головними самостійними центрами благодійності були чотири відомства: Відомство установ імператриці Марії (з 1797); Імператорське людинолюбне товариство (з 1802); Російське товариство Червоного Хреста (з 1867); Попечительство трудової допомоги (з 1895).

В той же час благодійна структура названим не вичерпується. Філантропічні установи та організації були підвідомчі міністерству народної освіти, Військовому міністерству, міністерству юстиції, міністерству імператорського двору, міністерству шляхів сполучення, Морському міністерству, міністерству землеробства та державного майна.

Незаможні отримували допомогу також через міські та земські установи, прикази громадської опіки, церковно-парафіяльні попечительства і станові громади (селянські, міщанські, купецькі, ремісничі).

Важливою складовою частиною системи охорони здоров'я після земської і муніципальної була фабрично-заводська медицина, розвиток якої розпочався після 1866 р., коли в очікуванні епідемії холери була прийнята постанова Комітету міністрів про обов'язкове влаштування підприємцями лікарень при заводах і фабриках з розрахунку одне ліжко на 100 робітників. Господарі підприємств повільно влаштовували лікарні, однак розвиток робітничого законодавства призвів у 1903 р. першого урядового закону про відповідальність підприємців за нещасні випадки з робітниками. Реалізація цього закону пішла швидше після 1905 р., коли стала можливою організація профспілок, які впритул зайнялися питаннями надання медичної допомоги.

За законом про державне страхування робітників, прийнятому в 1912 р., у державі почали засновуватися лікарняні каси, які видавали допомогу за «лікарняними листами» робітникам на період непрацездатності. Створення системи лікарняного страхування було позитивним моментом. Однак після введення закону 1912 р. система ліжкового лікування у лікарнях при фабриках стала згасати, оскільки обов'язковою для підприємців залишилась лише організація амбулаторного лікування і першої допомоги при нещасних випадках.

Жваві торговельні зв'язки викликали необхідність боротьби із занесенням епідемічних захворювань і розробки санітарно-карантинних заходів міжнародного характеру. Значно збільшувалася діяльність держави у сфері запобіжних заходів. Цьому сприяло насамперед зростання економічної важливості санітарних заходів при здійсненні значних технічних і будівельних починань. Крім того, заходи з охорони здоров'я

набували вагомого політичного значення, сприяючи розширенню впливу тієї чи іншої країни і проникненню її капіталу в економічно слабо розвинені країни. Згодом у багатьох країнах створили міністерства охорони здоров'я або відповідні їм департаменти. В деяких країнах прийняли законодавчі акти стосовно охорони праці, житлового будівництва, охорони материнства і дитинства, боротьби з соціальними хворобами, соціального страхування. У країни, що найбільш постраждали в роки Першої світової війни, направили кошти американського Червоного Хреста і Рокфеллерівської комісії. В країнах Європи було прийнято закони, які розширювали участь держави у питаннях соціального страхування.

Остання чверть XIX – початок XX ст. ознаменувалися бурхливим розвитком природничих наук. У всіх галузях природознавства було здійснено фундаментальні відкриття, що докорінно змінили сформовані раніше уявлення про сутність процесів, які відбуваються в природі. На основі нових категорій і понять, застосування нових підходів та методів були виконані важливі дослідження, які розкривали сутність окремих фізичних, хімічних і біологічних процесів та механізми їх здійснення.

Російська імперія на початку XX ст. переживала період економічного піднесення, швидкими темпами розвивалось промислове виробництво. В той же час, у порівнянні з іншими капіталістичними країнами Європи вона продовжувала лишатися країною з переважаючим сільськогосподарським виробництвом.

За станом здоров'я і демографічними процесами Російська імперія, попри відомий прогрес у розвитку промисловості і деяке поліпшення загального стану народного здоров'я, все ще лишалася позаду більшості держав Західної Європи.

У 1913 р. видатки на медичну допомогу складали в середньому 90 коп. в рік на кожного жителя країни [747, с. 624].

У сфері приватної благодійності заслуговують на увагу значні колективні акції на підтримку медицини й охорони здоров'я. Важливою з них стала передача у розпорядження царської сім'ї на честь 300-ліття Дому Романових одного мільйону 10 тис. руб., зібраними петербурзькими й московськими комерційними банками у 1913 р. [747, с. 624]. Вся ця сума надійшла на потреби Всеросійського опікунства охорони материнства й дитинства під покровительство імператриці Олександри Федорівни, заснованого за царським указом від 31 травня 1913 р.

Завдяки приватній і громадській благодійності стала можливою медична допомога найбільш бідним, або як говорили в той час, «недостатнім» прошаркам населення, а також розвиток деяких галузей науково-практичної медицини.

В цілому ж картина розвитку, зокрема, системи охорони здоров'я в Росії на початку ХХ ст. була досить складною. З одного боку, стрімкими темпами зростала чисельність медичного персоналу. Завдяки науковій і просвітницькій діяльності лікарів у громадській свідомості поступово назрівала думка про необхідність різкого поліпшення санітарно-гігієнічної справи й охорони здоров'я населення, особливо його найбільш бідних прошарків. З іншого – форсована індустріалізація, що супроводжувалася урбанізацією, зрушила з місця великі маси людей, які погано пристосовувалися до міських умов життя, страждала від жахливих побутових умов й напівголодного існування. Це середовище ставало вогнищем поширення різних епідемічних інфекційних хвороб і високою в Європі смертністю.

На фоні якісно нових соціально-економічних політичних процесів відбувався розвиток церковної благодійності. Набула можливості для подальшої активізації й діяльності з надання допомоги неімущим, що сприяло відродженню парафіяльної благодійності. Завданнями парафіяльних попечительств при православних церквах за Положенням

1864 р. було не лише піклування про благоустрій і добробут парафіяльної церкви та «притчу» у господарському відношенні і про влаштування початкового навчання дітей, але й також благодійної діяльності в межах парафії [374, с. 36].

На межі XIX – XX ст. благодійність набула широкого розмаху і самобутніх форм. У 1909 р. утворився Всеросійський союз установ, товариств і діячів з громадської та приватної опіки. Він став ініціатором двох загальноросійських з'їздів діячів благодійності.

В березні 1910 р. був скликаний I з'їзд діячів із суспільної опіки. З'їзд відзначив існування в імперії 4762 благодійних товариства і 6278 благодійних закладів. При цьому лише 25% їх бюджету становили надходження державної скарбниці, земств, міст і станових громад, а 75% – кошти громадської та приватної благодійності [745, с. 381].

На рахунку союзу й II-й з'їзд, що відбувся в травні 1914 р.

З огляду на специфіку історичного розвитку України, традиції національного благодійництва й меценатства прикметні своєрідністю, навіть унікальністю (козацьке благодійництво) та більшою чи меншою асинхронністю стосовно російських.

Спектр благодійницьких практик в українській традиції доволі широкий і включає народні, успадковані з дохристиянських часів; княжі (державні) й церковні – з часів прийняття християнства у Київській Русі; гетьманські (державні і приватні) – в козацькій державі й Гетьманщині; купецько-підприємницькі (громадські і приватні), що інтенсивно розвивалися після відміни кріпосного права. Тут слід підкреслити, щ питома вага купецько-підприємницької верстви в історії українського благодійництва значно нижча порівняно з російською, що зумовлює і своєрідність української благодійницької ментальності, сформованої переважно на засадах народної (дохристиянської) та християнської моралі, козацького демократизму та міщанської (не патриціанської)

корпоративності. Благодійність була важливим видом громадської діяльності купецтва. Поряд з індивідуальною корпоративна доброчинність набула значного розвитку і спрямовувалася на соціальний захист малозабезпечених громадян та розвиток освіти, особливо професійної. За цим спрямуванням провідними купецькими громадами були київська, харківська й одеська, діяльність яких нерідко виходила за станові, класові та регіональні межі [392, с. 255].

В контексті окресленої проблеми зазначимо, що сучасні дослідники серед базових цінностей української культури відзначають доброзичення, доброчинність [602, с. 21].

Благодійність в Україні пройшла в своєму розвитку декілька якісно різних етапів, накопичивши величезний досвід суспільної опіки та соціального забезпечення, випробувала «тупикові» напрями і методи, прийшла до важливих відкриттів у галузі соціальної політики і практики. Наші попередники ніколи не нехтували передовими «технологіями» соціальної роботи, перейняли з інших країн, беручи на озброєння і творчо переробляючи їх у своїй практичній діяльності, пристосовуючи до місцевих, далеко не ідеальних і багатих можливостей. Проте нерідко траплялось, що й вітчизняні благодійники, земські та думські діячі, працівники соціальних служб, педагоги і лікарі вражали світ досягненнями і значними, і невеликими.

З прадавніх часів українська побутова традиція відзначалася різними формами взаємодопомоги та співпраці. Одна з них, «толока», тобто добровільна участь сусідів у будівельних та інших господарських роботах в односельців, залишається в деяких українських селах і донині. Та з часом такі звичні колись і поодинокі нині форми взаємної підтримки людей перейшли в площину «масштабних акцій», ініційованих різними фондами. Чистий дух співчуття і взаємовиручки, який становить основу благодійності, з масового явища перетворився на індивідуальне, причому

притаманне здебільшого представникам незаможних верств населення. Цей факт лише на перший погляд здається парадоксальним, адже в сучасних розвинених країнах саме заможні категорії суспільства є основним учасником доброчинного руху. У вітчизняній історії було чимало прикладів того, як в екстремальних, найбільш несприятливих умовах, люди, що не мали особливих статків, ділилися останнім шматком хліба з нужденними [653, с. 559].

На думку О. Реєнта, вивчення такого цікавого феномена суспільного життя, як доброчинність, має дати багатообіцяючі результати [688, с. 12].

Нині, незважаючи на складну ситуацію, в Україні створені і продовжують створюватися різні організації благодійного характеру, які не мають в своїй основі достатнього теоретичного, юридичного і науково-організаційного фундаменту.

Серед ще недооцінених заходів стратегічного характеру – благодійна діяльність. Як відомо, цей канал благодійної допомоги було закрито після 1917 р., коли держава оголосила себе єдиним гарантом соціальної, в тому числі медичної допомоги.

Стосовно питання історико-понятійної інтерпретації благодійності та соціальної допомоги, зазначимо наступне.

Понятійний простір зводиться до певної раціональності, схеми, парадигми. В основі цієї раціональності перебувають перш за все універсальні змінні та постійні. У науковому мисленні наявність універсальних постійних вважається явищем вищого порядку, оскільки закономірності, що ґрунтуються на них, дають уявлення про якісь стабільні знання і можливість їх передавання, опису, транслявання і фіксування.

Практично будь-який понятійний простір організований універсальними постійними чи змінними, що надає стійкість нашому

існуванню в світі речей і понять. Відсутність таких домінант призводить до глобального хаосу і неможливості існування мови науки.

Соціальна допомога як організуюча парадигма різноманітних явищ має свій диктат мови. В якості постійних понять і значень тут виступають поняття з інших суміжних наук, що мають відношення до людини і спільноти, наприклад, з філософії, соціології, психології, педагогіки. Перебуваючи в якості універсальних постійних, вони виконують роль організуючих структур мовного простору соціальної допомоги. Тому не випадково така велика різноманітність підходів до теорії соціальної допомоги з різними домінантами і перспективою бачення процесу.

Багатоманітність підходів до понятійного простору соціальної допомоги, опіки, благодійності спостерігається в Росії у XIX ст. в роботах Максимова, Гер'є, Якобі, Швіттау, Ісакова та багатьох інших.

Однак понятійний простір складається з універсальних змінних. Оцінка, особистість у ситуації, відносини, процес та інші універсальні змінні є поняття соціальної допомоги (це зафіксовано у професійних термінах і словниках). Звідси такі поняття, як: особистість, соціум, соціальні програми, бідність, інвалідність та ін. – не є просто набором значень, а зорганізовані і систематизовані, тобто зведені до певної універсальності та раціональності.

Отож, універсальні постійні та змінні, перебуваючи у діалектичному зв'язку, одночасного існування і обмеження, дозволяють різні значення понятійних полів організовувати в певній логіці для пізнання опіки та соціальної допомоги. Цьому сприяє і специфічне бачення проблем такої допомоги. Вони залежать від спостерігача, детермінованого реаліями часу, поданими у понятійному просторі певним світобаченням, світоспогляданням і світовідчуттям.

Важливим моментом у розумінні оформлення соціальної допомоги є осмислення динаміки зміни понять.

Меценатство – покровительство, підтримка розвитку культури, мистецтва, науки, надання різного роду допомоги творчим працівникам, організаціям, акціям з боку організацій, приватних осіб, які мають для цього можливості. Витоки меценатства сягають I ст. до н.е. і пов'язані з римським державним діячем, сподвижником імператора Августа патрицієм Гаєм Цильнієм Меценатом. Кращі поети того часу знайшли в особі Мецената уважного і дбайливого покровителя (Вергілій, Гораций). Ім'я Мецената зробилося загальним. Отже, меценатство спрямоване на сприяння культурі, мистецтву, науці.

Поняття «милосердя» і «благодійність» трактувалися в різні періоди по-різному. Так, у словнику В. Даля під «милосердям» розуміється «сердоболие, сочувствие, любовь на деле, готовность делать добро всякому, жалостливость, мягкосердость. Милосердовать, сострадать, соболезновать, жалеть или желать помочь» [384, с. 327]. У цьому розумінні милосердя закладена не лише емоційна настроєність людини, але й діяльна основа («любовь на деле») – благодійність.

Милосердя з наукової точки зору може визначатися як соціально-психологічний елемент прояву потреб і мотивацій особистості у здійсненні людської взаємодопомоги.

Милосердя тісно пов'язане з благодійністю, меценатством, філантропією. Воно невіддільне від благодійності. Історик В. Ключевський у своїй промові, прочитаній на користь постраждалих від неврожаю у Поволжі, так говорив про благодійність: «Благотворительность – вот слово с очень спорным значением и с очень простым смыслом. Его многие различно толкуют и все одинаково понимают. Спросите, что значит делать добро ближнему, и возможно, что получите столько же ответов, сколько у вас собеседников. Но поставьте их прямо пред несчастным случаем, пред страдающим человеком с вопросом, то делать – и все будут готовы помочь, кто чем может» [451, с. 3].

За В. Далем поняття «благодійність» тлумачиться так: «Благотворительность – свойство, качество благотворящего. Благотворительный – о человеке – склонный к благотворению, готовый делать добро, помогать бедным; об учреждении, заведении: устроенный для призрения дряхлых, увечных, хворых, неимущих или ради попечения об них» [384, с. 94].

Благодійність – багатоаспектна людська діяльність з метою надання певної допомоги, це соціальний, психологічний та економічний феномен, що має свою давню історію.

Первісною формою благодійності вважається подання милостині жебраку, що зустрічається вже в часи, описані Гомером і згодом зведене до релігійного обов'язку.

Світові релігії мають спільні риси: вчення про милостиню, милосердя є основою релігійної моралі і обумовлює виникнення мотивації допомоги нужденним, а також служить обґрунтуванням різних видів благодійності.

Однак благодійність може бути і безвідносною до почуття милосердя, доброти й любові, а здійснюватись як психологічно масова реакція наслідування (мода), або обумовлена страхом, пов'язаним з особистим гріхом.

Згодом входить в активний обіг інше поняття, що ідентифікує підтримку та захист. Таким поняттям стає «опіка» («призрение»).

Проте науковим терміном «опіка» стає лише у вигляді словосполучення «суспільна опіка» («общественное призрение») внаслідок «узаконення» офіційного інституту підтримки, захисту і контролю приказів громадської опіки. Отже, дане поняття має свій конкретний історичний час і дату – 7 листопада 1775 р.

На початку XIX ст. соціальна підтримка і захист в Російській імперії осмислюються як цілісний самостійний процес Історично поява терміну «суспільна опіка» була пов'язана з європеїзацією, осмисленням реципрокної

поведінки в контексті західно-європейського історичного досвіду. Термін переймається з офіційних постанов і указів XVIII ст. і «впроваджується» у науково-публіцистичну лексику XIX ст.

Новим явищем стає те, що немає одного суб'єкта допомоги. Суб'єкт допомоги представлений у вигляді ансамблю сил, що допомагають, діяльність яких має полісуб'єктний характер.

Можна відзначити, що на кінець XIX ст. поряд з державою у справі надання допомоги нужденним беруть участь і церква через систему парафій, і приватні особи, і громадські організації. Полісуб'єктний характер допомоги викликав поліфонію смислів, понятійних визначень. При цьому тут мала значення різноманітна і різноспрямована система допомоги, що також сприяло розширенню предметної мови і, в свою чергу, ускладнювало визначення базових дефініцій.

В живу тканину предметної мови, що оформлювалася, починають впроваджувати нові терміни на основі семантичної близькості. Так, до поняття «суспільна опіка» у XIX ст. додається семантичний еквівалент «благодійність», з яким вони співіснують аж до утворення нових понятійних структуралізацій.

Слово «благодійність» уперше зустрічається у М. Карамзіна. Проте його активне використання у понятійному просторі XIX ст. відбувається в 70–90-ті роки, коли розвивається суспільна опіка як вид не лише соціальної практики, але й науково-теоретичної думки. Причому примітно, що коли в офіційних джерелах (укази, постанови, урядові рішення) відбувається однозначне розкриття поведінки як суспільної опіки, то в науковій мові використовуються її різні трактовки.

Співвідношення «суспільна опіка – благодійність» існує у вигляді термінологічної системи, у якій можна виділити такі понятійні моделі: термінологічної однорідності; термінологічного доповнення; термінологічної опозиції.

За першою понятійною моделлю мова йде лише про суспільну опіку, при цьому термін «благодійність» не вживається. Або спостерігається зворотна залежність вже з терміном благодійність. При цьому намічається прагнення визначити поняття «благодійність» у контексті соціальних чинників. Ці підходи відбивають синхронічні мовні тенденції з одночасним використанням понятійних еквівалентів.

Друга модель, коли два поняття існують як взаємодоповнення, відображає специфіку соціальної термінології, що ідентифікує реальні соціальні зв'язки.

І благодійність, і суспільна опіка також означають відносини спорідненого типу, тобто ідентифікують одну систему соціально спрямованої поведінки.

Дані принципи семантичної єдності при різних граматичних формах можна спостерігати сьогодні, коли два поняття «соціальне забезпечення» і «соціальна робота» ідентифікують сучасну відповідну поведінку.

Поняття «соціальне забезпечення», яке активно вживається з 1918 р. до теперішнього часу, зіштовхується з іншим поняттям, яке все більше входить в науковий і адміністративний лексикон.

І врешті, третя модель виражає поняття даного ряду, де вони не лише зустрічаються як понятійні еквіваленти, але перебувають у понятійно-термінологічній опозиції. Такий підхід намічається тоді, коли інтерпретація процесу неможлива лише в рамках існуючого часу. Не випадково Є. Максимов у своєму історичному нарисі протиставляє благодійність і суспільну опіку, які виступають як дві фази єдиного процесу.

Однак це протиставлення відбувається на основі форми, фонетичного розподілу, понятійна близькість не руйнується, оскільки вони визначають єдине місце, простір, процес.

Як вид суспільної діяльності соціальна допомога мала різні форми і номінації в різні історичні епохи в різних культурах. Так, у Стародавній

Греції соціальна допомога була відома як філантропія, в Римі – як народні традиції.

Це поняття зазнає суттєвих змін у багатьох країнах Західної Європи. З XI по XVII ст. діяльність по наданню допомоги визначається як *charity* – «благодійність», з XVIII по XX ст. як *assistance* – «сприяння», аналогічне за семантичним значенням слов'янському «призрение» – «опіка». До першої половини XX ст. відбувається зміна поняття. Діяльність по наданню захисту і підтримки визначають як *aide* – «допомога, підтримка», і нарешті з середини 50-х рр. вона одержує уніфіковану назву – соціальна робота. Те, що зміна назви є об'єктивний процес, пов'язаний зі зміною моделі допомоги, можна спостерігати і в Німеччині, і в Бельгії, і в США та в інших країнах.

Поняття «соціальна допомога (робота)» – стосується Нового часу. Воно розкриває сучасний стан процесу, який сьогодні в багатьох країнах світу визначається як допомога і взаємодопомога суб'єктів. Притому суб'єктом допомоги може бути як держава, окремий суспільний інститут, інститут соціальних працівників, професійно виконуючих свою місію допомоги, так і окремі особи, не пов'язані професійними та юридичними обов'язками. Проте людство пройшло довгий шлях, перш ніж визначило не лише філософію підтримки різних категорій осіб, але й принципи і техніку захисту особистості в різних ситуаціях.

Соціальна робота у європейському вимірі існує у тісному взаємозв'язку з соціальною політикою та такою соціальною інституцією, якою є, зокрема, соціальна держава.

Поняття соціальної політики, визначене різними авторами, має спільні риси, пов'язані з низкою заходів уряду, так й інших організацій, спрямованих на підвищення життєвого рівня та задоволення потреб як найменш захищених груп, так і населення в цілому [360, с. 14].

З часом прийоми та форми роботи змінювалися, однак головним принципом соціальної роботи залишається надання соціальної допомоги, яку треба розуміти як формування під керівництвом соціального працівника та за безпосередньої участі клієнта навиків самопомоги.

Отже, якщо «милосердя» у всі часи розумілось приблизно однаково, то поняття про благодійність у радянському суспільстві було несправедливо забуте.

Після 1917 р. благодійність була визнана соціальним явищем класового (перш за все буржуазного) суспільства. У першому виданні Великої Радянської Енциклопедії зазначалося: «Какими бы соображениями религии, гуманности и морали ни объяснялась и ни обосновывалась бы благотворительность, в основе ее лежат определенные, хотя и не всегда осознанные классовые интересы». У другому виданні благодійна допомога визначалась як «помощь, лицемерно оказываемая представителями господствующих классов эксплуататорского общества некоторой части неимущего населения с целью обмана трудящихся и отвлечения их от классовой борьбы» [600, с. 278]. У третьому виданні енциклопедії місця для визначення поняття «благодійності» не знайшлося зовсім.

У кінці червня 1918 р. в Москві відбувся Всеросійський з'їзд комісарів соціального забезпечення. З'їзд звернувся до Ради Народних Комісарів з пропозицією видати декрет про націоналізацію майна установ товариств і приватних осіб, а самі установи підпорядкувати Комісаріату соціального забезпечення з усіма капіталами та інвентарем. Благодійна діяльність була визнана непотрібною, її змінила державна система охорони здоров'я та соціального забезпечення. Суспільство СРСР було повністю поставлене під контроль держави.

Висновки до другого розділу.

Сьогодні для багатьох очевидна необхідність вивчення вітчизняних історичних традицій, що склалися протягом століть. В соціальній сфері

це не лише засіб задоволення наукового чи теоретичного інтересу, але й можливість збагатити сучасну соціальну роботу і соціальну педагогіку знанням коренів вітчизняного милосердя, психологічних особливостей місцевого населення, специфіки соціальних проблем і ефективного їх вирішення в минулому.

У всьому світі громадська допомога завжди складала і складає вагомому долю зусиль суспільства і держави по охороні і покращанню добробуту і здоров'я людей. Світовий досвід соціальної допомоги показує, що стратегія боротьби за здоров'я суспільства повинна включати в себе благодійність як важливу складову. Як не парадоксально, але чим цивілізованіше суспільство, тим сильніше в ньому розвинені благодійні структури, тим масштабніша суспільна допомога, включаючи благодійну. Благодійність, народжена ідеями милосердя, гуманності, а також економічними інтересами, живлячись пожертвуваннями заможних осіб, організацій, товариств, має економічне, соціальне, моральне і навіть політичне значення.

Розпад потужної системи соціально-культурних та соціально-побутових відносин, характерний для всіх колишніх соціалістичних країн, перехід до ринкової економіки породили у цих країнах необхідність створення нової системи соціальних відносин у соціальній роботі, що базуються на общинному методі соціальної роботи (не в класичному розумінні цього методу, а орієнтованого на створення відповідних соціальних зв'язків за місцем проживання). Ідеї доброчинності, що відроджуються в теперішній час, – найкращий доказ відновлення справедливості.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИКАЗІВ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ

3.1. Загальні положення та фінансова діяльність

Система державної опіки почала складатись в Україні з останньої чверті XVIII ст. До цього піклування про найбідніші прошарки населення мало церковно-громадський характер, залежало від приватної ініціативи. Проведення важливих практичних заходів щодо створення системи державної опіки пов'язане з адміністративною реформою 1775 р. Складовою частиною реформи стало заснування спеціальних губернських приказів громадської опіки (ПГО).

7 листопада 1775 р. був виданий один з найважливіших законодавчих актів XVIII ст. – закон «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. Часть первая» (друга частина, продовження, була затверджена лише в січні 1780 р.) [296, № 14392]. Закон мав завданням не лише покращання адміністративного апарату, але й розширення функцій провінційної адміністрації. За цим законом Російська імперія поділялась на губернії з населенням 300-400 тис. душ чоловічого населення в кожній. Губернії об'єднувались у намісництва (переважно по 2-3 губернії), і поділялися на повіти, у кожному по 20-30 тис. «ревизских душ». У грудні 1796 р. указом Павла I намісництва були ліквідовані.

Для всіх губерній встановлювалась єдина структура органів управління та єдині штати.

З 1781 р. закон «Учреждения для управления губерний» був поширений в Україні із загальноросійськими установами та посадами, які поділялися на три основні групи: адміністративно-поліцейські, фінансово-господарські та судові. Перша група була представлена в губернії

губернатором, губернським правлінням і приказом громадської опіки. Особливе місце в адміністрації кожної губернії посідала зовсім нова установа – приказ громадської опіки, якому в Законі спеціально присвячена XXV глава.

Отже, утворення приказів громадської опіки передбачалося законом «Учреждения для управления губерний». Поряд з дворянськими та міськими інституціями допомоги створювалися прикази громадської опіки, які стали першими державними установами з соціальними функціями.

В Україні прикази громадської опіки першими відкрились у 1781 р. в Київській, Харківській і Чернігівській губерніях. У 1784 р. – в Катеринославській губернії, у 1796 р. прикази відкриваються у Волинській та Подільській губерніях, у 1802 р. – в Полтавській та Херсонській, наступного року – в Таврійській губернії (1803). Враховуючи особливий статус міста Одеси, у 1823 р. створюється Одеський приказ громадської опіки (губернським центром був Херсон).

Приказу громадської опіки доручалось «попечение и надзирание о установлении и прочном основании:

- 1) народных школ;
- 2) установление и надзирание сиротских домов для призрения и воспитания сирот мужескаго и женскаго пола, оставшихся после родителей без пропитания;
- 3) установление и надзирание гошпиталей или больниц для излечения больных;
- 4) установление и надзирание богаделен для мужескаго и женскаго пола убогих, увечных и престарелых, кои пропитания не имеют;
- 5) установление и надзирание особого дома для неизлечимых больных, кои пропитания не имеют;
- 6) установление и надзирание дома для сумасшедших;
- 7) установление и надзирание работных домов для обоого пола;

8) установление и надзирание смиренных домов для обоего же пола людей» [296, № 14392].

Інакше кажучи, прикази опікувалися в губерніях справою початкової освіти, громадського здоров'я, суспільної благодійності і частково пенітенціарною справою.

Така всебічність допомоги незаможним членам суспільства і відзначена різноманітність закладів свідчила про те, що система державної підтримки осіб, які не мали майна, визначеного соціального статусу і не могли забезпечити себе власною працею, перебувала на етапі становлення.

Статус приказів громадської опіки у загальнодержавній системі управління змінювався. Спочатку вони підпорядковувалися царю та Сенату. З утворенням у 1802 р. міністерств – стали підлеглими міністерству внутрішніх справ, а в 1810 р. – міністерству поліції. Нарешті, після об'єднання у 1819 р. цих двох міністерств діяльність приказів стала підвідомча господарському департаменту МВС. Такі переходи з одного відомства до іншого свідчили не лише про процес становлення органів центральної влади, але й про те, що самі «верхи» не могли чітко для себе з'ясувати провідні функції цієї організації [717, с. 118].

Була сформована організаційна структура ПГО, хоча не можна говорити про єдину адміністративну структуру. Прикази громадської опіки керувались колегіально, але головував безпосередньо губернатор. До складу правління входили по два засідателі від кожного з трьох станових судів: верхнього земського суду (дворяни), губернського магістрату (міщани), верхньої розправи (державні селяни). Згідно указу 1818 р. до складу ПГО увійшов член медичної управи «для пользы гражданских госпиталей» [296, № 27292].

В управлінні деякими приказами мали місце особливі положення. Так, у Київській губернії до складу ПГО входили предводителі дворянства. Одеський приказ очолював градоначальник.

Оскільки усі співробітники приказів були переобтяжені іншими обов'язками, то з ініціативи Чернігівського і Полтавського генерал-губернатора у 1822 р. вводилася посада «неодмінного члена» – своєрідного постійного державного службовця [296, № 29194].

Система засідань, складання клопотань і дозволів, узгодження їх з МВС створили досить громіздку і не оперативну систему допомоги та підтримки, що відзначалося сучасниками [501, с. 9].

У другій частині «Учреждений для управления губерний», виданій в січні 1780 р., встановлювалася певна незалежність приказів від губернських установ: «Приказ громадської опіки, крім Імператорської Величності і Сенату, ні від кого не приймає законів та указів». І далі: «Приказ громадської опіки, хоча й вважається нижчим від правління губернського і палат, проте від них є незалежним» [296, № 14392].

Автор ґрунтовного дослідження реформи 1775 р. В. Григор'єв зауважував, що в керівництві приказами є риса, спільна з англійським місцевим управлінням – намагання підпорядкувати справу суспільної опіки, початкової освіти та народного здоров'я нагляду судової колегії, яка періодично скликала на спеціальні сесії.

Катерина II пішла далі англійського законодавства, залучивши до управління не лише дворянство, а й представників інших станів. Однак, уже Павло I, не підтримавши широкого представництва у даному органі, передав усю повноту влади губернатору, який діяв при підтримці предводителя дворянства і губернського прокурора. Згодом канцелярія ПГО відділилася від губернаторської. Специфіка роботи цих безстанових органів визначалася практикою та місцевими особливостями.

У 1861 р. в 768 підвідомчих ПГО благодійних закладах перебували 181 553 особи і витрачено 3 108 681 руб. [501]; значна частина цієї мережі та коштів належала українським губерніям. Діяльність приказів в українських губерніях відзначалась досить високою активністю. За

кількістю опікуваних та затрачених на них коштів вони займали провідні місця в Російській імперії.

Прикази громадської опіки систематично інформувалися про число осіб, що перебували у підвідомчих закладах. Так, житомирські благодійні заклади щоденно передавали такі відомості в ПГО; наприклад, 7 жовтня 1904 р. в житомирській лікарні перебувало 180 осіб, а в богадільні – 118 [73, арк. 19 зв.].

Для виконання своїх функцій приказам громадської опіки було виділено з державної скарбниці 15 тисяч рублів з дозволом «умножить сумму раздачею онной из процентов и принятием подаяний» [296, № 14392].

Серед способів примноження капіталів було надання грошових сум в кредит, під заставу в банк, прийняття пожертв. Наприклад, у відомостях про суми грошей Волинського ПГО, що знаходились на зберіганні в житомирському повітовому казначействі, окремим рядком значаться пожертвування від приватних осіб; на 1 лютого 1819 р. з 35 428 руб. 58 коп. сума пожертвувань становила 1859 руб. 40 коп. [60, арк. 3]. Про це ж свідчить архівна справа Київського приказу громадської опіки «О присылаемых пожертвованных деньгах с разных мест» (1806), а також «Книга для записи денежных пожертвованных за 1844 г.».

Дозволено було встановлювати кухлики [296, № 15152]. У фондах Державного архіву Одеської області міститься справа за 1859 р. «О деньгах, вынутых из кружек, установленных при церквях г. Одессы и предместьях оногo, принадлежащих к капиталу Приказа 2 разряда».

У Вінницькому соборі і костьолі встановлювались кухлики для «нищих и убогих» та для «богоугодных заведений». Зібрані кошти надходили на рахунок ПГО [219, арк. 4-35].

Певною мірою ПГО відігравали роль своєрідних банків. Володіючи значними коштами, частково виділеними урядом на благодійність,

частково зібраними у формі пожертв з населення для тієї ж мети, прикази спрямовували ці кошти в обіг: вони позичали їх на невеликі строки, наприклад, поміщикам під заставу маєтків. Це підтверджують, зокрема, архівні справи Київського ПГО: «Ведомости помещичьих именей, заложенных в Приказе для получения по ним ссуд» (1865), «О выдаче помещику ссуды под залог крепостных» (1845-1866), або «...под залог села» (1848), «Оприходование денег, возвращенных кредиторами, получавших кредит в Приказе под залог недвижимого имущества».

Банківську форму фінансової діяльності ілюструє такий, наприклад, факт: держава асигнувала 295 500 руб. для зведення будівлі Харківського інституту шляхетних дівчат і ці кошти вирішили розмістити на зберігання в Харківський приказ громадської опіки. 22 вересня 1836 р. Харківському ПГО «височайше» дозволили сплачувати проценти на суму Інституту шляхетних дівчат, що мала знаходитись там не менше 6 місяців. Хоча за існуючим положенням прикази сплачували відсотки за умови знаходження грошей не менше трьох років, однак у даному випадку зроблено виключення, тим паче, що подібний «височайший» дозвіл мав і Полтавський ПГО стосовно коштів Полтавського інституту шляхетних дівчат [297, № 9540].

Пошуки системи фінансування ПГО здійснювались аж до остаточного переходу приказів під юрисдикцію міністерства внутрішніх справ, коли фінансові потоки набули організованих форм.

Міністерство внутрішніх справ стимулювало прикази до збільшення коштів. До цього можна віднести, зокрема, дозвіл на ведення господарських і майнових операцій: здача в найм лавок, будинків, кузень, млинів, садів, городів, заохочення добування торфу, заготівлі дров для продажу. У розпорядження ПГО потрапили суконні та цегельні фабрики. В Державному архіві Київської області міститься справа «О продаже выработанного сукна на фабрике, о направлении на работу на фабрику

лиц, не имеющих вида на жительство и осужденных и пр.» (1827), що ілюструє вирішення питання забезпечення робочою силою.

На користь приказів йшла й частина прибутку від продажу гральних карт, що підтверджується «Ведомостями о продаже карт» (1804).

Певною підмогою для формування коштів стали апеляційні суми (вносились за перенесення справ з нижчої інстанції у вищу), митні суми, що стягувалися в міських думах, повітових судах з відвідувачів при реєстрації документів.

Прикази громадської опіки надавали грошові позики. Це підтверджують відповідні факти з архівних документів про діяльність Київського ПГО, який надавав кредити, проте під заставу приватних будинків і садиб [85, арк. 6].

Зазначене спрямування мало місце уже в перші десятиліття діяльності приказів громадської опіки. Так, особливо активно діяв Слобідсько-Український ПГО, який отримував немалі дивіденди від такого виду діяльності (1798) [12, арк 62].

Певне значення мали кошти, які надавали міста на утримання закладів ПГО, адже користувалися ними мешканці міст. Тим паче, що подібні асигнування передбачалися відповідними законодавчими документами. Наприклад, міське управління Одеси у 1859 р. надавало допомогу на утримання підвідомчих йому закладів, зокрема на лікарню (28 571 руб. 48 коп.) та на будинок для жебраків (2636 руб.), причому видавали ці суми третинами протягом року [154, арк. 1].

Користуючись правом формувати свій бюджет за рахунок процентів на нерухомість, прибутків підприємств місцевої промисловості, кредитних та фінансових операцій, губернські ПГО до 30-х рр. XIX ст. збільшили свій сукупний капітал до 25 млн руб., або в 50 разів [732, с. 139].

Фінансова діяльність ПГО підсумовувалася у вигляді річних звітів обігу сум. Наприклад, Слобідсько-Український приказ складав такі звіти за 1811, 1812, 1813, 1814 рр. [13, арк. 1].

Понад те, у 1811 р. був створений комітет для розгляду стану приказів громадської опіки. Це свідчить про те, що держава контролювала діяльність такої важливої інституції як ПГО, підсумовувалась їх діяльність і при необхідності надавалась певна підтримка. Іншими словами, соціальна підтримка через спеціальні установи посідала відповідне на той час місце в структурі держави.

З другого десятиліття ХІХ ст. помітні обмежувальні тенденції у політиці верхніх ешелонів влади щодо меж самостійності органів опіки у проведенні фінансових операцій. З 1817 р. капітали, призначені для спорудження будинків для благодійних закладів, переводять у державну комісію погашення боргів [296, № 27076]. 28 червня 1828 р. з'явився циркуляр МВС, що заборонив приказам проявляти ініціативу у підвищенні заробітної плати своїм службовцям [297, № 2034]. Можливо, ці заходи держави пов'язані зі зловживаннями на місцях та дефіцитом бюджету.

Найвищі показники за прибутками мали Чернігівський, Катеринославський, Одеський і Київський ПГО, а найбільшими капіталами володіли прикази громадської опіки Харківської, Полтавської, Київської та Чернігівської губерній.

Не всі прикази громадської опіки економічно розвивались пропорційно. Одні мали власні капітали на великі суми, інші – менші, що видно з наведеної таблиці. І це незважаючи на те, що початкова сума вкладу була однаковою – 15 тис. руб. Більше того, і в діяльності окремо взятого приказу спостерігаються різні періоди розвитку. Так, Таврійський приказ громадської опіки у 1840 р. мав доходів 131 662 руб. 64 коп. асигнаціями і 37 617 руб. 88 коп. сріблом, а видатків відповідно 120 724 руб. 41 коп. і 34 492 руб. 89 коп. [164, арк. 6-7]. Порівнявши ці цифри з

наведеними у таблиці за 1861 р., тобто через 20 років, помітно значну різницю у бік зменшення загальних сум. Крім усіляких причин різного характеру (фінансова ситуація в країні, економічні тощо), можна припустити, що причиною спаду діяльності даної організації була недостатня активність місцевих службовців. На нашу думку, тут не слід забувати про те, що Крим був театром важкої війни 1853-1855 рр. Як кожна війна, а тим паче така кривава, завдала значних руйнацій економічному життю губернії.

Можна сказати, що до 1862 р. в ПГО сформувалась певна фінансова структура капіталів, яка складалася з таких розрядів: власні капітали, благодійні капітали, апеляційні суми, судові вклади, приватні та урядові вклади, пересилочні суми.

Однак в середині XIX ст. ПГО перестали бути установами кредитними і повернулися до початкового свого характеру установ лише благодійних. З припиненням кредитних операцій прикази втратили важливу підтримку і певною компенсацією в зв'язку з цим став розподіл 850 тис. руб. серед усіх приказів громадської опіки [501, с. 5].

В той же час зазначимо, що держава потурбувалася про законодавче оформлення матеріального забезпечення органу опіки, виділивши спочатку кожному приказу певну суму і вказавши шляхи подальшого самостійного існування.

Ілюстрацією фінансової діяльності приказів громадської опіки на початку XX ст. можуть бути статті прибутків та видатків, в тому числі добродійного характеру, Подільського ПГО за 1903 р.: прибутки від капіталів приказу, від капіталів за заповітами, від кухликового збору «для богоугодных заведений», допомога міст, за лікування в лікарнях, за догляд у богадільні, пеня та штрафи; видатки на утримання сиріт та підкинутих дітей, на роздачу бідним сум від кухликового збору [221, арк. 117].

Земська реформа, як відомо, прийшла на Правобережну Україну пізніше від інших регіонів України. В правобережних губерніях в нових умовах другої половини XIX – початку XX ст. продовжували діяти прикази громадської опіки. Стосовно особливостей їх фінансування відзначимо, що головним джерелом, наприклад, Волинського приказу і підвідомчих йому закладів, була допомога з сум губернського земського збору, причому спостерігається тенденція до збільшення цієї допомоги. У 1899-1901 рр. приказ отримував на поточні потреби по 46 170 руб. щорічно, а вже з 1902 р. ця сума становила 66 129 руб. щорічно [72, арк. 48, 54].

Таке фінансування Волинського ПГО пояснюється нестачею власних коштів; дефіцит, що виник, вимушено заміщувався губернським земським збором. За кошторисом ПГО на 1903 р. власних доходів з губернських закладів і 11 повітових лікарень було закладено 44 436 руб. 76 коп., допомога з сум губернського земського збору 66 129 руб., тобто всього – 110 565 руб. 76 коп.; стільки й видатків [69, арк. 47]. В той же час малоприбуткові повітові лікарні давали незначну суму надходжень – понад 7 тис. руб., а видатки на них – понад 40 тис. руб. [68, арк. 92-93].

На прикладі Волинського ПГО бачимо, що в правобережних губерніях, де продовжували діяти прикази, власні прибутки були незначними. Головним каналом підтримки діяльності такої суспільно важливої організації, як прикази громадської опіки, став губернський земський збір.

Додамо, що кошторис приказів затверджувався на спільному засіданні приказу та губернського розпорядчого комітету.

При вивченні архівних документів періоду діяльності приказів громадської опіки в Україні нами виявлені часом неочікувані й неординарні штрихи до характеристики цих суспільно-державних організацій.

Таким, на нашу думку, є один з шляхів забезпечення себе коштами. Наприклад, на рахунок Подільського ПГО були внесені кошти від продажу архіву лікарні після закінчення узаконеного терміну зберігання [220, арк. 208]. В Житомирі від продажу призначених до знищення архівних справ Волинським приказом громадської опіки «по благотворительной части выручено 163 руб. 41 коп.» [64, арк 1]. Ця сума була перерахована в недоторканий капітал, проценти з якого призначалися на утримання сиріт і підкидьків.

Своєрідно підійшли в Житомирі й до організації постачання продуктів для благодійних закладів (лікарні, богадільні, сирітського будинку). ПГО уклав контракт із Житомирським благодійним товариством, за яким останнє забезпечувало заклади продуктами. За 1899 р. і перші три місяці 1900 р. сума поставок склала 25 721 руб. 48 коп. [67, арк. 89]. Сума немала, проте забезпечення трьох закладів на необхідному рівні, особливо лікарень, вимагало цього. Зазначене можна вважати прикладом ефективної й корисної співпраці державної добродійної організації – приказу громадської опіки, і громадського об'єднання – Благодійного товариства. Така взаємодія філантропічних інститутів різного гатунку на ниві добродійності сприяла досягненню мети їх діяльності.

Отже, прикази громадської опіки, перебуваючи під безпосереднім контролем МВС, збільшували свої капітали за рахунок фінансових операцій, приватних пожертвувань, а також від ведення самостійної господарської діяльності.

4.2. Навчально-виховні заклади

У законі 1775 р. детально регламентувалася діяльність усіх органів опіки. Стаття 384 стосувалася народних шкіл. Вони створювались у містах

та великих населених пунктах. Лише за рішенням батьків навчання для дитини ставало обов'язковим. Платню ПГО стягували виключно із заможних сімей. В документі містилася глибока деталізація внутрішнього життя народних шкіл. Вчили тут грамоті, малюванню, письму, арифметиці, катехізису та заповідям Божим.

Наголошувалося на необхідності слідкувати за чистотою і провітрюванням приміщень. Навчання мало вестися щоденно по чотири години, крім неділі та свят. Заборонялися тілесні покарання вихованців. Прикази зобов'язані були наглядати за вчасною виплатою зарплатні та якістю навчання.

Безумовно, прогресивність статті очевидна. Вперше держава звернула увагу на початкову народну освіту, хоч остання і слабо пов'язана з питаннями опіки. Правда, появу цієї статті пояснювали тим, що народним школам потрібні були незалежні від загальнодержавних джерел кошти. Крім того, задоволення потреб у початковій освіті могло бути предметом доброчинності тоді, коли інші офіційні органи не займалися ними.

У 1782 р. народні школи вийшли з підпорядкування приказів громадської опіки і перейшли у відомство комісії по створенню народних училищ [296, № 15402]. Тобто, завідування народними школами від приказів відійшло і головною турботою їх залишились медичні та благодійні установи.

Однак прикази громадської опіки інколи допомагали освітнім закладам, про що свідчить розпорядження Київського ПГО за 1797 р. про придбання книг для бідних учнів народного училища.

Стаття 385 «Учреждения для управления губерний» розкривала обов'язки приказів щодо дітей-сиріт. Останні віддавалися у сирітські будинки, а за відсутністю коштів – у селянські сім'ї за помірну платню. При цьому враховувалася стать дитини, соціальний стан і щабель.

Доцільним вважалось не лише опікування, а й навчання малолітніх грамоті та ремеслам.

Архівні документи свідчать про те, що дітей з виховних будинків передавали на утримання приватним особам, зокрема у села. У відповідних відомостях вказувалось, кого передають і кому [88, арк. 7, 11]. При цьому видавалась певна сума грошей, що видно з приписів ПГО по фактах передачі дітей [88, арк. 10].

Згодом, у 1836 р., були видані докладні правила діяльності сирітських будинків та їх внутрішнього розпорядку [297, № 9816]. Згідно з ними, до цих закладів приймали дітей з 7-11 років з обов'язковим попереднім оглядом лікаря, перевіркою майнового та родинного стану дитини. Сюди могли зараховуватися і своєюкошті неповнолітні, але усіх вихованців утримували в однакових умовах. Особливо наголошувалось на необхідності надання освіти малолітнім.

Ця стаття і наступні законодавчі акти намагалися досягти безперервності в опіці над дітьми до досягнення ними повноліття.

По досягненню 12 років і закінченню навчання за програмою парафіяльних училищ, усі сироти розподілялися приказом громадської опіки відповідно свого походження і статі, а деякі з них за здібностями і нахилами. А саме: хлопчики – в гімназії пансіонерами, у фельдшерські школи, школи садівництва, шовківництва, виноробства і землеробства, «до благодійників», до купців, підприємців, художників, ремісників, у друкарні; дівчатка – у виховні заклади, приватні пансіони, до майстрів, у навчальні заклади «повивального мистецтва», до різних осіб. Це не означає, що подальше влаштування в житті відбувалося одразу й без проблем. ПГО Таврійської губернії у 1861 р. клопотався про направлення свого вихованця для навчання професії в губернській друкарні, проте одержав відмову: при друкарні не було приміщення для робітників [166, арк. 4].

Що стосується подальшої долі випускників гімназії, то вона могла скластись по-різному: навчання в університетах в числі «штатних» студентів, або коштом приказів, державна служба, за бажанням вступ до купецького чи міщанського стану.

В Україні були такі сирітські будинки:

– Волинський. У 1861 р. тут перебувало 144 вихованці, лише 10 з них утримувались за плату; річні видатки склали 9104 руб. 57 коп. [501, ведомість № 8]. Наповнюваність дитячих установ у різні роки була неоднаковою, що, напевно, залежало від багатьох чинників. Так, у 1898 р. житомирський сирітський будинок був розрахований на 90 дітей, годувальницям виплачувалось по 2 руб. 50 коп. На 1 січня 1900 р. в будинку перебувало 105 дітей, протягом цього року було прийнято ще 85, на початку 1901 р. дітей було 120 [61, арк. 3]. Така, на перший погляд, нібито невідповідність пов'язана з влаштуванням подальшої долі вихованців цих опікувальних закладів.

– Київський. Усі 74 вихованці у 1861 р. утримувалось безплатно, а річний кошторис складав 3 846 руб. 04 коп. [501, ведомість № 8].

Наприкінці ХІХ ст., як відділення сирітського будинку Київського ПГО, діяв притулок для прийому та опіки вихованців-підкидьків. Розміщувався він в одноповерховій будівлі, при якій був маленький садок (вул. Фундуклеївська, 28). Притулок забезпечувався міським водопостачанням та каналізацією. Цей заклад виник у 1857 р., коли законодавчо були ліквідовані провінційні виховні будинки, а замість них, за тим же законом, дозволено приймати в притулки підкидьків лише в неминучих випадках, наприклад, «в случае поднятия младенца на улице полицией» [541, с. 90]. Такий спосіб прийому підкидьків у притулок практикувався найчастіше. Однак бували випадки, хоча й не часто, коли з міських лікарень приймалися немовлята, що лишились сиротами, або, врешті, діти приймалися за спеціальним дозволом приказу. В притулку, з

дозволу ПГО, був відкритий лазарет на 5 ліжок, виключно для сифілітичних дітей. Хворі діти віком до трьох років лікувалися в притулку, а старші відправлялися в Кирилівську лікарню. Дітей грудного віку віддавали за плату від приказу на вигодовування й виховання жінкам в села або приватним особам, які виявили бажання взяти їх на безплатне утримання. У полі уваги Київського ПГО були питання виділення коштів на виховання дітей, яких віддали в села, про віддавання дітей з Кирилівських закладів на виховання жителям міста Києва. Дітей старшого віку (від 12 років) віддавали приватним особам в прислугу або до майстрів для навчання ремеслам. Про кількість дітей, що перебували в притулку, говорять такі дані: у 1890 р. в притулок прийнято 327 дітей, у 1891 р. – 388, у 1892 р. – 409, у 1893 р. – 662, у 1894 р. – 621 [541, с. 90]. Всього за п'ять років – 2407, тобто, лише один притулок приказу громадської опіки взяв на себе обов'язки забезпечити подальшу долю досить значного числа дітей, пом'якшуючи цим самим складну соціальну проблему. Дітей приймали в притулок за плату лише у виключних випадках, за спеціальним розпорядженням приказу. При цьому стягувалось 33 коп. на добу за кожную дитину. Серед персоналу притулку значаться лікар А. Солодов, наглядачка, 6 годувальниць та інший персонал. Попечителькою притулку була графиня С. Ігнат'єва.

Відділення вихованців (підкидьків) ПГО Київської губернії розміщувалося в найманому будинку по вул. В. Дорогожицькій, 10. Дівчатка з притулку по досягненню 12 років влаштовувалися в утримувану ПГО швейну майстерню, де вони безплатно навчалися крою та шиттю і могли перебувати до 21 року. У 1901 р. притулку була пожертвована дача для ослаблених дітей. Опікувалося 524 хлопчики і 364 дівчинки, у селянських сім'ях виховувалося 1513 хлопчиків і 1554 дівчинки [248, Киевская губерния, с. 11].

– Одеський. У 1861 р. всього налічувалося – 135 осіб, за плату – троє; фінансові можливості тут були досить значними у порівнянні з іншими такими закладами – 24 394 руб. 62 коп. [501, ведомость № 8].

– Херсонський. Перебувало безплатно 70 вихованців; видатки – 5587 руб. 74 коп. (1861) [501, ведомость № 8].

– Чернігівський. Видатки на 55 осіб (усі безплатно) становили 7090 руб. 22 коп. (1861) [501, ведомость № 8]. Збереглися екзаменаційні списки вихованців сирітського будинку за 1855 р. [240, арк. 1-7].

На користь Сімферопольського сирітського будинку таємний радник А. Фабр склав духовний заповіт «касательно распределения всего...движимого и недвижимого имени и денежных капиталов» з подальшими доповненнями [173, арк. 23]. Фабр заповів маєтки, що знаходились у Сімферопольському, Ялтинському, Євпаторійському, Перекопському та Феодосійському повітах [170, арк. 15]. Окрім цього, він заповів також деякі будівлі в Сімферополі, Бахчисараї та різні капітали.

За бажанням Фабра сирітський будинок призначався для хлопчиків – повних сиріт, різного стану, уродженців Таврійської губернії, християнського віросповідання, віком від чотирьох до одинадцяти років.

Після смерті А. Фабра Таврійський приказ громадської опіки взяв цей заклад під своє покровительство з присвоєнням йому назви «Сиротский дом тайного советника Фабра» [173, арк. 27]. Сирітським будинком опікувалась рада попечителів з восьми осіб.

У 1873 р. сирітський будинок Фабра був підпорядкований Відомству установ імператриці Марії за умови не вимагати від нього, як установи самостійної і забезпеченої коштами, «никаких денежных пособий» [173, арк. 77].

З часом деякі маєтки продали через незручності, пов'язані з їх управлінням. Замість ради попечителів створили комітет для управління сирітським будинком Фабра.

Звіт про діяльність сирітського будинку за 1884 р. дістав схвалення імператриці, яка ознайомила з ним і розпорядилась повідомити про це комітету будинку через Відомство установ імператриці Марії [171, арк. 31].

У 1895 р. комітет будинку Фабра очолював таврійський губернський предводитель дворянства полковник В. Попов, а до складу комітету входило ще вісім осіб [172, арк. 8].

У 1917 р. сирітський будинок таємного радника Фабра передано до відання губернського земства. Окрім цього, земству було передано притулок графа Адлерберга.

З 1828 р. прикази отримали під свою опіку училища для дітей канцелярських службовців [297, № 2114]. Тобто, ці навчальні заклади перебували в системі ПГО і мали на меті підготовку кваліфікованих кадрів для служби в державних установах. Причому, обов'язковий термін такої служби становив вісім років.

В Україні канцелярські училища утримувались Полтавським ПГО, де навчалось 50 учнів, а видатки в 1861 р. склали 8474 руб. 31 коп., і Херсонським ПГО, де було 57 учнів і витрачено на заклад 6294 руб. 90 коп. [501, ведомость № 9]. Важливо підкреслити, що в Полтавському і Херсонському училищах, на відміну від деяких інших, навчання було безплатним. Такими закладами прикази забезпечували державні потреби в канцелярських службовцях.

До навчально-виховних опікувальних закладів належало ремісниче училище в Чернігові, яке було відкрите у 1804 р. за проектом князя О. Куракіна. До нього передбачалося приймати представників нижчих верств населення Чернігівської та Полтавської губерній. Планувалося навчати за державний кошт 50 осіб і необмежене число пансіонерів. Потім було дозволено приймати дітей кріпаків за умови внесення оплати поміщиком.

Важливо нагадати ще про одне починання другої половини XVIII ст. Мова йде про виховні будинки, створені з ініціативи І. Бецкого, підтриманої Катериною II. У 60-70-ті рр. XVIII ст. імператриця разом з президентом Академії художеств і директором Сухопутного шляхетського корпусу І. Бецким здійснила спробу створити систему закритих станових навчальних закладів. В основі їх влаштування лежала думка про пріоритет виховання над освітою. За планом Бецкого у Москві та Петербурзі були відкриті Виховні будинки, Смольний інститут шляхетних дівчат, Комерційне училище в Москві, реорганізовані Кадетські корпуси. Погляди І. Бецкого мали прогресивний для свого часу характер, передбачаючи гуманне виховання дітей, розвиток у них природного таланту, заборону тілесних покарань, організацію жіночої освіти. Однак «тепличі умови», ізоляваність від реального життя, від впливу сім'ї та суспільства, звичайно, робили спроби Бецкого сформувати «нову людину» утопічними. Все ж ці установи, незважаючи на недоліки у їх діяльності, набули авторитету в суспільстві, стали відомими в Європі. О. Герцен називав прикази громадської опіки і виховні будинки одним з кращих пам'ятників катерининського часу.

У 1861 р. виховні будинки, підвідомчі ПГО, функціонували в Києві, Одесі та Харкові. У київському будинку в 1861 р. було 119 вихованців, з них 65 безплатних; витрати при цьому склали 538 руб. 71 коп. [501, ведомость № 7]. Майже така ж кількість дітей знаходилась і в харківському виховному будинку – 122 (60 – безплатних); видатки в тому ж році становили 812 руб. 60 коп. [501, ведомость № 7]. Значно краще фінансувалась одеська дитяча установа – 1831 руб. 58 коп., і це при тому що дітей тут було не набагато більше – 138 [501, ведомость № 7]. Проте така ситуація пояснюється тією обставиною, що усі діти в цьому будинку утримувалися лише безплатно, за рахунок ПГО, і це, відповідно, вимагало більших коштів.

Прикладом подальшої долі після перебування у цих закладах може бути направлення у 1833 р. одного з вихованців київського виховного будинку відомства ПГО на службу в київській міській «дворцовый» сад для вивчення садівництва. Після десятирічної роботи надавалось право на звільнення, на «самостоятельное пропитание», про що й надійшло клопотання [84, арк. 1]. Такі звернення супроводжувалися проханнями про видачу паспорта «для свободного прожития, где пожелает» [83, арк. 2].

Окрім мережі різних закладів, прикази громадської опіки утримували пансіонерів у навчальних закладах інших відомств, надавали допомогу на утримання в інститутах шляхетних дівчат Відомства установ імператриці Марії (зокрема, в Києві, Полтаві, Одесі, Харкові), а також в університетах, академіях, гімназіях і повітових училищах. У звіті Полтавського губернатора за 1861 р. відзначалося, що на кошти безстанового органу опіки навчалися в інституті шляхетних дівчат 20 вихованок, у полтавській і петербурзькій гімназіях – шість осіб, у Дерптському університеті – один студент, у харківській фельдшерській школі – сім учнів, в училищі канцелярських службовців – 50 дітей; на все це витрачено 12 846 руб. 78,5 коп.

Та й взагалі прикази громадської опіки підтримували навчальні заклади. Таврійський приказ виділяв кошти на утримання гімназій, про що свідчать звернення у 1862-1864 рр. директора училищ Таврійської губернії до місцевого ПГО.

Не можна не відзначити й такий важливий, на нашу думку, факт благодійної діяльності державної установи. У 1852 р. було прийнято рішення утримувати за рахунок ПГО до 140 стипендіатів на медичних факультетах університетів і в медико-хірургічних академіях. Причому, вони зобов'язані були відпрацювати після навчання 10 років за призначенням міськими та повітовими лікарями [714, с. 95]. Таке рішення варто оцінити позитивно, адже незаможна молодь одержала змогу здобути

вищу медичну освіту, з одного боку, і, в той же час, вирішувалося питання з кадрового забезпечення тогочасної системи охорони здоров'я.

Окрема сторінка історії опікувально-освітньої справи періоду приказів належить будинкам для виховання бідних дворян. До їх створення мав безпосереднє відношення князь О. Куракін.

Малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Борисович Куракін перебував на вказаній посаді з 1802 р. Після створення Полтавської губернії у 1802 р. з метою реалізації ідей «Учреждения о губерниях» він запропонував міністерству внутрішніх справ проект положення «Про управління благодійних закладів в губерниях Полтавській і Чернігівській».

У проекті, зокрема, зазначалося, що благодійні заклади створюються і утримуються на кошти міст. Усі вони поділялися на господарства, куди входили лікарня, богадільня, божевільня, і очолювалися попечителем з почесних дворян, які не одержували за це заробітної платні. Указ, затверджений царем 20 липня 1803 р., майже повністю підтвердив проект О. Куракіна [296, № 20808]. У Полтавській губернії засновувалося п'ять господарств: полтавське, кременчуцьке, пирятинське, гадяцьке, лубенське. До них приписувалися ближні міста. У кожному повітовому містечку відкривалося училище, а в Полтаві – гімназія та будинок для виховання бідних дворян. Для обох губерній започатковувалося у Чернігові ремісниче училище. Приказ разом із попечителями складав кожному закладу штат, і «правила». Він же щорічно звітував перед МВС.

Губернські міста відраховували частину прибутків на утримання шпиталів, будинків виховання дітей збіднілих дворян, на будівництво шкіл [577, с. 89].

Слід зазначити, що генерал-губернатори, відповідальні за стабільне соціально-економічне становище, облаштовували хлібні магазини із

запасами зерна на випадок неврожаю, контролювали місцеві ціни, особливо на продукти харчування [577, с. 89-90].

Розвиток соціальної сфери, що гарантував стабільність регіонів, досягався шляхом посиленого контролю та спрямування фінансової діяльності місцевих установ і органів самоврядування, зокрема, ціновою політикою щодо товарів стратегічного значення, а також основних продуктів споживання. На генерал-губернаторів покладалася відповідальність за усунення наслідків надзвичайних ситуацій, організацію допомоги в разі неврожаю та епідемій, дотримання загального санітарного стану, за соціальне становище знедолених [577, с. 374].

Завдяки старанням генерал-губернатора О. Куракіна у 1803 р. у Полтаві відкрили цегельний завод, підпорядкований приказу. Прибутки від нього використовувалися на будівництво добродійних закладів.

Згодом грошові негаразди змусили князя Куракіна скоротити число господарств до чотирьох. Замість гадяцького і пирятинського було засновано роменське [296, № 21697]. У Полтавській губернії передбачалося мати 330 ліжок для хворих, 190 – для мешканців богаділень, 50 – для інвалідів, 20 – для божевільних.

У Полтавському господарстві у 1804 р. під лікарню відвели велику садибу, на якій вісім десятин було під фруктовим садом, дві десятини – під лікарськими рослинами, а решта – під городом. Спочатку для лікарні було збудовано вісім будинків з відділеннями для чоловіків і жінок. Хворі були забезпечені постільною білизною. Кожна палата мала окрему кімнату для миття і вбиральню. В окремих будинках розміщувалися відділення для венеричних хворих. Незважаючи на чималу кількість ліжок (120), штат полтавської губернської лікарні був невеликим: лікар, три помічники, акушерка [365, с. 262], а також секретар, економ, шість прачок, три куховарки, чотири двірники. На утримання штату всієї лікарні виділялося 1285 руб., а на утримання одного хворого – 42 руб. 85 коп. щороку.

Пізніше для полтавської лікарні приказ громадської опіки збудував капітальний будинок.

Першим лікарем у полтавській лікарні був А. Кондура. Глибоко відданий своїй справі, всю свою платню він віддавав на поліпшення утримання хворих і заповів лікарні свої заощадження (1500 руб.). За це міністр внутрішніх справ, після доповіді О. Куракіна, нагородив А. Кондуру коштовним перстнем.

Проводилась підготовка до будівництва богоугодних закладів і в кременчуцькому господарстві.

У розпорядження призначеного опікуном дворянина, статського радника О. Козачівського було виділено 4357 руб. 50 коп. на початкове оснащення господарства. В цей час у Кременчуці існувала лише богадільня на 50 інвалідів, 50 хворих, причому в аварійному стані. Було вирішено цей будинок розібрати, будівельний матеріал використати на влаштування тимчасової лікарні в будинку, придбаному у генеральші Перетової, а людей з богадільні розмістити у будинку, придбаному в лубенського дворянина Полторацького. Коли опікун О. Козачівський запросив до себе місцевих купців, щоб домовитись про поставку продуктів для богадільців і хворих та купівлю будинку, купці вирішили: для влаштування богоугодних закладів безкоштовно віддати власний будинок, в якому розміщувалися колись адміністративні установи.

2 березня 1803 р. князь Куракін оголосив громаді міщан та купецтву подяку за передачу «безденежно» будинку для влаштування кременчуцького господарства богоугодних закладів.

Згодом був одержаний від Полтавського губернського правління план міської землі під будівництво закладів і землемір відвів близько 40 десятин землі. Тут були побудовані: кам'яний двоповерховий корпус будинку інвалідів на 50 ліжок з внутрішньою церквою св. Магдалини, богадільня християнська на 50 ліжок, богадільня єврейська на 20 ліжок,

головна лікарня дерев'яна на 60 ліжок, венерична лікарня на 20 ліжок. Крім цього збудували підсобні приміщення: дві лазні, два службових корпуси, водяний млин, цегельний завод, насаджені молоді фруктові дерева, ботанічний город, плантація ревеню. Ось так фундаментально були влаштовані благодійні заклади приказу громадської опіки.

Економічний та культурний розвиток Кременчука сприяв зростанню кількості населення. За кількістю населення Кременчук був на Лівобережжі другим містом після Харкова. Медичне забезпечення населення поступово набувало все більшого значення. У Полтавській губернії вже в перші роки існування приказу громадської опіки було побудовано в більшості повітів спеціальні капітальні будинки для лікарень. Перша така лікарня збудована у Кременчуці у 1800 р. На двох поверхах її розміщувалися 11 палат, операційна, перев'язочна і лікарняна церква.

В актах інспекторських оглядів кременчуцької лікарні підкреслювався особливо хороший стан лікарні як щодо санітарії, так і організації лікувальної роботи. Це було найкраще лікарняне господарство в Україні.

26 липня 1859 р. богадільня та будинок інвалідів були переведені в Ромни. В лікарні стало значно просторіше за рахунок введення в дію кам'яного корпусу, тепер у 23 палатах мало бути 200 хворих.

Турбота про хворих та людей, що потребували якоїсь допомоги, була відмітною рисою Куракіна і як адміністратора, і як громадського діяча. Він багато зробив для розвитку губерній. Вагомий його внесок і в розвиток медицини. Його стараннями були збудовані лікарні, відкриті аптеки, закладені ботанічні сади для вирощування лікарських трав тощо.

Саме завдяки йому на Полтавщині розпочали проводити масове щеплення проти віспи населенню. Про це свідчить листування О. Куракіна з рідним братом. У 1802 р., перебуваючи в Москві, він закупив усе

потрібне для проведення віспощеплення. Згодом писав братові: «...я Вам, здається, мій друже, говорив про мій проект запровадити в цій місцевості віспощеплення. З приємністю сповіщаю Вас тепер, що це мені вдалося» [628, с. 61]. А через деякий час знову писав йому: «Я маю можливість повідомити найкращу звістку стосовно віспи. Не лише мешканці міст і дворянство, що живе на селі, навіть хлібороби починають звикати. Вони самі приносять своїх дітей і просять щеплення» [628, с. 62].

Завдяки клопотанню Куракіна були відзначені медичні працівники, що проявили себе під час проведення віспощеплення в губернії. Так, лікареві Сановському було підвищено жалування. Особливо відзначився в цій кампанії А. Кондура; він особисто прищепив у Ніжині 600 немовлят. Крім того, значний внесок у цю справу зробили й такі лікарі, як П. Барабаш з Гадяча, А. Святковський із Золотоноші та багато інших. Багатьом з них була надана грошова премія в розмірі їхньої річної платні, декотрі дістали підвищення по службі.

Іншою важливою подією в розвитку охорони здоров'я в губернії було відкриття завдяки князю Куракіну першої казенної аптеки в Полтаві. Сталася ця знаменна подія 11 серпня 1804 р. До того часу в місті діяла лише одна приватна аптека, що належала лікареві Тишевському. Задум відкрити аптеку виник у О. Куракіна 1803 р., але для цього планувалось придбати нове приміщення. З цим проханням він звернувся до міністра внутрішніх справ графа В. Кочубея. Невдовзі згоду на відкриття в місті аптеки було отримано.

Для утримання аптеки князь Куракін запросив до Полтави з Москви І. Сесса. До речі, його для роботи в Полтаві рекомендував рідний брат князя Куракіна.

Нагляд за аптекою мав здійснювати приказ громадської опіки, а медична управа раз на місяць повинна була проводити ревізію.

З відкриттям аптеки в Полтаві було створено й ботанічний сад. В саду вирощували лікарські трави, тут містились дві оранжереї (одна з них зимова) та сушарні для трав, ягід, коріння тощо.

Наступним етапом у діяльності генерал-губернатора О. Куракіна було збільшення мережі медичних закладів. Рішення про відкриття в губернському місті та повітових містечках таких закладів було слухним.

З іменем князя О. Куракіна в Полтаві пов'язано й відкриття першого пологового будинку, або, як його в той час називали, «родильного шпиталю». Прийняти рішення про його створення спонукали такі обставини: в місті пологи приймали баби-повитухи, що часто призводило до тяжких наслідків, як для самої породіллі, так і для немовляти. І таких баб-повитух у Полтаві нараховувалось 55. З цим питанням О. Куракін звернувся до державних інстанцій. Одночасно він прохав прислати з Петербурга двох акушерок. У його плани входило провести іспити серед місцевих баб-повитух. До приїзду столичних акушерок було підготовлено приміщення. Офіційне відкриття шпиталю відбулося 27 червня 1804 р. А наступного дня з цієї нагоди було масове гуляння, що його влаштував для городян О. Куракін.

Про хворих у лікарні піклувалася і дружина князя. В дарунок для лікарняної церкви вона передала церковне обладнання на суму 211 руб. 11 коп. [628, с. 63].

Отож, як прогресивна людина, О. Куракін зробив вагомий внесок у розвиток доброчинності та медицини губернії.

Плідна діяльність для загального добра посадової особи такого високого рангу – це рідкісне та особливе явище в історії України, у громадсько-державній діяльності.

Особлива грань діяльності О. Куракіна пов'язана з Виховними будинками для дворян, які були прикладом станових закладів.

Опікунами Виховних будинків були відомі в Україні люди. Українська інтелектуальна еліта намагалася саме у такий спосіб принести користь суспільству.

Видатний літератор Іван Петрович Котляревський був опікуном Полтавського будинку для виховання дітей бідних дворян з 1810 до 1835 р. У цьому закладі жили і навчалися від 200 до 250 дітей. Котляревський піклувався, щоб краще влаштувати і забезпечити виховний будинок, поліпшити життя доручених йому дітей. З його ініціативи вихованці почали носити однакову форму, у вільний час займатися кресленням, танцями, збудована була при закладі лікарня.

Сумлінна праця І. Котляревського на ниві опікуна виховного будинку була відзначена. Так, у 1817 р. Олександр I під час перебування в Полтаві серед інших навчальних закладів відвідав Будинок виховання бідних дворян. Цар лишився задоволеним цим закладом і Котляревський, як керівник його, був відзначений чином майора, діамантовим перстнем та понад платню довічною пенсією 500 руб.

З 1827 р. творець української «Енеїди» і «Наталки-Полтавки» став ще й почесним опікуном Полтавських богоугодних закладів приказу громадської опіки і перебував на обох посадах до 1835 р., коли залишив службу. Обов'язки опікуна цих благодійних закладів Котляревський виконував безплатно. Він одразу ж почав розбудову підпорядкованих йому закладів. Уже через рік кількість лікарняних ліжок в Полтаві зросла удвічі. Котляревський домігся від казни додаткових асигнувань на будівництво лазні з ваннами, а також льодової для зберігання продуктів. Комісія, яка в 1830 р. оглянула богадільні заклади в Полтаві, констатувала, що ці будівлі зведені з належною міцністю, з використанням добротних матеріалів.

За розпорядженням князя Куракіна для потреб закладів ПГО місто виділяло чималу субсидію. Так, на утримання головної лікарні – 6151 руб.

27 коп., на ліки – 4421 руб. 18 коп., на ремонтно-будівельні роботи – 1983 руб. 90 коп.

І. Котляревський рішуче виступав проти казнокрадства при виділенні коштів на утримання лікарні. Його критика з цього приводу на адресу приказу громадської опіки була такою нищівною, що міська управа звернулася зі скаргою до губернатора, вимагаючи щоб попечитель не відгукувався в такому тоні. Однак переміг в цій ситуації саме попечитель. Він домігся, щоб лікарняний бюджет поповнювався у подальшому своєчасно і повністю.

Письменнику-опікуну довелося з великою наполегливістю викорінювати місцеві негаразди щодо утримання та добору пацієнтів закладів опіки. В листі до міської управи він підкреслював, що поліція присилає в лікарню здорових.

Вперше, завдяки І. Котляревському, в Полтавських благодійних закладах з'явилися посади лікаря та двох фельдшерів.

Характерно, що, перебуваючи у відрядженні, Котляревський писав лікарю Сущинському, який тимчасово виконував обов'язки опікуна, що чекає належного нагляду за хворими, забезпечення їх ліками, харчами, білизною. Перед нами справжня людяність, піклування про хворих. Найближчим помічником Котляревського на благодійній ниві був колишній кріпосний медико-хірург Я. Матвеев.

Знайти наступника на цю посаду було нелегко. І. Котляревський пішов у відставку лише 5 травня 1835 р.

На фасаді старовинного корпусу Полтавської обласної лікарні знаходиться меморіальна дошка з надписом: «У цьому будинку в 1827-1835 роках на посаді попечителя благодійно-лікувальних закладів працював видатний український письменник Іван Петрович Котляревський».

Видатний гуманіст, Котляревський стояв біля джерел національної охорони здоров'я та підтримки нужденних.

Вкажемо ще на одну гуманно-доброчинну діяльність Котляревського, уже в період Вітчизняної війни 1812 р.

В той скрутний час уряд вирішив звернутися за допомогою до населення. З початку липня 1812 р. був виданий маніфест із закликом стати на оборону вітчизни. Країна з ентузіазмом відгукнулася на цей заклик і виставила 320 тисяч вояків-ополченців.

На Правобережній Україні були сформовані 4 козачі кінні полки в кількості 3600 чол., і під назвою українських козачих полків вони увійшли в армію Томасова.

На Лівобережній Україні було сформовано 9 полків.

Полтавським та Чернігівським генерал-губернатором князем Я. Лобановим-Ростовським було доручено Котляревському формувати 5-й кінний козачий полк. Котляревський цілком успішно виконав це доручення.

Формування полку було призначено в м. Горошині Хорольського повіту. 10 серпня 1812 р. Котляревський почав прийом козаків.

У цій відповідальній роботі були й перешкоди, проте незважаючи на це, полк був сформований раніше місячного терміну, як це було наказано.

Ще один доброчинний факт, пов'язаний з іменем І. Котляревського.

Наприкінці XIX ст. був організований збір коштів на спорудження пам'ятника великому письменнику. Всього вдалося зібрати 14 107 руб. 01 коп., з них у межах Полтавщини 7558 руб. 39 коп.

У 1895 р. на будівництво пам'ятника Котляревському зробив свій внесок і відомий меценат-підприємець М. Терещенко.

Полтавське губернське земське зібрання у 1893 р. прийняло рішення про виділення 1000 руб., для нового пам'ятника у Полтаві.

Не можна не згадати ще один цікавий факт.

Першим видавцем «Енеїди» Івана Котляревського був письменник і лікар Максим Парпура (1763-1828). Відомий він був переважно як публіцист і видавець. «Енеїду» підготував до друку і видав на власні кошти, чим увійшов в історію української культури. Не треба пояснювати, яке величезне значення мало видання цього першого українського твору, написаного тогочасною живою українською мовою. М. Парпура заповів свій маєток на лікарні, школи і Харківський університет.

Отже, незважаючи на певні недоліки, мережа навчально-виховних і опікувальних закладів окресленого періоду заповнила важливу нішу соціального значення.

4.3. Богадільні та виправні заклади

Окрема стаття (387) закону 1775 р. стосувалася богадільень. Прикази зобов'язувались відкривати богадільні в зручних місцях, дотримуватись окремішності перебування чоловіків і жінок. Богадільні призначались для «не имеющих пропитания убогих, увечных и престарелых обоего пола гражданского ведомства из всех состояний» [501, с. 32].

Спочатку богадільні відкривались у найманих приміщеннях і за участю міста та заможних благодійників.

Запровадження Положення про богадільні – «Наставление для строения Приказов общественного призрения богоугодных заведений», уніфікувало внутрішній розпорядок цих установ [296, № 29516]. Проте кожен подібний заклад мав власний статут. У Положенні, цьому своєрідному порадику, детально регламентувалися не лише розміри кімнат, але й меблі, опалення та освітлення, зверталася увага на сад і город.

Медичну частину забезпечували лікарі закладів приказів, а господарчу частину – контори, в штаті яких передбачались наглядачі та

економи. У богадільнях великих і віддалених від лікарень виділялися окремі приміщення для хворих.

Детально регламентувалася кількість їжі на одну особу, опалення та освітлення, розпорядок дня. Особливо наголошувалось на дотриманні правил поведінки опікуваними та покараннях за провини. Для кожної богадільні обов'язковим був розпис порцій та одягу для мешканців закладу. Обумовлювався збір милостині.

При вирішенні питання прийому у богадільні перевага надавалася тим, у кого не було родичів, які могли б забезпечити прожиття.

У 1860 р. до Волинського ПГО звернувся відставний канцелярський службовець І. Суходобовський з клопотанням про влаштування його у Житомирську богадільню, посилаючись при цьому на відсутність засобів до існування і похилий вік [63, арк. 12]. Київський ПГО, наприклад, розглянув справу про влаштування в богадільню «на призрение отставного рядового Михаила Кушниренко».

Ситуація могла й змінюватися, наприклад, у рідні з'являлася можливість забрати опікуваних приказом під свій догляд. Так вчинив брат військового інваліда П. Бойченка, якого він узяв під своє піклування з Таврійського ПГО; він же звернувся до приказу з клопотанням видати на брата допомогу, яку той не отримував певний час [165, арк. 15].

У 1853-1865 рр. з Києво-Кирилівської богадільні передано на догляд родичів та окремих благодійників 59 осіб, про що свідчить відповідний список, поданий до Київського ПГО у 1866 р. [90, арк. 5-15]. Часто це були непрацездатні нижчі чини та кантоністи. При цьому видавалася певна сума грошей.

Отже, у богадільнях опікувалися усі люди вільного стану, похилого віку, убогі, каліки; кріпосні селяни не приймалися. Представники привілейованих верств населення утримувались в окремих, спеціально відведених кімнатах.

За певну плату від державного казначейства у богадільні приймалися:

- а) скалічені нижчі чини;
- б) скалічені вихованці з колишніх військових кантоністів;
- в) сини нижчих поштових службовців, незаможні і нездатні до праці;
- г) солдатки, як замужні, так і вдови, невиліковно хворі, психічно хворі, похилого віку та каліки.

Пізніше у вказані добродійні заклади направлялися за розпорядженням губернської адміністрації:

- скалічені бродяги, нездатні до переїзду в Сибір;
- жінки з немовлятами, що підлягали за бродяжництво заслання до Сибіру на поселення, до закінчення вигодовування;
- відставні нижчі чини, які жебракують чи тимчасово звільнені для покращання здоров'я;
- інваліди з арештантських рот;
- виключені з духовного звання, що через старість чи каліцтво не можуть працювати та ін.

Можна вважати, що перебування у богадільнях бродяг і злочинців погіршило становище справжніх німців.

Слід зазначити, що в богадільнях дозволялося працювати. А для німців, які залишались без будь-яких занять, прикази громадської опіки повинні були надавати можливість для читання та слухання священних книг. У великих чи віддалених від міста богадільнях, або коли декілька закладів приказів були об'єднані в одне господарство, влаштовувалися церкви. ПГО забезпечували свої установи релігійною літературою. Так, Київський приказ придбав біблію для богадільні та лікарні (1818).

Певною підмогою для функціонування богадільень були внески заможних осіб. Для прикладу вкажемо на пожертвування в сумі 300 руб. графа Мошинського для житомирської богадільні (1860) [70, арк. 30], сума

якого на перше січня 1904 р. становила 406 руб. 43 коп. (з відсотками). [68, арк. 54-55]

Інколи наявна кількість опікуваних перевищувала штатну кількість місць. Так, у богадільні Подільського приказу громадської опіки замість 150 інколи перебувало 175 осіб. Тому, напевно, не завжди була можливість розмістити у богадільні усіх бажаючих і доводилось через брак місць інколи відмовляти. Відмова могла мати й причини фінансово-правового характеру. Так, було відмовлено київському міщанину Кирпі, який звернувся до приказу з клопотанням про влаштування його у богадільню. Справа в тому, що за існуючим на той час положенням відставні нижчі чини мали перебувати у богадільнях ПГО за рахунок громади, до якої приписані. Громада зобов'язана була «опікувати у своєму середовищі, не допускаючи до жебрацтва» [114, арк. 1]. Міщанська громада, з огляду на свої скрутні фінансові можливості, не могла позитивно вирішити це питання. На допомогу прийшла держава, виділивши кошти на оплату перебування у богадільні, адже в даному випадку не було інших засобів прожиття.

Стовідсоткове безкоштовне утримання нужденних мало місце у богадільнях Одеси, на другому місці – Катеринославська (91%) і Подільська (82%) губернії, решту можна об'єднати за цим показником у дві групи: перша – Київська, Херсонська і Чернігівська губернії (62–63%); друга – Волинська, Полтавська, Таврійська і Харківська губернії (43–44%). Основною причиною такої ситуації слід вважати фінансові можливості приказів.

Київський приказ громадської опіки утримував чоловічу і жіночу богадільню на 263 місця (вул. В. Дорогожицька, 10), відкриту в 1836 р. Приймалися «каліки, престарілі і взагалі не здатні до праці особи обох статей, християнських віросповідань, які проживають у межах Київської губернії і не належать до селянського та міщанського стану; останні

приймаються лише у виключних випадках й притому за плату від громад, до яких належать» [248, Киевская губерния, с. 13]. Як бачимо, дотримувався територіально-становий принцип, що, на нашу думку, можна оцінити як логічний і раціональний. На початку ХХ ст. утримування було безплатним і з платою 96 руб. за рік. За нашими підрахунками, опікувані за плату склали 23% [721, с. 80].

Відзначимо, що кількість мешканців богаділень у губернських містах дещо збільшувалося, а в повітових навпаки. Так, у Чернігівській богадільні у 1816 р. перебувало 58 опікуваних, у 1864 р. – 68, у Глухівській відповідно – 35 і 26.

Це пояснювалося тим, що багато жебраків шукали можливості прожиття саме у великих містах, а на периферії ще міцними були сімейні та корпоративні зв'язки, які не випускали зубожілого зі свого середовища. Крім того, приказам було зручніше посилати таких людей у розташований неподалік заклад і здійснювати контроль за виконанням своїх розпоряджень на місці.

До негативних моментів можна віднести досить високу смертність у цих закладах, а також зловживання персоналу у фінансово-господарському забезпеченні.

Піклувався про фінансування підвідомчих богаділень Полтавський ПГО, про що свідчать видаткові статті журналу витрат грошей за 1857 р. у богадільні м. Гадяч [161, арк. 16], відомість про стан Лохвицької міської богадільні (1859), направлена в губернський ПГО [160, арк. 3-4], відповідні листи приказу у богадільню Пирятина [159, арк. 7-8].

Міністерству внутрішніх справ надходила інформація з губерній про стан закладів приказів громадської опіки. Як приклад, наведемо інформацію чернігівського губернатора в МВС про стан богоугодних закладів в Чернігові, де він повідомляє, що в місцевих закладах ПГО опікувалось: «В главной больнице больных обоого пола: на штатных

кроватях – 251, на вольных за плату по 7 руб. 50 коп. от человека – 45. В главной богадельне – богадельников обоого пола – 80. В доме лишенных ума на штатных кроватях – 51, на вольных за плату по 5 руб. от человека – 2. Да на особом положении штаб офицеров – 1, оберофицер – 1. В смирительном доме – 11. Не имеющих письменных видов бродяг, поступивших к пропитанию и употреблению в работы посильными трудами – 112» [313, с. 66].

Прикази громадської опіки оплачували постачання продуктів у свої заклади. Звертає на себе увагу досить великий перелік продуктів у щомісячних відомостях «о поставленных припасах», наприклад, у глухівські і чернігівські богоугодні заклади за 1862 р. [235, арк. 11].

Добродійні заклади ПГО забезпечувалися також необхідними ліками, що підтверджується архівними документами. Наприклад, глухівська вільна аптека отримувала від Чернігівського приказу гроші за надані ліки богоугодним закладам (1862) [236, арк. 1].

В Катеринославській губернії у 1798 р. вперше відкрилися богоугодні заклади – богадільня, лікарня та будинок божевільних. У 1801 р. в цих закладах працювали один лікар та один наглядач. За даними 1816 р. в Катеринославі у відомстві приказу громадської опіки знаходились богадільня на 30 ліжок, будинок божевільних на 36 ліжок та упокорювальний будинок на 50 місць. У 1852 р. в Катеринославі уже діяла губернська лікарня на 200 ліжок, збудована 1845 р., будинок психічно хворих на 40 ліжок, богадільня на 42 місця, упокорювальний будинок на 18 місць [578, с. 18].

У 1842 р. до міста приїхав лікар П. Бойченко і почав працювати в богоугодних закладах. Під час Кримської війни (1853-1856) він завідував усіма лікарнями міста, які приймали поранених, а також брав активну участь у боротьбі з холерою у червні-липні 1866 р. П. Бойченко став

кавалером орденів, дворянином, закінчив кар'єру керівником медичної служби Катеринославщини [391, с. 72].

У 1793 р. до відання Катеринославського приказу губернатор В. Коховський передав похідну військову типографію князя Г. Потьомкіна. У 1796 р. саме тут надрукована перша в Катеринославі книга – «Наставление сыну» В. Золотницького. Його перу належала й перша брошура (1793) про відкриття народного училища.

Крім богаділень приказів громадської опіки, у губернських і повітових містах існували богадільні, відкриті і утримувані коштом міст. І це мало певну традицію. Ще наприкінці XVIII ст. у Києві «домы, принадлежавшие ведомству приказа общественного призрения, состояли по хозяйственной части на иждивении городской думы и её попечении по предписаниям господина губернатора» [354, с. 164]. За пропозицією генерал-губернатора від 19 серпня 1790 р. «дума в засвидетельствование всегдашнего своего к благотворительным сим заведениям усердия определила ежегодно на содержание народного училища, сиропитательного и смирительного домов и новопланированной тогда городской больницы отпустить по семи тысяч рублей, за всем тем ещё оставила на собственном попечении содержание на Подоле существующей богодельни» [354, с. 164].

Богадільні утримували міські громади, окремі стани (купецький, міщанський), окремі добродійники, національно-релігійні громади. Наприклад, у Волинській губернії в 1898 р., крім богадільні приказу громадської опіки, було 45 приватних богаділень.

Подільський приказ громадської опіки утримував відставних військових нижчих чинів у будинку в маєтку князя Голіцина за його кошти на умовах, узгоджених з ПГО. Це пов'язано з тим, що власної богадільні Подільський ПГО ще не мав [2, арк. 118].

Одеський приказ зі своїх коштів надавав щомісячну грошову допомогу «бедным вдовам и девицам», причому, така добродійна спрямованість була відповідним чином узгоджена з керівними органами – Сенатом, МВС, генерал-губернатором.

Подільський ПГО надавав грошову допомогу відповідно до списку нужденних [218, арк. 4].

Прикази громадської опіки зі своїх коштів надавали підтримку різним добродійним закладам. Для прикладу відзначимо виділення Одеським ПГО п'яти тисяч рублів для влаштування притулку для жебраків та арештантських дітей, а також на його утримання щорічно по дві тис. руб. (1859). Не було й забуто про незаможних громадян.

За положенням про влаштування побуту відставних і безстроково відпускних нижчих чинів, затвердженим 25 червня 1867 р., прикази громадської опіки зобов'язані були вказаним категоріям осіб видавати при їх поверненні разову допомогу, розмір якої визначався щорічно, субсидіювати для придбання нерухомості, влаштування окремого господарства, а також влаштовувати при необхідності у підвідомчі ПГО благодійні заклади [92, арк. 12].

Прикази завідували закладами виправного характеру – робітничими виправними та упокорювальними («смирительными») будинками.

Одна із статей (390) стосувалася робітничих виправних будинків, які можна назвати першими закладами для вирішення питань безробіття. Прикази повинні були суворо наглядати за тим, щоб вони відповідали своєму призначенню надавати роботу для працездатних. Однак робітничі будинки поступово перетворилися в притулки з примусовою працею, де відшкодовувалися заподіяні збитки.

Усіх людей, які «праздно шатаються» або займаються жебрацтвом, закон приписував забирати і направляти в робітничі виправні будинки. У фондах Державного архіву Києва нами виявлено справу за 1852 р. про

направлення до Київського робітничого виправного будинку декількох осіб [113, арк. 2]. На це було відповідне рішення Київської палати кримінального суду. Що стосується робітничих будинків, які, здавалося б повинні були зосередити на собі велику увагу як кращий засіб допомоги людям неімущим і здатним до праці, то вони не набули належного розвитку [386, с. 77]. Очевидно з цим можна погодитись.

До компетенції новостворених органів допомоги належало відкриття та нагляд за діяльністю упокорювальних будинків (ст. 391). Детально обумовлювалися порядок відправлення та прийому до них. Ці заклади виконували карально-виправні функції. В упокорювальні будинки дозволялося здавати непокірних поміщикам кріпосних; відправлялись туди й інші категорії «злочинців». Наприклад, батьки могли відправити туди за непокору своїх дітей. У цих закладах був встановлений напівтюремний режим з примусовою працею та тілесними покараннями.

Упокорювальний будинок у Харкові був побудований у 1793 р. Він поклав початок богоугодним закладам Слобідсько-Українського приказу громадської опіки.

У деяких закладах вказаного типу поступово накопичувалися особи з різними фізичними вадами, які врешті так і залишались довічно у богадільнях чи при лікарнях. Наприклад, при ліквідації Чернігівського приказу таких осіб (сліпих, глухонімих) налічувалося 16 [237, арк. 13]. Такі особи теж потребували виділення певних коштів.

Отже, діяльність мережі спеціальних благодійних закладів системи ПГО – богаділень, заповнила важливу нішу у соціальному захисті населення, мала позитивне суспільне значення. Богадільні складали групу закладів, що виконували суто добродійну функцію.

Стосовно ж робітних та упокорювальних будинків зазначимо, що вказані інститути – не що інше, як виправні заклади, куди розміщували за незначні злочини і вчинки, а також дітей за волею батьків. Перебували

вони під управлінням опікунств і мешканці їх використовувалися переважно на господарських роботах. Зароблені гроші частково використовувалися на потреби мешканців опікувальних закладів.

Відзначимо також, що назва цих закладів – виправні, – є умовною, адже вони виконували певні функції опіки, хоча задумані як близькі до тюрем.

4.4. Приказна медицина

Наприкінці XVIII ст. в Росії було 20 постійних госпіталів (13 сухопутних і 7 морських), не рахуючи тимчасових, що створювались під час війни. Поряд з госпіталями з'являються великі, спеціально збудовані цивільні лікарні.

Прикази громадської опіки намагалися підтримувати створення у багатьох містах лікарень, а також «сифілітичних» і «віспяних» будинків. Щоправда, за довідками медичних управ, поданих Медичній колегії в квітні 1797 р., більшість цих лікувальних закладів знаходилася «в самом худом положении в рассуждении строения, пищи, одежды и местного расположения» [497, с. 135]. Це не стосувалось, однак, великих міських лікарень, що почали діяти в країні в останній третині XVIII ст. Вони були цілком сучасними закладами, що ні в чому не поступались європейським.

Вищий нагляд за лікарнями приказів громадської опіки був доручений генерал-штаб-лікарю цивільної частини.

Управління великими лікарнями покладалось на головного наглядача (адміністратора), нагляд по медичній частині – на головного лікаря, однак наявність цієї посади залежала від величини закладу. Від цього ж визначалась кількість лікарів, наглядачів, а також в штаті передбачались «сидельники, бабы-сидельницы, повара» та ін. [296, № 14392].

Згідно з положенням про управління лікарнями приказів контору лікарні складала старший лікар, який відав медичною частиною і наглядач лікарні – адміністративно-господарською частиною.

Головні наглядачі і наглядачі, головні і старші лікарі приймалися і звільнялися МВС за поданням приказів; лікарі та аптекарі – за рішенням генерал-штаб-лікаря цивільної частини. Решта персоналу призначалась безпосередньо приказом громадської опіки.

Виявлені нами архівні матеріали свідчать, що медичний департамент МВС не заперечував проти заміщення фельдшерських посад у жіночих відділеннях лікарень, підвідомчих ПГО, сестрами милосердя (1878). Це за умови, що останні витримають встановлені для фельдшерів іспити [65, арк. 1]. Мова в даному випадку йде про правобережні губернії, де ще діяли у 1878 р. прикази громадської опіки.

Стаття 386 «Учреждения» детально характеризувала місцезнаходження лікарень. Будівля мусила бути розташованою біля міста, нижче течії річки на підвищенні. Чоловіки та жінки перебували окремо, як і хворі заразними хворобами. Ліки з аптек для цих закладів відпускалися безплатно. Приказам «непрестанное бдение и старание имеют надлежит, дабы до больниц и в них находящимся дошло все то, что им определено» [296, № 14392]. У додатку містилося зразкове положення для заснування лікарень, де регламентувалось кількість хворих, їх одяг, інтер'єр палат, склад службовців та розпорядок дня. Деякі зміни у цей перелік внесені указом 1826 р.

У лікарнях передбачалось опікувати «всякого звання бедных и неимущих безденежно, прочих же больных и господских служителей только тогда принимать, когда порожние места случатся, и класть особо, а плату за излечение сих установит умеренную» [296, № 14392]. Правда, в деяких губерніях було розширено коло тих, хто лікувався безплатно.

Оплата за лікування і утримання в лікарні була помірною і вносились за місяць наперед при прийомі хворого. Якщо хворий перебував у лікарні менше місяця, гроші не поверталися. Цікаво, що при перевищенні місячного терміну лікування навіть на декілька днів, слід було вносити оплату ще за місяць. Мабуть, це пов'язувалося з жорстким фінансуванням і небажанням нести збитки.

В той же час мало місце й безплатне лікування. У звіті 1903 р. Подільському ПГО проскурівська лікарня повідомляла, що зі 120 хворих 40 лікувалось безплатно [221, арк. 11], у Вінницькій – з 470 хворих 242 не оплачували лікування [221, арк. 30].

Стосовно військовослужбовців, то на підставі положення комітету міністрів 1816 р. «За пользование в больницах военных чинов» стягувалось 50 копійок за добу з кожного хворого. Це ж стосувалося й відомства шляхів сполучень (з 1818 р.) і морського відомства (з 1819 р.). В той же час солдатських дітей – вихованців військово-сирітських відділень до семирічного віку лікували безплатно, а далі цим займались військові госпіталі.

Київський ПГО забезпечував безплатне лікування поштових службовців, що підтверджуються архівною справою «О лечении бесплатно больных почтовой службы» (1800) [118].

За законом, хворі, яких визнають невиліковними через хронічні хвороби та похилий вік, повинні переводитись у будинки невиліковних, які створювались для піклування про «неизлечимых больных, кои пропитания не имеют», де надавалась їм належна опіка, а з медичного боку необхідна допомога [296, № 14392]. Проте в Україні таких закладів не було, їх функції виконували богадільні.

Прикази громадської опіки почали на нових засадах організовувати допомогу й душевнохворим: відкривались психіатричні відділення в лікарнях, на вимогу «устроить в каждой губернии особое дома для

умалишенных» будувалися спеціальні будинки для божевільних («жовтий дім»).

Стаття 389 «Учреждения» давала настанови приказам відносно будинків для божевільних: наглядати, щоб не було втеч; формувати контингент персоналу; стежити за тим, щоб хворі не чинили шкоди собі та оточуючим. Такий дім мав бути «пространный и кругом крепкий, чтобы утечки из него учинить не можно было» [296, № 14392]. Підкреслимо, що персонал мав бути «добросердечным», «добрым» і ставитись до хворих «человеколюбиво».

Однак на мешканців цих закладів суспільство більше дивилось як на таких, що потребували опіки, а не лікування. Існує думка, що справа опіки психічно хворих перебувала в особливо важкому стані, і психіатричних лікарень в справжньому значенні цього слова не існувало. Відповідні їм божевільні були фактично упокорювальними закладами для неспокійних хворих, які направлялися владою, і в яких нерідко хворих сковували ланцюгами.

Комісія Харківського губерньського земського зібрання у 1866 р. подала докладний звіт про огляд переданої земству божевільні, в якій зазначалось, що вигляд відділення божевільних, так само як і доля утримуваних там, викликає одне лише співчуття. Це не лікарня, це упокорювальний будинок, в якому хворі не лікуються, а лише упокорюються. Поступово змінювалося ставлення до божевільних – від сприйняття їх як небезпечних членів суспільства до хворих.

У Харкові в 1796-1797 рр. вже були лікарня, будинок для божевільних і невиліковно хворих та венеричний лазарет. Вони розмістилися в центрі міста в недостатньо пристосованих будівлях. Тому у 1811 р. Харківський ПГО придбав ділянку землі з будівлями на ній; у 1812 р. сюди перевели лікарню, а в 1820 р. – будинок для божевільних. Внаслідок цього кількість ліжок була збільшена з 15 до 25. із зростанням

населення міста виникла необхідність розширити лікарню. Що й було зроблено за рахунок приміщень богадільні та виховного будинку. Тепер в лікарні могло розміститися 160 осіб, проте постійно знаходилося значно більше. Цікаво, що в лікарні, окрім цивільного відділення (60 ліжок) було й військове (100 ліжок). Ревізія 1842 р. відзначила, що незважаючи на перевантаженість лікарні, тут підтримується охайність і чистота. У 1845 р. лікарня розширилася до 200 ліжок у зв'язку із завершенням будівництва нового корпусу. Загалом лікарняний комплекс потребував поліпшення, зокрема планувально-конструктивних умов. Однак до цього не дійшло, і при передачі земству лікарня потребувала перебудови та переобладнання.

Слід зазначити, що в медицині того часу існувала кадрова проблема. Через крайню необхідність царському уряду доводилося час від часу порушувати питання про збільшення числа медичних кадрів. Боротьба з епідеміями та потреби армії були найважливішими стимулами медичної науки, практики і підготовки медичних кадрів. В Україні з 1788 до 1797 р. діяла Єлисаветградська госпітальна школа, яка відіграла вагому роль у забезпеченні армії Г. Потьомкіна і Чорноморського флоту. Перші випуски школа здійснила самостійно, звання лікаря і підлікаря присвоювалися наказом Потьомкіна, тому Медична колегія нічого про них не знала. Внаслідок цього виникло помилкове припущення, нібито ця школа була «фельдшерською» і лікарів не готувала. Лише у 1793 р. О. Суворов запровадив порядок, за яким результати екзаменів подавалися в Медичну колегію і звання випускникам присвоювалися її указами. В цілому Єлисаветградську госпітальну школу закінчили 153 особи.

З 1829 р. при лікарнях дозволено створювати фельдшерські школи [297, № 2862]. Тобто, вони стали ще одним навчальним закладом відомства ПГО. У фельдшерські школи направляли коштом приказів громадської опіки з різних губерній, переважно сиріт. Виявлені нами архівні документи свідчать про певну налагоджену систему у цій галузі.

Київська фельдшерська школа заснована у 1842 р. Згодом реорганізована за статутом, затвердженим МВС 16 серпня 1906 р. [111, арк. 2]. На 1 січня 1894 р. в школі навчалось 88 учнів, з яких 58 пансіонерів коштом ПГО, сум губернського земського збору та 30 вільних слухачів [116, арк. 1]. Розпорядженням приказу в 1895 р. прийом вільних слухачів був припинений. Щорічні видатки на утримання школи (1895) становили 8500 руб. [541, с. 89]. Курс навчання був розрахований на чотири роки. Серед предметів, які викладались, були Закон Божий, російська мова, латинська мова, арифметика, анатомія, хірургія і фармакологія. Кількість учнів школи, що стали фельдшерами: у 1890 р. – 12, у 1891 – 13, у 1892 – 12, у 1893 – 10, у 1894 – 14, у 1895 – 14 [541, с. 89].

Учням Київської фельдшерської школи, відмінникам навчання, нашивали галуни (срібні або з тасьми). У 1852 р. так відзначено шість учнів [89, арк. 8].

Про проведення іспитів у школі старший лікар Кирилівських богоугодних закладів повідомляв Київський ПГО, який і затверджував відповідні рапорти [117, арк. 33].

У Волинській губернії фельдшерська школа існувала з 1875 р. в Житомирі. В ній протягом 4 років навчалися 110-130 осіб. Щороку школа готувала 20-25 фахівців. У Подільській губернії фельдшерська школа була розташована у м. Кременець. Курс навчання тривав 3 роки, навчалось 60 осіб. Щороку випускалося 15-17 фельдшерів. Діяла фельдшерська школа і в Харкові; сума витрат на неї була більшою – близько 6 тис. руб., проте й учнів тут навчалось більше – 112, причому лише один з них був на платній основі. У 1862 р. такий навчальний заклад з'явився і в Одесі. Фельдшери, які навчалися за рахунок ПГО, зобов'язані були відпрацювати 10 років.

У забезпеченні контингенту учнів фельдшерських шкіл брали участь ПГО різних губерній. У зв'язку з відкриттям у Києві фельдшерської школи генерал-губернатор у своєму листі до Волинського приказу громадської

опіки запропонував обрати вихованців і направити на навчання [62, арк. 1]. У 1872 р. в київську фельдшерську школу були влаштовані пансіонери Волинського ПГО Олександр Власюк і Корнілій Посудзевський [121, арк. 1]. На початку 1894 р. у цій школі навчалися один учень від Волинського ПГО і двоє учнів від Подільського ПГО [116, арк. 1]. Подільський приказ зобов'язаний був утримувати двох вихованців на свій рахунок, щорічно висилаючи в Київський ПГО по 150 руб. за кожного [217, арк. 1]. До школи направляли і вихованців київського сирітського будинку [115, арк. 1].

Таврійський ПГО відправляв навчатися до харківської фельдшерської школи; зокрема, за період 1845-1862 рр. було сплачено за навчання 3432 руб. 32 коп., про що свідчить відомість отриманих сум, надіслана з Харкова на адресу Таврійського приказу [169, арк. 2]. До Харкова відправляли вихованців одеського сирітського будинку (1859). Лікарських учнів – вихованців чернігівської приказної лікарні за їх клопотаннями відправляли також до Харкова для подальшого навчання у фельдшерській школі коштом губернського ПГО. Наприклад, К. Колганов був три роки учнем у чернігівській лікарні, і потім подав відповідне клопотання для направлення в Харків (1855) [238, арк. 17]. У 1857 р. п'ятеро випускників харківської фельдшерської школи після закінчення навчання одержали направлення на роботу в медичні заклади Чернігівського приказу громадської опіки, причому з відповідними державними фельдшерськими атестатами [238, арк. 111, 113-115].

Приказ громадської опіки Київської губернії був заснований у 1781 р. Свою благодійну діяльність розпочав відкриттям при Кирилівському монастирі губернських богоугодних закладів, які отримали назву Кирилівських. У червні 1786 р. вийшло розпорядження про відкриття в Києво-Кирилівському монастирі інвалідного будинку. З цього часу Кирилівські богоугодні заклади беруть свій початок. Душевнхворим був

наданий притулок у колишніх монастирських келіях. Із заснуванням приказу в Києві з'явилися лікарня, богадільня, упокорювальний будинок, робітний та інвалідний будинок для військових чинів, аптека. У 1787 р. – госпіталь «для пользования от прилипчивых болезней».

Заклади забезпечували доктор Е. Єллізен, і штаб-лікар О. Масловський [685, с. 210], про якого слід сказати окремо. Е. Єллізен – іноземний доктор медицини, прийнятий на службу «по высочайшему повелению» наприкінці 1786 р. Невдовзі призначений на посаду губернського лікаря в Київ. Однак більшу частину часу проводив у військовому госпіталі, а керувати цивільною медициною доручив штаб-лікаря О. Ф. Масловському. У 1791 р. Єллізен поїхав до Петербурга, а Масловський посів посаду губернського лікаря. Масловський Опанас Федорович (1753–1804) – доктор медицини. Народився в с. Церковищі Київської губернії (тепер с. Підлісне в Чернігівській області). Початкову освіту здобув у Київській академії. Після закінчення медичної школи при Московському госпіталі (1772) удостоєний звання підлікаря і направлений у район Придніпров'я, де на той час лютувала епідемія чуми. У 1774 р. затверджений у званні лікаря. У цей час почав проводити наукові дослідження. Вивчаючи цингу, розробив систему харчування солдат, яка забезпечувала ліквідацію захворювання серед службовців гарнізону Дніпровських фортець (1777). Провів також низку досліджень у галузі акушерства, епідеміології та ін.

У 90-х рр. XVIII ст. О. Масловський організував першу психіатричну лікарню в Україні, приділяв багато уваги поліпшенню родопомочі і зниженню дитячої смертності в Києві. У 1792 р. дістав ступінь доктора медицини. З 1801 р. О. Масловський працював на посаді інспектора Київської медичної управи. У 1802 р. викладав медицину в медичному класі

Київської академії. За наукову та організаційну діяльність першим з практичних лікарів обраний почесним членом Медичної колегії.

Київський приказ громадської опіки цікавився кількістю хворих, їх діагнозами, слідкував за тим, щоб своєчасно виписували тих, хто одужав, вимагав вести список усіх осіб, що перебували в його закладах на державному утриманні. Приказ прагнув забезпечувати контроль за тим, щоб хворі, престарілі, каліки утримувалися в належному порядку, чистоті, і щоб все належне доходило до них як в харчах, так і в одязі, щоб «пища была свежая, без всякого дурного запаха ... особенно для младенцев и больных прилипчивыми болезнями ... чтобы одно то в пищу употребляли, что им от медицинских чинов позволено будет» [685, с. 210].

І в подальшому турбувались про харчування хворих. Нами виявлена доповідна записка старшого лікаря Києво-Кирилівських богоугодних закладів до ПГО за 1867 р. про поліпшення харчування хворих. Напевно, вона позитивно вплинула, позаяк у кошторисі на 1868 р. відзначена «прибавка припасов» [91, арк. 1-6].

Як видно з викладеного, охорона здоров'я відомства приказу громадської опіки в Києві наприкінці XVIII ст. поступово розвивалась, мала певні форми та матеріальну базу. Незважаючи на витрати по утриманню благодійних закладів, приказ з року в рік збільшував свої капітали, частково за рахунок прибутку з цих закладів.

Заклади забезпечували доктор Е. Єллізен, і штаб-лікар О. Масловський, про якого слід сказати окремо. Е. Єллізен – іноземний доктор медицини, прийнятий на службу «по высочайшему повелению» наприкінці 1786 р. Невдовзі призначений на посаду губернського лікаря в Київ. Однак більшу частину часу проводив у військовому госпіталі, а керувати цивільною медициною доручив штаб-лікарю О. Ф. Масловському. У 1791 р. Єллізен поїхав до Петербурга, а Масловський посів посаду губернського лікаря. Масловський Опанас Федорович (1753-1804) – доктор

медицини. Народився в с. Церковищі Київської губернії (тепер с. Підлісне в Чернігівській області). Початкову освіту здобув у Київській академії. Після закінчення медичної школи при Московському госпіталі (1772) удостоєний звання підлікаря і направлений у район Придніпров'я, де на той час лютувала епідемія чуми. У 1774 р. затверджений у званні лікаря. У цей час почав проводити наукові дослідження. Вивчаючи цингу, розробив систему харчування солдат, яка забезпечувала ліквідацію захворювання серед службовців гарнізону Дніпровських фортець (1777). Провів також низку досліджень у галузі акушерства, епідеміології та ін.

У 90-х рр. XVIII ст. О. Масловський організував першу психіатричну лікарню в Україні, приділяв багато уваги поліпшенню родопомочі і зниженню дитячої смертності в Києві. У 1792 р. дістав ступінь доктора медицини. З 1801 р. О. Масловський працював на посаді інспектора Київської медичної управи. У 1802 р. викладав медицину в медичному класі Київської академії. За наукову та організаційну діяльність першим з практичних лікарів обраний почесним членом Медичної колегії.

Уже в 1790 р. в штаті закладів Київського приказу громадської опіки значиться повітуха Луша Перцова, що свідчить про певну увагу з боку приказу до організації родопомочі.

У 1797 р. надійшла постанова державної Медичної колегії про відкриття та утримання в губернських та інших містах цивільних лікарень.

Перша соматична лікарня в Києві була відкрита 29 жовтня 1803 р. Населення було повідомлене про це такого об'явою: «От Киевского приказа общественного призрения объявляется, что по высочайшему Его императорского величества соизволению учреждена в г. Киеве в бывшем митрополитанском подворье и называемом Кудрявец больница для пользования всякого состояния людей болезней, кроме заразительных, потому что одержимых заразительными болезнями особая больница от

оного приказа с давних лет содержится за Васильковским шлагбаумом. В оную новоучрежденную как и в прежнюю больницу будут принимаемы с первого числа следующего ноября месяца (1803 г.) как нищие люди без всякой заплаты, так и малоимущественные, но способные к использованию в своих жилищах не имеющие, за весьма умеренную плату, а именно по 10 копеек в день, и потому имеющие нужду пользоваться от болезней могут являться у главного надзирателя при приказе находящегося надворного советника Пожилова, или у смотрителей тех больниц, но при том те больные, которые почитать себя будут из состояния бедных и захотят быть принятыми за казенный счет без заплаты, должны для отвращения всякого промедления и затруднения представить о бедности своей свидетельства поведомые магистрату от оного, а остальные и вольноживущие от городской полиции. Октября 29 дня 1803 года» [606, с. 21].

Хірургічний інструментарій для лікарні було придбано лише через 14 років після відкриття. Казенна аптека, точніше – невеликий військовий аптечний склад, існувала в Києві з 1715 р. лише для постачання медикаментів місцевому гарнізону. Перша приватна аптека в Києві була відкрита у 1728 р. аптекарем Бунге «за дозволенням №463 архиятера и президента канцелярии медицинской и всего медицинского факультета Ивана Блументроса». Відзначимо, що в Умані та Чигирині аптеки засновані у 1795 р., в Шполі і Черкасах – у 1800 р. В інших повітах Київської області аптек у ті роки не було.

За відомістю закладів приказу громадської опіки за 1813 р. можна скласти досить чітке уявлення про всі заклади, якими керував цей Приказ у Києві. Ця відомість була складена за наказом цивільного губернатора «для пособия в делах присутствующих в губернии или поветовым маршалам дворянства».

Всього у віданні приказу в Києві було 13 закладів.

«1. Кирилловский инвалидный дом на 50 человек.

Для офицеров	кормовых 20 коп.

Для нижних чинов	10 коп.

Служителей при нем	10 коп.

Священник	1 чел.

Пономарь	1 чел.

2. Богадельня на 50 человек.

Смотрителя при ней	1

3. Дом умалишенных (21 человек).

Примечание: число людей неограниченно, при сем доме в услужении употребляются люди смиренного и рабочего домов.

4. Дом смиренный.

При оных заведениях смотрителей	1

Лекарский ученик	1

5. Воспитательный дом.

...в оный принимаются сироты и незаконнорожденные и отдаются в деревни на воспитание; до отдачи – содержание из казны Приказа, а по отдаче переходят содержанием на счет Московского воспитательного дома, которому все дети принадлежат. Положено кормовых по 2 коп.

6. Акушергауз на две койки по 15 коп. кормовых; при оных учреждениях смотритель – 1, акушерка – 1 (150 руб.), помощница ее или сиделка – 1 (54 руб.). оспопрививатель – 1 (150 руб.).

Служителей или служанок – 4.

7. Больница для заразных больных на 30 чел.

Кормовых 15 коп. При служителей и служанок 8(50 руб.)

8. Больница для незаразных болезней на 30 чел.

Кормовых 15 коп. При оных служителей и служанок	8 (50 руб.)

При оных больницах смотритель	1 (200 руб.)

Пом. смотрителя 1 (70 руб.)

Священник приходский	1

Лекарский ученик 1

9. Богадельня от города устроенная на 100 человек (сейчас 59).

При оной смотритель оной по выбору от города 1

Дворник 1

При церкви священник 1

Дьячек 1

Пономарь 1

10. Рабочий дом – в нем содержимых за воровство – 18, бродяг – 46.

При оной смотритель 1

Пом. смотрителя 1

11. Кирпичный завод и черепичная фабрика при оном доме.

12. Аптеки, отданные на откуп за плату в году 2825 руб.

13. Фабрика для выделывания солдатских сукон с 4 станками.

Рабочих при оной богадельных 28

Бродяг 104

Смотритель фабрики 1

При фабрике мельница на откупе за 500 руб. Принадлежит Приказу старый деревянный дом за Васильевской заставой, где были раньше больница, икамяной больничный дом на Подоле, сгоревший в 1811 году» [606, 22].

В перші роки діяльності прикази громадської опіки займалися головним чином опікою. Лікування було справою другорядною. В штатах закладів майже не зустрічаємо лікарів. Навіть у Києві державними лікарями були лише лікаріа медичної управи: інспектор, оператор і акушер. Усі вони в перші роки роботи приказів виконували не лише адміністративну роботу, але й лікувальну. Лікарні були мало схожі на ті заклади, якими вони стали через деякий час. Населення розглядало їх як благодійні установи, де може знайти притулок бездомна людина. До лікарень направляли лише хворих солдатів-інвалідів, в'язнів, утримання яких оплачувала казна. Всю роботу своїх закладів приказ громадської

опіки будував так, щоб вони давали певний прибуток. Такими прибутковими установами були й лікарні. Навіть ті мізерні кошти, які відпускалися на утримання лікарень, витрачалися не повністю. Так було протягом усього існування приказів громадської опіки. Навіть Полтавський приказ, який вважався зразковим не лише в Україні, в рік передачі прав земству мав від лікарень 49 204 руб. чистого прибутку [725, с. 15].

Незважаючи на те, що хворих було багато, обидві лікарні м. Києва (одна з них для інфекційних хворих) спочатку забезпечував лише один лікар. Якщо порівняти з початком ХХ ст., то відзначимо, що у Києво-Кирилівських закладах працювали 31 лікар, 24 фельдшери і 5 фармацевтів (1909) [95, арк. 15].

Кирилівська лікарня мала окреме Старокиївське відділення (вул. Рейтарська), проте в 1895 р. його закрили і тут розмістили дитячі заклади ПГО, оскільки термін оренди попередніх приміщень для них закінчився. Відповідне рішення прийняте на спільному засіданні приказу і губернського розпорядчого комітету [96, 1-2].

Лікарі медичних закладів ПГО мали змогу під час відпусток, та й в інший час, удосконалюватись за кордоном. Завідувач Старокиївським відділенням Кирилівської лікарні доцент Київського університету св. Володимира Є. Афанасьєв у 1873 р. «уволен в отпуск за границу на летнее вакационное время» [96, арк. 6].

З числа перших лікарів, що працювали в київських медичних закладах, слід пригадати Остапа Петровича Рудиковського (1784-1851) – вихованця Київської академії. У 1806-1810 рр. Рудиковський вчився у Петербурзькій медико-хірургічній академії. Брав участь у війні 1812 р., був у Франції. У Києві працював у військовому госпіталі. Він був близько знайомий з відомим генералом Раєвським, супроводив його під час поїздки в Крим і на Кавказ, в якій брав участь і О. Пушкін. Коли Пушкін хворів на

малярію, його лікував Рудиковський. Під час перебування в Кисловодську Пушкін, довідавшись про те, що Рудиковський робить спроби писати вірші, написав на нього таку епіграму:

«Аптеку позабудь ты для венков лавровых –
И не мори больных,
Не усыпляй здоровых».

У сім'ї Раєвських, а також по службі Рудиковський зустрічав і лікував багатьох декабристів.

У 1822 р. О. Рудиковський залишив військову службу і працював у лікарні Київського приказу громадської опіки, але в 1834 р. знову повернувся до Київського військового госпіталю, в якому працював старшим ординатором до останніх днів свого життя.

Приказам громадської опіки доводилося постійно приділяти увагу боротьбі з епідеміями, адже ці лихоліття надзвичайно небезпечні для суспільства. У 1872 р. Київський ПГО відряджав у повіти на боротьбу з холерою фельдшерів Кирилівської лікарні, при цьому вони отримували відповідне забезпечення [93, арк. 6].

Під час епідемії у 1892 р. Київський ПГО видав спеціальний циркуляр про безплатне лікування холерних хворих [94, арк.1].

Держава виділяла кредити для приказів на різні заходи з припинення холерних та інших епідемій. Такий кредит виділений під час епідемії холери у 1892 р. [94, арк. 9].

Все це засвідчує, що держава та її особливі установи – ПГО, не стояли осторонь під час суспільних лихоліть.

Наприкінці XVIII ст. була проведена ще одна важлива реформа: у 1797 р. в кожній губернії були створені медичні управи. Медичним управам були підпорядковані міські, повітові лікарі, лікарі, що служили у військах, госпіталі, лікарські учні, бабки-повитухи, полкові лазарети, лікарні та «казенные и партикулярные» аптеки. На медичні управи поклали обов'язок

керувати усією медичною справою в губерніях; вони повинні були стати «блюстителем здравия всей губернии по воинской и гражданской части»; щоб «соблюдаемо было народное всей губернии здравие». В коло діяльності управ входили інспекція та нагляд за особами та установами, які займались в губернії медичною справою, питання санітарії, гігієни, ветеринарії, судової медицини. Усі лікарі повинні були щомісячно подавати в управу відомості про рух хворих.

Однією з функцій медичних управ було складання фізичних і топографічних описів губерній та повітів – медико-топографічних описів. Вони склалися за рік і містили відомості про географічне положення місцевості, клімат та населення, про основні заняття жителів, про підприємства і промисли, стан медичних установ, про основні хвороби, методи і результати їх лікування.

Іншою функцією медичних управ було дослідження та опис соляних озер і корисних копалин, які могли б бути використані у фармації.

В інструкції, що визначала коло обов'язків чинів медичної управи, передбачалось також, що при появі пошесних хвороб серед людей або тварин управа повинна вжити заходів для з'ясування причин їх виникнення і характеру розповсюдження, а також «стараться сколько возможно о пресечении оной».

Однак, якщо врахувати, що губернія на початку ХІХ ст. мала в середньому 400-500 тис. жителів і складалась з 6-15 повітів, то навіть при повному укомплектуванні штату медичної управи і повітових лікарів про припинення епідемій не могло бути й мови.

До введення медичних управ справами охорони здоров'я займалась адміністрація і, головним чином, органи поліції. Лікарі не мали майже ніяких адміністративних прав, вони були лише виконавцями. З появою ж медичних управ керівництво справою охорони здоров'я перейшло до

лікарів. До складу лікарської управи входили лікар-інспектор, лікар-оператор, лікар-акушер один канцелярист.

Зі створенням медичних управ у губернському адміністративному апараті питання організації медичної допомоги вперше переходять в певній мірі до лікарів. До цього ці питання розв'язувала сама адміністрація, частіше – поліція.

Справа охорони здоров'я одержала в губернському адміністративному апараті своїх представників, що були в той же час і виконавцями накреслених заходів.

Попри обмежені можливості медичних управ у перший час, для розвитку охорони здоров'я вони відіграли певну позитивну роль.

Після створення управ медичні заклади приказів громадської опіки продовжували залишатись у віданні останніх і не були підпорядковні ні в якому відношенні управам. Ось тому управи не турбувались навіть про забезпечення їх медичними працівниками.

Управи були органами державного управління і діяли під наглядом Медичної колегії.

Заснування медичних управ мало на меті забезпечити губернії обізнаними та досвідченими лікарями, які могли б, при потребі, негайно подавати хворим належну допомогу; забезпечити губернії спеціально утвореним колегіальним зібранням, яке б піклувалось про охорону народного здоров'я і для цього видавало б належні правила і постанови у відповідності з місцевими умовами кожної губернії; допомогти центральній владі у влаштуванні провінційних медичних закладів і полегшити нагляд за ними, тобто підтримати їх існування відповідно до місцевих потреб.

1865 р. медичні управи були ліквідовані, перетворившись у медичні відділення губернських правлінь.

Отже, даною реформою був зроблений крок до централізації управління медичною справою, до більш успішної діяльності медиків, що враховувала б місцеві умови. Не виключено, що тим самим відкривалась навіть потенційна можливість використання на потреби охорони здоров'я місцевих коштів, що і в той час було важливо. Взагалі тут можна прослідкувати чимало з того, що через десятиліття інших історичних умовах, втілила в життя земська медицина.

Із впровадженням нового адміністративного устрою у кожному повіті були введені посади повітових лікарів. Однак від цього якість медичної допомоги населенню майже не змінилась, адже один лікар на декілька десятків тисяч населення, розкиданого на сотні кілометрів, при відсутності власного транспорту мало що міг зробити. І все ж таки це вже був представник офіційної наукової медицини, який цікавився медико-санітарним станом повіту, чого раніше не було.

На повітових лікарів покладалися обов'язки по організації боротьби з епідемічними захворюваннями серед населення і свійських тварин, надання швидкої медичної допомоги, судово-медичні функції, заготівля лікарських трав та ін.

У повітових лікарів були помічники – так звані «лікарські учні» (один-два). Це були молоді люди без медичної освіти. Лікарі мали навчити їх готувати ліки і виконувати найпростіші лікарські призначення. Ніяких асигнувань на медикаменти не було. В таких умовах, зрозуміло, займатися діяльністю, корисною для народу, було нелегко.

Особливо тяжко доводилося лікарям під час епідемій і воєн. З початком Вітчизняної війни 1812 р. лікарі, що працювали в Україні, були мобілізовані. У повітах залишилися тільки лікарі похилого віку. На них було покладено забезпечення нових військових частин, що формувалися в

містах і містечках України, і лікування хворих, залишених військовими частинами.

В період війни окремі лікарі обслуговували одночасно багато сотень хворих і поранених солдатів, розміщених у приватних квартирах. Поранені і хворі лежали на підлозі, в своєму одязі, вкриті соломою.

У Київській губернії в 1798 р. було 9 повітових лікарів. В архівних матеріалах збереглися їх повідомлення про захворювання на селах, про причини захворюваності, про недбале ставлення поміщиків до лікування кріпаків, про необхідність вплинути на них та ін.

На медикаментозну допомогу, як було вже відзначено, повітовим лікарям ніяких асигнувань у ті часи не виділялось, і їм нерідко доводилося обмежуватись застосуванням лікарських трав, збираних по лісах і балках лікарськими учнями.

У 1811 р. в Київській губернії було 12 лікарів (3 у місті і 9 у повітах), 22 учні і 8 повитух. Місячна платня лікаря становила 300 руб. на рік, старшого учня – 80 руб., повитухи – 60 руб., молодшого учня 45 руб.

Кращих лікарів нагороджували. Так, у 1802 р. «за хорошу службу» були нагороджені «сквирский и тарашанский лекари» [119, спр. 1624].

До 1851 р. лікарні керувалися положенням, виданим для них Міністерством внутрішніх справ у 1826 р. На підставі цього положення у віданні ПГО перебували лише лікарні, що знаходились у губернських містах, а лікарні повітових міст підпорядковувалися міським думам, не маючи для управління свого ніяких правил. З 1851 р. лікарні ці вилучені з відання міського начальства, підпорядковані приказам і нарівні з губернськими стали керуватися статутом лікувальних закладів цивільного відомства, запровадженому як експеримент. За цим статутом управління лікарень було таким. Для постійного нагляду за благоустроєм міських лікарень і порядком управління при кожній з них створювались ради; для

успішного виконання розпоряджень ради і сприяння їй у справах по влаштуванню підвідомчого лікарняного закладу призначались опікуни; безпосереднє управління кожною лікарнею доручалося конторі. Ради, підпорядковуючись безпосередньо приказам громадської опіки, складалися в губернських містах з голови – губернського предводителя дворянства, з батальйонного командира внутрішньої сторожі, обов'язкового члена ПГО, інспектора медичної управи, старшого лікаря закладів і міського голови, а в повітових – під головуванням повітового предводителя дворянства з командира інвалідної команди, городничого або поліцмейстера, старшого лікаря лікарні і міського голови. Досвід показав, що ради не принесли суттєвої користі лікарням, більше того, залишаючись постійно структурами номінальними, вони створили лише зайву інстанцію між приказами і конторами, і через це ускладнили управління та уповільнили хід справ.

В опікуни повинні були призначатися особи, відомі «усердием своим к общей пользе и желающие, по чувствам благотворения, посвятить труды свои для устройства больниц». При лікарні належало мати не більше одного чи двох опікунів; проте у великих лікарнях їх могло бути й більше.

Взагалі слід відзначити, що всі лікарні, з вилученням їх з відання міст, збільшили лише свої бюджети, але не поліпшили свій благоустрій при державному їх управлінні.

В той же час міста не лишались осторонь, особливо під час фінансових проблем лікарень. У Київському генерал-губернаторстві, наприклад, за рішенням міністра внутрішніх справ (1876) призначалася з міських доходів допомога для лікарень повітових міст. Пояснювалося це незадовільним фінансовим станом цих лікарень [71, арк. 1]. Коли у 1880 р. в Ковелі коштом приказу громадської опіки відкрилась тимчасова вісп'яна лікарня, то наймане приміщення оплатило місто. Кам'янецька дума оплачувала лікування хворих на сифіліс у лікарні приказу, а в 1875 р.

виділила їй кошти на придбання медичної літератури [225, 1]. У складних умовах фінансування, а в правобережних губерніях на початку ХХ ст. і в нових умовах функціонування мережі приказних закладів, спостерігаються спроби віднайти необхідні кошти, в тому числі й для лікарень. Суми ці були, звичайно, неоднакові, адже й лікарні були різними.

Прикази громадської опіки надавали повітовим лікарням кошти на поточні потреби, наприклад, Волинський ПГО у 1902 р. виділив по одній тисячі рублів кременецькій та луцькій лікарням [72, арк 33-34]. Чернігівський ПГО виділяв кошти своїм підвідомчим лікарням, наприклад, у 1863 р. стародубській лікарні на господарчі потреби [239, арк. 1].

В середині ХІХ ст. зменшились прибутки ПГО внаслідок припинення їх кредитних операцій, і одним з головних джерел на утримання лікарень стала оплата за лікування, яка була різною для хворих цивільних і хворих військового відомства. Для перших – місячна, у розрахунок якої входили витрати на харчування, лікування, білизну та одяг опікуваних. Ця оплата встановлювалась міністерством внутрішніх справ на невизначений термін, змінювалась лише за поданням місцевого начальства у випадку невідповідності її дійсним витратам і стягувалась при прийомі хворого наперед за весь перший місяць, а за наступні – по третинах року.

Хоча оплата довго не змінювалась і зовсім не відповідала дійсним витратам лікарень, МВС, з метою доступності лікарень для незаможних, не підвищувало її. Однак зі зменшенням коштів ПГО, з одного боку, зростанням цін на усі необхідні предмети, з іншого боку, примусило МВС відступити від цього правила і підвищити плату за лікування.

Оплата за перебування в лікарнях осіб цивільного відомства становила: у Волинській губернії – 5 руб. 10 коп., Катеринославській – 7 руб. 50 коп., Київській – 7 руб. 20 коп., Подільській – 6 руб., Полтавській – 6 руб., Таврійській – 7 руб. 50 коп., Харківській – 6 руб. 60 коп.,

Херсонській – 7 руб. 50 коп., Чернігівській – 6 руб. 60 коп. і в Одеській лікарні – 7 руб. 50 коп. [501, ведомость № 4].

Існувала певна проблема із стягненням оплати за лікування. Для забезпечення оплати інколи відправляли одужуючих на місця проживання і здавали під розписку у волосному правлінні, щоб таким чином заручитися документом для стягнення коштів за перебування в лікарні. У Полтавському приказі вживали й таких заходів – той, хто не заплатив за своє лікування, після виписки з лікарні повинен був відпрацювати борг у робітному будинку чи на суконній фабриці приказу.

За хворих військового відомства нараховувалася поденна оплата, в яку входили усі витрати на утримання хворих, за виключенням витрат на приміщення. Затверджувалась вона МВС щорічно на підставі спеціальних розрахунків, які подавалися місцевим начальством до першого серпня кожного року. На 1862 р. була затверджена оплата у розмірі від 29 $\frac{1}{2}$ до 72 $\frac{3}{4}$ коп., причому найбільшою в Росії вона була в Херсонській губернії [501, с. 24].

Понад це, за лікування арештантів і рядових службовців різних державних відомств стягувалося на медикаменти по три коп. сріблом щодобово за кожного хворого, а за хворих офіцерського звання – додавалося до встановленої для нижчих чинів плати 15 % на поліпшене утримання. За таксою для нижчих військових чинів оплачувалось лікування їх дружин, дітей і відставних нижчих чинів – із сум комісаріату, а за лікування арештантів – з казни.

В цілому підкреслимо, що оплата для цивільних хворих стягувалася лише з імущих хворих, а за неімущих, що належали до різних відомств і громад, оплачували останні. Проте закон цей поширювався лише на громади податні, в яких існувала кругова один за одного порука. Згодом було зроблене виключення для хворих на сифіліс жінок з публічних будинків – за них платили їх власники.

В лікарні Канівського повіту, що мала 30 ліжок, оплата становила 24 коп. в день з приватних осіб і 54,5 коп. з осіб державних відомств, проте венеричних хворих приймали безплатно. Що стосується амбулаторного прийому, то він був безплатним, за виключенням представників державних відомств [248, Киевская губерния, с. 25-26].

У Липовецькому повіті лікарня мала 20 ліжок; перебування в ній було безплатним і відповідно для платних 7 руб. 20 коп. В той же час безплатний амбулаторний прийом для нижчих військових чинів не стосувався вартості ліків [248, Киевская губерния, с. 27].

Ці суми складали власний прибуток лікарні. Іншими ж джерелами в губернських містах були кошти ПГО, а в повітових містах – міські доходи. Однак допомога надавалась і містами, де знаходились великі лікарні, наприклад, в Одесі виділялося щорічно 30 тис. руб. Якщо міста не могли надати допомогу, в таких випадках допомагали самі ПГО.

Житомирська лікарня Волинського приказу громадської опіки подавала виписку «из недоимочной книги» в міську управу для оплати за рахунок міста лікування міських службовців [48, 1]. На своїх засіданнях управа розглядала подані «требовательные ведомости» для оплати лікування, зокрема, пожежників поліцейських, що підтверджують виявлені нами архівні документи за 1901 р., коли на Правобережжі ще продовжували діяти ПГО [48, арк. 4].

Цей загальний порядок утримання лікарень не стосувався тих лікарень, які утримувалися з особливих джерел; єврейські лікарні утримувалися із сум коробочних зборів.

Вкажемо ще на одну особливість. За рахунок приказів лікарні безплатно забезпечували ліками амбулаторних бідних хворих, які не могли лікуватися стаціонарно через сімейні обставини, особливо при хронічних хворобах, що вимагали тривалого лікування, або через нестачу місць. Для цього асигнувалось майже всіма приказами від 50 до 500 руб. кожним.

Цим самим досягалась мета – надати робочому люду і взагалі особам, що живуть власною працею, можливість одержувати медичну допомогу з початку хвороби і при цьому не відволікатись від звичних занять і відлучатись від сім'ї.

Розпорядження від 29 січня 1836 р. зобов'язувало безплатно видавати ліки бідним особам. Після 1851 р. усі міські лікарні підпорядковувалися державним органам опіки.

Певним чином діяльність приказних лікарень в українських губерніях характеризується даними про кількість у них хворих (1856 р.).

Табл. 3.1.

Кількість хворих у приказних лікарнях за 1856 р.

Губернії	Кількість хворих (осіб)
Волинська	5796
Катеринославська	10572
Київська в т. ч., у Києві	10623 2758
Подільська	7189
Полтавська в т. ч., у Полтаві в Кременчуці	22789 5494 2681
Таврійська (Сімферополь Мелітополь)	4679
Харківська	8450
Херсонська (Херсон, Одеса, Миколаїв)	13280
Чернігівська	14359
Середня тривалість ліжкоднів	26

Наприкінці своєї діяльності прикази громадської опіки мали по всій імперії 524 лікарні; станом на 1861 р. число усіх штатних ліжок становило 17351. Найбільша лікарня – на 500 ліжок функціонувала в Одесі, у Полтаві – на 300 ліжок [501, с. 19].

У 1865 р. прикази громадської опіки мали в Україні 97 лікарень на 3408 ліжок, вісім будинків для божевільних на 432 ліжка, а також дві фельдшерські школи на 150 учнів. На службі у приказів перебувало 238 лікарів, 265 фельдшерів і 37 акушерок [716, с. 84].

Міністерство внутрішніх справ у 1831 р. видало розпорядження Київському, Подільському і Волинському губернаторам з питання устрою у повітових містах «градских больниц». З цього циркуляра видно, що чимало лікарень були розміщені у непридатних будівлях, не мали необхідних приміщень та ін.

Відзначалось, що в цих лікарнях повинні опікуватись не лише нижчі військові чини, а й хворі з усіх станів, оскільки це має місце і в лікарнях губернських міст, неімущі безкоштовно, а імущі і поміщицькі селяни за помірну плату [11, арк. 2]

Пропонувалось при відшукуванні способів для влаштування та утримання таких лікарень звертатись «к приглашению на пожертвование, как на предмет благотворительный». І далі: «Учреждению подобных заведений всегда споспешествовала благотворительность» [2, арк. 28].

Про незадовільний стан лікарень видно з донесення командуючого 3-м піхотним корпусом генерал-лейтенанта Кайсарова генерал-губернатору Левашову. У своєму донесенні Кайсаров повідомляв про «разительный беспорядок» у лікарнях Волинської губернії, про непривабливу картину внутрішнього устрою та утримання хворих, про відсутність коштів на «содержание оных в хорошем виде» [2, арк. 8].

Відряджений для огляду полків 6-ї Уланської дивізії генерал-майор Апраксін повідомляв міністерству внутрішніх справ у травні 1832 р. про те, що лікарня в Бердичеві Волинської губернії розміщується в сирій та напівзруйнованій будівлі [3, арк. 47].

Волинський губернатор Римський-Корсаков у рапорті до уряду в жовтні 1832 р. писав про лікарні приказу громадської опіки:

«Благоустройством подведомственных оному заведений похвалиться не можно. В Житомире нужно все выстроить. Больницы в городах казенных и владельческих требуют оных помещений» [1, арк. 20].

Дійсний статський радник Волинський губернатор Римський-Корсаков у грудні 1831 р. повідомляв генерал-губернатору, що в Кременецькій міській лікарні кількість хворих військовослужбовців з різних полків і команд збільшилась до ста чоловік, проте лікарня не могла забезпечити їх усім необхідним і хворі «претерпевают невзгоды и изнурение» [2, 169]. Губернатор нагадав, що коли подібна ситуація склалась у містах Ковелі та Новоград-Волинському, то було вирішено приймати нижчі військові чини у полкові лазарети або переводити їх у найближчі військові госпіталі: з Ковеля – у Луцький госпіталь, а з Новоград-Волинського – в Житомирський. Пропонувалось розвантажити таким чином і кременецьку лікарню, причому звертає на себе увагу гуманність у ставленні до хворих: перевозити тих хворих військовослужбовців, «кои могут, по роду болезней, по мнению медика выдержать невыгоды пути». І в той же час тут має місце піклування й про цивільних хворих лікарень: «дабы и в других уездных городах не были стесняемы градские больницы больными военнослужителями», розміщувати яких запропоновано в полкові лазарети або військові госпіталі [2, 169].

Тривожні сигнали надходили й з інших губерній. У донесенні генерал-губернатору повідомлялося про бідність міської лікарні в Кам'янці-Подільському. Про ту ж лікарню та про те, що будівля стара, в низькому місці і з незручностями, згадувалось і в рапорті Подільського цивільного губернатора [2, арк. 52].

Подільський губернатор доповідав у травні 1831 р. генерал-губернатору про виконання його розпорядження Подільському приказу громадської опіки надати відомості про кількість хворих військових

нижчих чинів, залишених полками та іншими командами, що перебували в міських лікарнях губернії. Таких виявилось 198, а до першого червня лишилось 84 [2, арк. 97-98].

Не кращими були лікарні в Київській губернії. Через вкрай малі і не пристосовані приміщення хворі були розміщені досить тісно і незручно в Липовецькій лікарні, а в Махнівці з 16 хворих п'ятеро лежали на підлозі у зовсім холодній кімнаті [3, арк. 10]. У Сквирі хворі через відсутність належних приміщень були розміщені в порожніх «обивательських» будинках досить тісно і незручно [10, арк. 9]. У поганому стані була лікарня і в Чигирині [9, арк. 1].

Оглянувши за завданням генерал-губернатора Південно-Західного краю 17 лікарень, майор Маковецький повідомляв про їх поганий стан. У справах канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора виявлено рапорт брацлавського повітового лікаря (1835) про стан лікарні. В рапорті повідомлялось, що в лікарні раптово проламалась стеля, і далі: «...дом тот, столько ветхий, что ежеминутно должно ожидать разрушения оногo, от того опасно в оном доме и ночевать больным» [4, арк. 1].

Подібні донесення генерал-губернатору надходили й від приказів громадської опіки. Так, Волинський приказ повідомляв про поганий стан лікарень у Заславлі, Старокостянтинові, Острозі, Дубно.

Однак ПГО займались не лише описом стану лікарень. Волинський приказ, наприклад, просив генерал-губернатора зробити розпорядження «о приискании лучших и выгоднейших домов для городских больниц», «которые никогда не могут быть приведены в порядок и устройство жителями города по их бедности, посему полагает выстроить городские больницы в казенных городах на счет земских повинностей, а в помещичьих на счет самих владельцев» [3, арк. 197-198].

Слід при цьому вказати, що лікарні в містах Волинської губернії не були на утриманні приказу, а утримувались за рахунок процентної суми, яка збиралась квартирними комісіями з «обывательських будинків». Однак цей збір на лікарні не давав змоги містам утримувати їх. У 1850 р. ці лікарні були передані до відання приказів громадської опіки.

Витрачання коштів на будівництво і ремонт підвідомчих приказу будівель і придбання уже готових будівель регламентувались особливим положенням, за яким приказам дозволялося самостійно проводити ці витрати, якщо сума останніх не перевищували 500 руб. З дозволу ж начальників губерній – 1500 руб. міністру внутрішніх справ надавалося право дозволяти такі видатки, проте лише в тому випадку, якщо вони не перевищували доходів приказу [501, с 11]. 24 жовтня 1824 р. ці правила були дещо змінені і приказам дозволялося вже самостійно витратити до 1000 руб.

Вказані правила лишались тільки на папері. З будь-якого приводу, пов'язаного навіть з дрібним ремонтом, не кажучи вже про будівництво, прикази звертались до губернаторів, але не з проханням про надання нових асигнувань, а про доцільність проведення ремонту тощо.

Довго велось листування про ремонт Заславльської лікарні Волинської губернії. «Приказ встретил затруднение по скудности экономической суммы», в зв'язку з чим вимагав від комісаріатської комісії половину суми на ремонт лікарні. Приказ мотивував це тим, що лікарнею «по большей части пользуются воинские нижние чины, коих ... бывает всегда почти в три раза больше противу числа больных всех других ведомств» [5, арк. 28]. Таке становище було і в інших лікарнях.

Не випадково тому приказ вимагав на ремонт Заславльської лікарні кошти від комісаріатської комісії. Остання виступила проти цього. Таким чином, ні приказ, ні комісаріатська комісія не могли вирішити питання про ремонт лікарні. Більше того, з року в рік зростала грошова заборгованість

цієї комісії приказу за утримування у повітових лікарнях військових чинів, а також за оренду приміщень. Через відсутність коштів ця комісія не могла ліквідувати борг приказу; її заборгованість лише одному Київському приказу склала значну суму.

Отож, комісаріатська комісія відмовляла в коштах на ремонт будівлі лікарні, оскільки їх не мала; усі витрати, пов'язані з ремонтом, не міг взяти на себе й приказ; не було можливості й орендувати інше приміщення. Листування з цього питання так і не призвело до його розв'язання.

Тривалим було безрезультатне листування з питання ремонту лікарень у Радомишлі, Таращі, Каневі та ін.

Щоб якось вийти з цього становища, міністерство внутрішніх справ 7 травня 1843 р. видало циркулярне розпорядження, що зобов'язувало губернське начальство пропонувати бажаючим взяти на свій рахунок влаштування лікарень і потім віддавати їх в найм державі за помірну плату.

Циркуляр фактично знімав з офіційних органів усі турботи про будівництво лікарень. Напевно, не багато знайшлося бажаючих взятися за будівництво лікарень. В документах канцелярії генерал-губернатора виявлені досить мізерні відомості, що стосуються ремонту чи будівництва окремих лікарень. Так, в Радомишлі титулярний радник Крижановський побудував своїм коштом будівлю для лікарні. Ця будівля була передана в оренду на 12 років зі щорічною оплатою 750 руб. сріблом [6, арк. 104].

В той же час кращий стан медичного забезпечення спостерігався на Лівобережжі.

Недовір'я до лікарень, що мало місце, породжувалось їх невлаштованістю та низьким рівнем медичної допомоги. Лише безвихідь спонукала вдаватися до послуг цих лікарень, в яких у більшості випадків не було належного лікування [366, с. 268].

На думку деяких дослідників, передані земству в 60-х роках наказами громадської опіки губернські та повітові лікарні знаходились в жалюгідному стані. Вони мали примітивний устрій. На чолі стояв старший лікар, найчастіше хірург, терапевт і сифілідолог. Чіткого розподілу праці за спеціальностями між ними не було. На кожного лікаря припадало по 60–80 і більше хворих. В терапевтичних відділеннях нерідко розміщувались сифілітики, хірургічні, а інколи і душевно хворі. Зазвичай були відсутні ізольовані інфекційні відділення. Організація догляду за хворими була незадовільною. Не дивно, що в лікарнях дореформеного періоду навіть штатні ліжка не завжди були заповнені.

У відомій праці Є. Осипова, І. Попова і П. Куркіна «Русская земская медицина» стан цих лікарень характеризувався таким чином: «Дахи протікали, стіни були тріснуті, скошені, підлога згнила, печі димили, відхожі місця вражали своїм дивовижним влаштуванням і сморідом» [511, с. 63].

Яскрава характеристика діяльності медичних закладів Приказів громадської опіки дана в комедії М. Гоголя «Ревизор». Один з персонажів комедії наглядач богоугодних закладів Артемій Пилипович Землянік про підвідомчі йому лікувальні заклади говорив, що в них «все как мухи выздоравливают. Больной не успеет войти в лазарет, как уже здоров; и не столько медикаментами, сколько честностью и порядком» [377, с. 72-73].

Незадовільний стан у момент передачі земству мала лікарня в Єлисаветграді. Одеське повітове земство приймало від приказу лікарню в очакові у напівзруйнованому вигляді.

У Полтавській губернській лікарні операції і пов'язки виконувались у палатах; коридори і клозети були холодні; каміни існували лише за назвою, поскільки ніколи не опалювались і були головним чином шафами для зберігання їжі, яку приносили хворим, ванних не було. У будинку божевільних були низькі, з маленькими вікнами, невеликі кімнати,

позбавлені вентиляції, незручні для душевно хворих. Непорядок, нечистота, буйство хворих, відразливе повітря, заражене випаруванням з сирих стін, були тут у всіх приміщеннях.

Не краще виглядали лікарні й в інших губерніях. Так, у Київській губернії «лікарні являли собою казенного типу будинки, довгі, низькі одноповерхові будівлі, у більшості з центральним напівтемним, вузьким коридором, просякнутим ніколи не зникаючим лікарняним і побутовим запахом» [370, с. 14].

Діячі земської медицини характеризували губернські медичні та богадільні заклади приказу громадської опіки як такі, що розміщувались вони переважно у власних, часто пожертвуваних кам'яних і дерев'яних, більш-менш великих будівлях, які, при передачі їх в земство, знаходились у вкрай занедбаному стані, за лише хіба що незначними виключеннями. Лише в окремих випадках в актах інспекторських оглядів відзначався задовільний стан лікарень. Зокрема, це відноситься до Кременчуцької лікарні, яка в першій чверті XIX століття вважалась однією з кращих в Україні. Пояснювалось це тим, що Кременчук наприкінці XVIII і на початку XIX ст. був адміністративним центром півдня України. В Кременчуку працював видатний епідеміолог Д. Самойлович.

Як видно з викладеного, у період, що передував земству, в багатьох лікарнях не було належних гігієнічних умов.

До середини 80-х рр. XIX ст. в Росії було лише два проекти сільських лікарень. Перший з них, виданий у 1853 р. департаментом сільського господарства міністерства державних маєтностей, лише із введенням земських установ привернув увагу лікарів. Другим був проект лікарні відомого діяча земської медицини М. Капустіна, опублікований у 1873-1874 рр. і став першим проектом земського періоду. Надалі розроблялися й інші різновиди сільських лікарень.

Ініціатива лікарів, їх прагнення зробити сільську лікарню досконалішою, призвели до того, що на початку ХХ ст. з'явилися перші фундаментальні збірники з питань проектування і будівництва лікарень. У 1912 р. був виданий збірник схематичних планів інфекційних бараків Харківської губернії, у 1913 р. – плани земських лікарень Харківської губернії [643, с. 57].

Негативна оцінка, яку давали приказній медицині діячі більш прогресивної – земської медицини (Є. Осипов, Д. Жбанков та ін.), на нашу думку, все-таки навряд чи правомірна. Приказна медицина, незважаючи на всі її недоліки, обумовлені бідністю, нестачею медичного персоналу, низькою культурою тощо, була все ж таки формою державної медицини, і забувати про це не можна.

Прикази громадської опіки намагалися поліпшувати медичну справу. Такий штрих. Київський ПГО ще у 1844 р. розглядав питання про покращання побутових умов хворих та інвалідів у міських і повітових лікарнях та інвалідних будинках і «об искоренении разных злоупотреблений в больницах» [122, оп. 1, ч. 4, спр. 707].

Приказ під впливом суспільної самосвідомості і громадської спрямованості політичного життя стояв відносно вище, ніж в наступний час. За цей період було створено чимало медичних установ, яких до цього практично не було.

У 1775-1865 рр. прикази відкрили в Росії 519 лікарень на 17 351 ліжко, 33 будинки для божевільних, 107 богаділень. В Україні ПГО відкрили в губернських і повітових містах 97 лікарень, 9 богаділень і 8 будинків для божевільних.

Хоча прикази були державними установами, покладений в основу їх господарської діяльності принцип самостійності і самодіяльності допомагав у вирішенні різних економічних і фінансових проблем, використовували вони й благодійні фонди. Все це допомагало – краще чи

гірше – вирішувати проблеми, що виникали повсякденно в лікарнях та інших медичних закладах. Гадаємо, що й для сучасної охорони здоров'я ця практика має значний інтерес.

Окрім піклування про свою мережу медичних закладів, прикази громадської опіки підтримували й інші заклади. Наприклад, в Одесі приказ виділяв кошти амбулаторії для хворих. У 1859 р. позитивно вирішене клопотання про надання допомоги на опалення будівлі.

На період приказної медицини припадає початок лікарської діяльності видатного українського поета і лікаря Степана Руданського (1834-1873). Родом він з Вінниччини. Після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії проти батьківської волі замість духовної академії вступає на медичний факультет Петербурзької медико-хірургічної академії. Позбавлений матеріальної підтримки, Степан Руданський проте пройшов курс лікарської підготовки і захворів на тяжку недугу – туберкульоз легенів. Важкі умови його студентського життя описані у вірші «Студент». За порадою вчителя, визначного терапевта С. Боткіна, і за власним клопотанням, він отримує призначення на роботу в Ялту.

Працював С. Руданський у Ялтинській міській лікарні, що підлягала приказу громадської опіки. Приватною практикою на займався. В архіві нами виявлено матеріали про направлення С. Руданського на посаду ялтинського міського лікаря і забезпечення його заробітною платою. Таврійська медична управа повідомляє про це губернський приказ громадської опіки (лист від 31.10.1861 №1824) [167, арк. 1]. Вказується, що на роботу в Ялту стипендіат імператорської медико-хірургічної академії лікар Степан Руданський одержав направлення медичного департаменту МВС. В фондах архіву зберігається заява ялтинського міського лікаря, підписана С. Руданським 14 листопада 1861 р.

Руданський зустрічався з відомим актором Щепкіним, якого лікував, з М. Костомаровим, приятелював з художником І. Айвазовським. Окрім

лікувальної практики, Руданський виконував обов'язки карантинного (санітарного) лікаря. Це за його проектом побудований ялтинський ринок, що є й дотепер, та водогін.

Руданський залишив по собі пам'ять серед бідного населення як лікар-гуманіст, брав активну участь у ліквідації епідемії холери в Криму (1872).

Підкреслимо, що лікарі періоду діяльності приказів громадської опіки виконували велику роботу в складних умовах того часу. Серед них ми зустрічаємо характерний для історії медицини образ лікаря-громадянина, прикладом якого і є Степан Руданський.

Слід вказати, що у приказний період, окрім цієї державної ланки системи охорони здоров'я, організація медичної допомоги підпорядковувалась кільком відомствам. У 1851 р. було засноване Медичне управління при Міністерстві державного майна та наділів, яке займалось питаннями медичного забезпечення державних селян, обстеженням стану медичної частини в губерніях, складанням настанов фельдшерам і контролем їх діяльності.

Міністерство державного майна та наділів створило в Україні до 1865 р. 2 лікарні на 100 ліжок і одну фельдшерську школу. На службі у цього відомства перебувало 48 лікарів, 247 фельдшерів, 51 бабка-повитуха і 404 віспощеплювачі.

Стосовно медичних штатів, то, природно, необхідної кількості медиків знайти в Росії було важко. Укази про створення нових університетів з медичними факультетами в Катеринославі (1784), Сімферополі (1786), Чернігові (1796), «в таком пространстве, колико то нужно для снабдения обширной империи нашей искусными врачами», лишились невиконаними.

Указом від 15 липня 1786 р. «О способах для распространения врачебной части в России» госпітальні школи були перетворені у 3 медико-хірургічні училища на 150 учнів «для удобнейшаго снабдения на будущее время наших морских и сухопутных войск, губерний и прочих мест потребными медицинскими чинами».

Тяжкість положення посилювалась тим, що Медична колегія фактично усувалась від обов'язку комплектувати повіті лікарями, адже в «Учреждениях» було вказано, що повітові лікарі приймалися на службу на обумовлений термін за контрактом. Отож, правителю намісництва потрібно було самому знаходити незайнятих службою лікарів, домовлятися з ними та укладати контракт. Однак, укомплектуванню лікарських посад часто перешкождали низькі оклади, встановлені для повітових медиків: «доктор» отримував 300 руб в рік, «лекарь» – 120 руб., «подлекарь» – 80 руб. (військові медики, що займали ті ж посади, отримували відповідно 600, 180 і 120 руб., а в різних привілейованих навчальних закладах, органах центрального управління – ще більше). В результаті багато повітів залишались без жодного медика.

Кожна губернія поділялась на медичні округи, які складались з двох-п'яти повітів, підвідомчі у медичному відношенні окружному лікарю. В губернському місті знаходився старший лікар, який наглядав за медичною частиною губернії. Окружні лікарі з похідною аптечкою повинні були об'їжджати свої повіті, знайомитися з їх санітарним станом, надавати допомогу хворим, контролювати та інструктувати фельдшерів. Через те, що округи були досить великими, у більшості випадків лікарі не мали змоги об'їжджати їх часто. Фельдшерам доводилося самостійно проводити лікування хворих не лише вдома, але і в прийомних покоях, що влаштовувались у простих селянських хатах. В кожній волості, населеній

державними селянами, був віспощеплювач-селянин, навчений техніці віспощеплення.

Діяльність окружної медицини не поширювалась на поміщицьких селян, які при необхідності вимушені були звертатись до народних лікарів. Медична допомога кріпакам не вважалася обов'язковою і для лікарень ПГО. Піклування про здоров'я кріпаків цілком покладалося на поміщиків. Поміщики в Україні мали при економіях для лікування 5,4 млн кріпосних селян лише 35 лікарень на 413 ліжок, 7 фельдшерських прийомних покоїв, 5 аптек та утримували 35 лікарів і 46 фельдшерів. Лікарні для кріпаків називалися економічними лікарнями.

У 1904 р. в «Журнале Общества русских врачей в память Н. И. Пирогова» про приказні лікарні було сказано, що важко уявити собі, щоб у ХХ ст. в освіченій країні могли існувати подібні установи.

Однак, оцінюючи діяльність приказів громадської опіки, слід пам'ятати, що, незважаючи на численні претензії сучасників до якості лікування та умов утримання хворих у приказних лікувальних закладах, безперечною заслугою приказів було створення мережі цивільних медичних закладів.

Прикази громадської опіки, вирішуючи важливі соціальні питання, перебували у постійному взаємозв'язку з різними інституціями. Адже забезпечити діяльність такої великої системи, якою були прикази, вимагало узгодження різних питань, наприклад, кадрових. У цьому контексті відзначимо важливе рішення, прийняте МВС у 1879 р. стосовно сестер милосердя Червоного Хреста [66, арк. 53]. Згідно з ним, було дозволено призначити у кожен повітову лікарню відомства місцевих ПГО по одній сестрі милосердя Червоного Хреста. Цим самим вирішувалася доля тих медичних сестер, що повернулися з лазаретів минулих війн, з одного боку, і з іншого – вирішувалось питання забезпечення відповідним медичним персоналом на випадок нових воєнних подій, адже на його

підготовку витрачалися значні зусилля. Водночас впровадження даного рішення давало ї певний економічний ефект, оскільки скорочувалися витрати на допоміжний персонал лікарень.

Отже, маємо тут взаємодію урядових структур: МВС, приказів громадської опіки і потужної напівдержавної установи, «на особых основаниях управляемой», – Товариства Червоного Хреста.

Ідея створення у віданні приказів громадської опіки медичних закладів, встановлений перелік їх та інструкції про їх утримання, безумовно, відповідали рівню розвитку медичної науки.

Водночас мало місце й критичне ставлення до цих інститутів державної допомоги та підтримки. Крім уже згадуваних діячів земської медицини, до цього табору можна віднести В. Дерюжинського, який оцінював підсумки діяльності приказів як незначні. Для аргументації такого висновку наводяться дані про кількість закладів приказів та число опікуваних ними. Можна погодитись, що охоплено далеко не всіх нужденних, проте, на нашу думку робити на підставі цього виключно негативний висновок, навряд чи логічно. Адже була створена потужна система державної допомоги, що діяла поряд з іншими добродійними структурами та приватною ініціативою.

Створення приказів громадської опіки, організація ними спеціальних медичних закладів, насамперед лікарень, ознаменувало новий важливий етап історії медицини – появу так званої «приказної медицини». Вона проіснувала майже сто років, а в деяких губерніях ще довше.

Отже, прикази громадської опіки поклали початок і заклали основи цивільної охорони здоров'я населення і досягли певних успіхів порівняно з доприказною медициною. В той же час не можна не погодитися з численними авторами кінця XIX – початку XX ст., які оцінювали приказну систему управління лікувальними закладами як уже неприйнятну в нових історичних умовах. На зміну приказній прийшла земська медицина.

Висновки до третього розділу. Остання чверть XVIII ст. в історії державних установ Росії була періодом зосередження функцій і засобів управління у вищих і місцевих установах. Найважливіші зміни відбулися в галузі місцевого управління.

Законом 1775 р. схематично визначалась компетенція перших органів державної підтримки найменш захищених верств населення і детально регламентувалася робота підвідомчих їм закладів.

Ідея створення спеціального органу для організації та управління освітою, благодійними та медичними установами була для того часу прогресивною.

Після видання закону про установи для управління губерніями була створена нова система допомоги бідним і нужденним, що об'єднала установи суспільної опіки та медичної допомоги. Це були спеціальні державні установи – прикази громадської опіки. Передбачалось, що вони будуть діяти в інтересах усіх прошарків населення, привернуть увагу до справ і опіки, і медицини.

В приказах були представники усіх станів; головою був губернатор, а засідателями – дворяни, купці, міщани, селяни, при необхідності до співпраці запрошувались предводителі дворянства та міські голови.

Прикази громадської опіки, створені у всіх губерніях, були установами, що мали власні кошти; кожен приказ при заснуванні отримав капітал, який можна було примножити шляхом фінансових операцій; були у них й інші джерела прибутків.

В законі 1775 р. вперше на загальнодержавному рівні вирішувалась проблема допомоги пауперизованим представникам різних станів – дворянам, купцям, міщанам, вільним селянам. Поряд з дворянськими та міськими інституціями підтримки нужденного населення у кожній губернії були створені безстанові органи – прикази громадської опіки.

До введення в дію Земського положення 1864 р. царський уряд видав низку законів, які розширювали коло діяльності приказів.

Наведені вище законодавчі акти свідчать, що функції приказів громадської опіки поступово розширювалися завдяки урізноманітненню закладів. З іншого боку, центральна влада усіляко обмежувала самостійність приказів, вводячи положення та статuti для підпорядкованих ним інституцій.

Протягом усього періоду існування перших органів громадської опіки відповідне законодавство постійно змінювалось, удосконалювалось, намагалось поєднати бюрократичні і громадські основи. Губернська реформа 1775 р. для тогочасних умов була прогресивною. Однак, як це було зазначено, її практичне здійснення навіть за найсприятливіших обставин зустрічало перепони.

Якщо підсумувати в цілому структуру закладів приказів громадської опіки, то вона виглядатиме так:

I група – заклади медичні: лікарні, будинки для психічно хворих;

II група – заклади опіки: богадільні, інвалідні будинки (для військових інвалідів), будинки для невиліковних;

III група – заклади навчально-виховні: виховні будинки, сирітські будинки, канцелярські училища, фельдшерські школи;

IV група – заклади виправні: робітні будинки, упокорювальні будинки.

Окремо відзначимо таке спрямування – грошова допомога незаможним, утримування пансіонерів та допомога різним навчальним закладам.

Найбільша частина закладів приказів громадської опіки припадає на лікарні.

Прикази громадської опіки, як органи організації та управління державною допомогою нужденним, стояли в центрі системи опіки,

створеної у XVIII ст. Дослідники минулого вважали цю систему цільною, тобто такою, що давала певні відповіді на всі основні і найважливіші питання суспільної опіки.

В організацію ПГО були вкладені три плідних основних принципи: самостійність місцевих благодійних організацій, залучення до управління ними місцевого населення і забезпечення їх певними грошовим коштами.

Побудовані на принципі адміністративної колегіальності, ПГО мали двійчастий характер, що відобразилося на їх діяльності. Встановлення принципу самофінансування привело до того, що грошові операції відтягували багато сил, не дозволяючи сконцентрувати увагу на функціях опіки. Прикази змушені були займатися багатьма проблемами навчального, благодійного, медичного та виправного плану. В самих же закладах, незважаючи на жорстку регламентацію, багато що залежало від місцевих чиновників та службовців.

З позиції сьогодення заходи з організації суспільної опіки в умовах створеної системи можна оцінити неоднозначно. З одного боку, – відзначимо гуманність мети; відносна стрункність системи з достатньо розгалуженою мережею філантропічних установ; залучення до додаткового фінансування добродійних закладів, приватних осіб.

З іншого, – політичний та економічний стан країни не могли не справляти негативного впливу на справу соціальної допомоги. Прикази громадської опіки не мали матеріальних та кадрових можливостей, необхідних для успішного вирішення поставлених перед ними широких завдань. Офіційні особи, що входили до складу приказів, були завантажені обов'язками на своїх основних посадах, тому діяльності в ПГО відводили аж ніяк не перше місце. Підвищенню рівня державної опіки заважали всевладдя бюрократії, надмірна централізація управління, постійна нестача фінансових коштів, дефіцит кваліфікованого персоналу та ін. Опіка не була обов'язковою для всіх нужденних, а була лише вибірковою

факультативним явищем. Звідси такі відмінності в засобах, формах допомоги і кількості послуг. Прикази громадської опіки хоча й проводили роботу з надання підтримки нужденним, проте все-таки не могли задовольнити потреби населення, і не лише з вказаних причин. Цьому сприяла, як уже відзначалось, і «погана слава» дореформених закладів суспільної опіки. Тому не випадково поряд з державними соціальними установами розвивались приватна благодійність, відомчі інститути підтримки та захисту, філантропічні товариства.

Тим не менше, внаслідок оформлення згаданої системи склались дві основні форми допомоги: відкрита опіка і закрита опіка. Під патронажем приказів громадської опіки створювались і функціонували навчально-виховні, благодійні, медичні, виправні заклади, що склали зміст закритої форми опіки. Видача допомоги незаможним і роздача «кухликів» грошей склали відкриту опіку.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – це час утвердження та розвитку переважно державної опіки. Досвід у цій галузі містить чимало позитивних елементів і заслуговує на подальше глибоке вивчення. Особливо це стосується діяльності приказів громадської опіки.

Система опіки, створена законом 1775 р., не мала альтернативи дуже довго. Діяльність приказів громадської опіки склала цілу епоху в історії благодійності.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ

4.1. Земська суспільна опіка

«Положення про губернські та повітові земські установи» було введене 1 січня 1864 р. у 33 центральних губерніях Європейської частини Росії. Серед причин, що спонукали Олександра II і правлячу верхівку імперії вдатися до найкардинальніших за всю історію Росії реформ був намір ліквідувати застарілі адміністративно-правові засади та форми державного управління, яке було нездатне ефективно діяти за нових соціально-економічних умов.

Впровадження земського принципу управління стало об'єктивною необхідністю для Російської держави, стрімка бюрократизація державного апарату якої до середини XIX ст. загрожувала повному підпорядкуванню суспільства владі чиновників, вимагала введення нових органів управління на місцях.

В українських губерніях земства введені були в різний час: у Харківській, Полтавській, Чернігівській – у 1865 р., Катеринославській і Херсонській – у 1866 р., Таврійській – у 1866-1868 рр.

Що стосується дев'яти західних губерній, частина яких безпосередньо прилягала до Царства Польського та була охоплена повстанням 1863 р., то Державна Рада через особливе політичне становище цих губерній, не визнала за можливе ввести в них земські установи: царський уряд боявся допустити в органи земств польських поміщиків.

У складі цих губерній були три українські губернії Південно-Західного краю (Київська, Подільська й Волинська); в них прикази громадської опіки були ліквідовані лише у 1903 р. В 1904 р. за положенням

про управління земським господарством тут було введено спрощене земство, засновувались розпорядчі земські комітети, що були установами проміжного типу з правами, значно меншими, ніж у земств за положенням 1864 р. Гласні губернських комітетів не обирались, а призначались урядом. Таке спрощене земство проіснувало в цих губерніях до 1911 р., коли почало діяти загальне Положення про земські установи.

Тоді, в епоху «великих реформ», у життя Російської імперії більш як на півстоліття увійшло всестанове місцеве самоврядування – земство. На свої кошти, головним чином з податків на нерухоме майно, земства допомагали облаштовувати чимало з того, що визначало повсякденне життя: шляхи і землеробство, торгівлю і промисловість, школи й богадільні, пошту і пожежну охорону.

У відповідності з цим законодавчим актом на місцях створювалася система всестанових виборних органів самоврядування. Вона складалася з губернських і повітових зібрань, що обирались на трирічний термін. Їх виконавчими структурами були земські управи. Число губерній із земським самоврядуванням до 1914 р. збільшилося до 43, що складало близько половини загальної кількості губерній та областей Росії.

Поряд з іншими обов'язками з розвитку місцевого господарства та побуту до компетенції земств увійшли «завідування земськими лікувальними та благодійними закладами... турбота про опіку бідних, невиліковно хворих та божевільних, а також сиріт і калік та інші заходи опіки... способи припинення жебрацтва», участь у «піклуванні про народну освіту, народне здоров'я і в'язниці» та ін.

За «Положенням» 1864 р. місцеве управління будувалось у відповідності з новими принципами ведення економічного й політичного життя; головним виявився принцип майнового цензу – кількість майна, яким володіє в повіті та чи інша особа. Відповідно при проведенні виборів повітових земських зборів усе населення ділили на три курії: у першій

були землевласники повіту (поміщики), у другій – власники нерухомого майна в місті (спроможні городяни – домовласники, фабриканти, купці та ін.), у третій – селяни [297, № 40457].

При розробці земської реформи уряд виходив із необхідності включати в управління місцевим господарством усі верстви населення. Система земського представництва ґрунтувалась на принципі всестановості. У ній набули закріплення принципи представництва: виборність усіх гласних, залежність виборчого права від майнового цензу, формальна рівність і змінюваність гласних. В систему земських установ включались земські виборчі з'їзди, завдання яких обмежувались обранням один раз на три роки земських гласних, земських зібрань і земських управ. Саме губернські та повітові земські збори повинні були здійснювати розпорядчу владу та загальний нагляд за ходом земських справ. На щорічній сесії вони повинні були визначати провідні напрямки господарської діяльності, розглядати та затверджувати кошториси, розклад повинностей тощо.

У відповідності з Положенням, губернські та повітові земські управи були виконавчими органами земських установ, і саме ними в період між сесіями здійснювалось управління майном земства і «взагалі господарством губернії чи повіту».

Закон зобов'язував земські установи займатись місцевими справами суворо в межах території губернії чи повіту. Їх постанови не повинні були втручатись у справи, що відносяться до компетенції урядових, станових та громадських установ.

Основним завданням земських установ вважалось упорядкування виконання земських повинностей. Тому коло питань, окреслених у ст. 2 Положення, містило заняття для земства в принципі можливі, але не завжди обов'язкові. До них, поряд із завідуванням майном, капіталами та грошовими зборами земств, піклуванням про розвиток народного

продовольства, місцевої торгівлі й промисловості, розкладкою певних державних грошових зборів, стягненням і видатками місцевих зборів, відносились і завідування земськими благодійними закладами, участь (у господарському відношенні) у піклуванні про народну освіту і народне здоров'я та управління взаємним земським страхуванням майна.

Земські видатки поділялися на обов'язкові і необов'язкові (на народну освіту, медицину, ветеринарію, утримання управи та ін.). Необов'язкові видатки за 24 роки (1866-1890) зросли з 43,6 до 53,2%, що свідчить про переорієнтування земської діяльності; адміністративні видатки скоротились з 14,4 до 7,0% , на освіту та медицину зросли відповідно з 7,6 до 14,7% і з 9,2 до 15,5% [738, с. 61]. Це є доказом активної ролі земств у справі створення народної школи та поліпшення медичного забезпечення населення.

Серед різних земських джерел фінансування громадської опіки можна виділити такі: нарахування й вирахування, капітали особливого призначення, судові збори, різні надходження. Головним було обкладання нерухомого майна, що на 1906 р. складало 71,9% від усього доходу. В той же час прийняте рішення про жорстке фіксування (не більше 3%) не дало можливості збільшити земські збори на суспільну опіку.

На 1900 р. видатки усіх земських бюджетів країни розподілялись наступним чином: медицина – 27,6%, народна освіта – 17,5%, шляхова справа – 11,5%, утримання земств – 9,8%, різні борги – 11,3%. Решта 23,3% складала обов'язкові витрати на урядові установи, тюремну частину, утворення запасних капіталів.

В той же час, коли в 1895 р. комісія, створена для розробки питання про шляхи поліпшення суспільної опіки в країні, розіслала в земські управи опитувальник з приводу реорганізації суспільної опіки і головними пунктами, по яких було запропоновано земським установам висловитись, були: чи повинна бути опіка обов'язковою і для якої категорії осіб; чи

потрібно надати перевагу «закритій» допомозі (у закладах) чи «відкритій»; чи потрібно регламентувати обов'язки родичів з опіки своїх близьких; на які органи (сільські громади, союзи, земства та ін.) слід покласти організацію суспільної опіки, то земські установи рішуче висловились проти обов'язковості суспільної опіки.

Наявний очевидний страх перед значними витратами при обов'язковості опіки, так і прагнення відстояти самостійність земських установ.

Закони, що інституювали земство, закріпили за самоврядуванням власну фінансову базу. Земським установам було надано право формувати бюджет через обкладання населення своїх територій місцевим податком. Тобто, фінансова діяльність земств ґрунтувалась на принципах самофінансування.

Основну частину надходжень земства отримували від податків на нерухоме майно – землі, ліси, прибуткові будинки, фабрики, заводи; головним об'єктом оподаткування виявились землі, причому більша частина земських податків припадала на селянські землі.

Держава здійснювала контроль за фінансовою діяльністю самокерованих організацій, звертаючи увагу на те, щоб розміри земського обкладання не перевищували розумних меж, не порушували права окремих платників податків.

Фінансовий стан залежав від законодавства, що визначало систему місцевих податків і регіональних особливостей.

«Земські фінанси давно вже становлять на практиці особливу форму фінансових сил, що існує окремо від державних фінансів», зазначалося в одному з тогочасних видань [397, с. 3].

З розвитком земських установ, в них, окрім поміщиків, спроможних громадян і селян, все помітнішу роль відігравала інтелігенція («третій елемент»), різночинці – їх представники здійснювали функції службовців.

Чисельність службовців збільшувалася з року в рік і з часом досягла значних розмірів, перевищивши чисельність виборних земських діячів. «У період максимального розвитку земської діяльності на кожного гласного в середньому припадало до 50 службовців: статистиків, інженерів і техніків, секретарів, бухгалтерів, завідувачів відділами, вчителів, лікарів. Їм належало провідне місце в практичній, господарській, культурній сфері земських установ» [375, с. 10].

Серед різних видів суспільної опіки другої половини XIX – початку XX ст. особливе місце займала земська опіка. Відповідно до Статуту суспільної опіки, на земство покладалося завідування земськими лікувальними та благодійними закладами, піклування про бідних, невиліковних хворих та божевільних, а також сиріт і скалічених.

На початку другої половини XIX ст. у російському суспільстві виняткової гостроти набуло питання про реорганізацію справи соціальної допомоги нужденним. Попередній досвід централізованої державної опіки, зміни у соціально-економічних відносинах, пов'язані з відміною кріпосного права та утвердженням капіталістичного устрою, настійно вимагали корекції минулих підходів до управління соціальною сферою, зробили необхідним перехід до нових принципів, форм та методів благодійності.

Ліберальні суспільні верстви виступали проти жорсткого бюрократичного нагляду за суспільною опікою, вважали за необхідне провести децентралізацію у справі допомоги малозабезпеченим та створити умови для розвитку місцевої ініціативи та самостійності. Значні зміни у соціальній політиці Російської держави стали частиною ліберальних реформ 60-70-х рр. XIX ст.

За діючим законом, крім богаділень, сирітських і виховних будинків, закладами суспільної опіки визнавались також лікарні і будинки божевільних. Проте в перший час діяльності земств піклування про

лікування хворих швидко вийшло на перший план, і земська медицина склала самостійну галузь земського господарства [711, с. 210].

До галузі суспільної опіки стало відноситись лише піклування про неімущих, бідних і сиріт. Земські установи або самі влаштовували різні благодійні установи і доглядали в них нужденних, або надавали матеріальну підтримку благодійним установам, чи видавали грошову допомогу окремим особам і сім'ям. Більша частина витрат на добродійну допомогу населенню відшкодовувалась з поточних коштів земських установ. Опіка інвалідів та літніх осіб у богадільнях не набула розвитку в земствах, і навіть дещо скоротилась. Ті, хто підлягав опіці, переводились в пенсіонерів, які отримували певну пенсію і влаштовувались на квартирах.

Губернські земства витрачали на організацію суспільної опіки значно більшу частину свого бюджету, ніж повітові. В українських губерніях у 1901 р. ними було асигновано: у Таврійській – 10,0%, Херсонській – 4,93%, Катеринославській – 3,2%, Чернігівській – 3,82%, Харківській – 1,38%, Полтавській – 0,44%. За активністю у суспільній опіці серед повітових земств виділяється Полтавська губернія [366, с. 438–439].

Видатки земств на суспільну опіку, народну освіту, медицину у 1913 р. показані в наступній таблиці:

Табл. 4.1.

Земські видатки у 1913 р. [За: 536, с. 273]

Губернії	Суспільна опіка	Народна освіта	Медична частина
Волинська	90	1183	1262
Катеринославська	287	4224	3794
Київська	361	2554	2034

Подільська	58	3043	1706
Полтавська	137	5508	2761
Таврійська	246	1945	1820
Харківська	257	4300	3222
Херсонська	166	3522	2806
Чернігівська	65	2650	1628

На суспільну опіку Волинська губернська земська управа у 1914 р. асигнувала 75 349 руб. 01 коп. [74, арк. 6].

Проте фінансування суспільної опіки губернськими земствами усе-таки було незначним. У 1901 р. на програми суспільної опіки виділялось приблизно в 20 разів менше коштів, ніж це було необхідно.

Окрім надання допомоги невиліковно хворим, особам, нездатним до праці, жебракам, земства влаштовували професійні школи, товариства допомоги, будували тимчасові приміщення для безпритульних (іноді з роздаванням їжі), «странноприимные дома» для переселенців та робітників, відкривали довідкові контори для врегулювання пересування робітників та пошуку роботи.

У 1864-1890-х рр. кількість богаділень та інвалідних будинків у земських губерніях збільшилася в 5 разів, сирітських будинків в 2 рази. Полтавське губернське земство, наприклад, разом з повітовими земствами заснувало богадільні на 15–30 місць в кожному повіті. У 1914 р. Канівське повітове земство на утримання Курилівської богадільні запланувало 944 руб. [233, арк. 62].

Земські установи здійснювали диференційований підхід до проблем нужденних. Тут існували не лише особливі форми опіки в богадільнях, що надавали різні види допомоги, але й при видачі допомоги створювались спеціальні фонди, окремо для ремісників, бідних жінок, учителів тощо.

Не менш важливу роботу земські установи проводили з профілактики збідніння. З цією метою створили позичково-благодійні

капітали, емеритальні каси. Їх діяльність спрямовувалась на підтримку переселенців, на ремонт і будівництво квартир, будинків. Благодійні капітали створювались для сплати податків неплатників («недоимщиков») з метою запобігання їхнього розорення.

Емеритальні пенсії видавалися як учасникам каси, так і їх родинам. Учасниками каси були службовці земських установ, за виключенням осіб, які займали виборні посади. У списку посад, які входили до складу емеритальної каси значаться земські лікарі, лікарі богаділень, фельдшери, ветеринарні лікарі і фельдшери, аптекарі, учителі та інші службовці. В статуті емеритальної каси Чернігівського земства вказувалося, що каса засновується для забезпечення службовців в старості і нездатності до праці.

Прибутки каси формувалися з процентів на емеритальний капітал, обов'язкових відрахувань учасників, пожертвувань та випадкових надходжень.

Підтримували такі каси й губернські земства. Чернігівське земство щорічно відраховувало 2% від суми окладів.

Земства проводили видачу одноразової допомоги до різних свят (Різдво, Пасха), вносили оплату за навчання.

Використовувалися традиційні кухликові збори. Вони знаходились не в церковному віданні, а в земському, і воно розпоряджалось цими сумами.

Подільська губернська земська управа одним з рішень призначила допомогу з сум кухликового збору 16 особам [215, арк.65].

Окрім опіки, виховання та організації превентивних заходів проти збідніння, земства займались громадськими роботами. Умовно в земській допомозі у вигляді громадських робіт можна виділити два етапи: 1) перші десятиліття після відміни кріпосного права; 2) з початку ХХ ст.

Земські громадські роботи на першому етапі пов'язані з будівництвом залізниць, а також із роботами по іригації полів і лісонасаджень.

До активних громадських робіт земства повернулися після 1900 р., коли за новим законодавством на них була покладена відповідальність за покращання економічного стану місцевих жителів. Це призвело до того, що трудова допомога стала частиною земської соціальної діяльності; вона планувалася і на неї виділялися певні кошти.

У земських бюджетах найбільшу частину займали витрати соціального характеру – медицина, народна освіта.

Земства остаточно спеціалізували та виділили медицину і народну освіту, що важливо з точки зору організації ясел для дітей, встановлення стипендій, організації опіки хроніків, сімейної опіки душевнохворих.

Земська суспільна опіка тісно торкається земської медицини, і постійно вимагала тієї чи іншої активної участі медичного персоналу.

У кошторисах повітових земських управ зазвичай була стаття видатків на суспільну опіку. Сумська управа у 1898 р. спрямувала такі видатки на видачу грошової допомоги, піклування про родини нижчих чинів [182, арк. 91]. У видатках за 1902 р. зазначена сума 456 руб. 43 коп. на відправку в Харків безпритульних сиріт, на опіку сиріт і на допомогу нужденним, на припинення епідемій [183, арк. 60].

Земська діяльність у сфері доброчинності розвивалася багато в чому на ентузіазмі активних земців і часто на добровільні приватні пожертвування.

Починаючи з 1890-х рр., на користь земств посилюється потік пожертвувань, розміри їх збільшуються. Спостерігається передача нерухомого майна для влаштування чи утримання лікарень і богаділень.

Зміцнілий авторитет земства як господарського суб'єкта залучав усе більше добродійників. Так, перед Першою світовою війною в дарунок

Подільському губернському земству через Головне управління землеустрою від Булатова надійшло два маєтки (понад 900 десятин землі) вартістю півмільйона рублів на влаштування середніх сільськогосподарських училищ [564, с. 239].

Органи земського самоврядування надавали добродійну, фінансову та медичну допомогу сім'ям нижчих військових чинів та офіцерів, дітям-сиротам та іншим категоріям нужденних.

На підтримку родин нижчих чинів, призваних на російсько-японську війну, у Подільській губернії було витрачено з місцевих земських сум 506 627 руб. [214, с. 2].

За законом від 25 червня 1912 р. надавалась продовольча допомога родинам призваних на військову службу.

Як свідчать архівні документи, серед причин, через які деякі особи не одержували продовольчої допомоги, вказується відсутність відповідного клопотання, не перебування на утриманні призваного на службу, працездатність тощо [19, арк. 20].

Задовольнялися різні клопотання про надання допомоги.

Чернігівська губернська земська управа розглядала «прошение дворянки Сливчанской об освобождении ее от платы за лечение в земской больнице в виду крайне тяжелого материального положения» [242, арк. 1].

Земські управи щорічно виділяли кошти на допомогу сиротам, удовам. Особи, які не були приписані ні до яких громад, також опікувались, в одних випадках – земством, в інших – державою.

Губернські земські управи надавали кошти на лікування працівникам земських установ, колишнім працівникам та їх родинам, наприклад, Подільська [213, арк. 9-10, 22-24] і Харківська [201, арк. 16] управи.

Харківське земство зі своїх коштів призначало допомогу незаможним родинам [198, арк. 1-6]. Зміївська повітова управа одержала для цієї мети у 1903 р. 168 руб. [200, арк. 12]. Ахтирська земська управа

клопоталася про призначення грошової допомоги на повіт для підтримки найбідніших родин «в виду действительно поразительной крайности» [197, арк. 8].

Однак при обмеженості коштів управи інколи відмовляли. Так було, наприклад, у 1912 р. в Кам'янці, коли відмову мотивували тим, що «кредит на видачу допомоги неімущим вкрай обмежений і допомога з нього видається лише у виключних випадках» [215, арк. 43].

Організація справи благодійної допомоги в сільській місцевості визнавалася недостатньою, незважаючи на чималі зусилля земців у цій галузі. Дійсно, у порівнянні з потоком численних пожертвувань на користь міських громадських управлінь, добродійність на користь земських установ була скромнішою. Це багато в чому пояснюється й тим, що за законом опіка селян покладалась на родичів, і лише ті, у кого не було родичів, або ж і самі родичі бідні, у крайньому випадку, могли бути влаштовані в сільські богадільні, де забезпечувалися опаленням, їжею й одягом за рахунок громадського збору. Що стосується того, що й розвиток земських лікарень йшов повільними темпами, то це пояснювалося не лише недостатністю коштів, але й поглядами селян на хворобу (як покарання за гріхи) і лікування – майже до початку ХХ ст. вони воліли звертатися до знахарів, а наукова медицина дуже повільно входила в селянський побут.

Саме земствам належить пріоритет у зміні підходів до допомоги нужденним: ці установи почали систематичну, у міру можливого, роботу з профілактики, запобігання нужди, суміщаючи її з власне опікою і витрачаючи на це 2,5% свого бюджету. Коло таких заходів зводилось до організації протипожежної безпеки, турботи про розвиток дрібної кустарної промисловості тощо.

За прикладом міських опікунств засновувалися земські дільничні опікунства бідних. Шляхом створення опікунств, при відсутності всестанової волості, можна було наблизитися до практичного втілення

найбільш ефективного принципу допомоги – здійснювати опіку силами місцевого населення й на місцеві кошти.

Поруч з цим земства надавали соціально-економічну допомогу селянству та іншим станам. Їх зусиллями створювалися агрономічна, зоотехнічна та інші служби, стали практикою кредитна та страхова справа, відкривались машинно-прокатні пункти, створювалися дослідно-сільськогосподарські станції.

Одним із спрямувань земської опіки була підтримка благодійної мережі. Земські управління допомагали різним благодійним товариствам, організаціям, закладам. Київське губернське земство надавало субсидії Маріїнській общині сестер милосердя [558, с. 141]. Комітет общини обгрунтовував відповідне клопотання загальнодержавним і корисним значенням її діяльності, наданням безплатної допомоги медичними закладами общини іногородньому населенню.

Ковельська повітова земська управа підтримувала місцеве товариство допомоги бідним, яке не мало достатньо коштів, а утримувана ним дешева їдальня-чайна прибутку не давала [31, арк. 18-19]. Субсидію отримало Подільське губернське попечительство дитячих притулків (1913) [213, арк. 30]. Кошторис Олександрівської повітової земської управи містив статті видатків на підтримку Катеринославського благодійного товариства, товариства піклування про підкидьків, товариства піклування про дітей, дитячих притулків [82, арк. 24-25], товариства допомоги незаможним учням в губернській земській фельдшерській школі [80, арк. 27]. Полтавське земство допомагало Кременчуцькому товариству допомоги бідним, як зазначалося, у зв'язку з корисною діяльністю товариства і відповідності його завдань цілям земства, Полтавському, Лубенському, Роменському благодійним товариствам. Приділяло увагу різним громадам і закладам Таврійське земство [163, арк. 47]. Волинське губернське земство надавало субсидії житомирському дитячому

санаторію, наприклад, у 1911 р. – 2000 руб. [254, арк. 9].

Прийнявши від приказів громадської опіки богадільні, сирітські будинки та інші заклади, земські органи до початку 90-х років XIX ст. значно розширили їх мережу. В цілому в країні загальна кількість різних земських закладів соціальної допомоги значно зросла, охопивши піклуванням понад мільйон осіб.

Земські установи брали на себе піклування про незаконнонароджених дітей, підкидьків. Тут не існувало якоїсь єдиної системи, однак можна виділити основні тенденції даної групи опікуваних. У багатьох губерніях патронаж здійснювали земські лікарі, учителі та священники спільно з поліцією. Форми опіки могли бути різними. Так, у київському земстві було створено шість видів патронажу: годування вдома матір'ю; віддавання на вигодовування, виховання, навчання майстрам; утримання в сім'ї школярів; віддавання в «услужение» на основах сімейної опіки. Поширеною формою була опіка за рахунок благодійних товариств.

Харківське губернське земство передало піклування про підкидьків товариству опіки малолітніх безпритульних сиріт, взявши на себе оплату вихователям за дітей, відданих у села. Вказане товариство мало в Харкові притулок, де діти перебували до віддавання їх у села. Нагляд за дітьми в селах, окрім лікаря товариства і фельдшера, доручався опікунам з місцевих осіб. З 1874 до 1902 р. спілка надала підтримку 11 633 дітям [694, ч. 2, с. 382].

Піклування про дітей та їх виховання не обмежувалися лише організацією такого типу допомоги. Безпритульність дітей, які мали батьків, що через виробничі чи інші турботи вимушені їх лишати самих, викликала такі форми підтримки, як денні притулки, ясла.

Для старших дітей відкривалися ремісничі класи, для дітей-правопорушників – землеробні колонії і ремісничо-виправні притулки.

Луцька повітова земська управа у 1913 р. виділила 337 руб. на утримання колоній та притулків для неповнолітніх порушників, а також 300 руб. луцькому дитячому притулку Відомства установ імператриці Марії [74, арк. 24].

Повітові земства Подільської губернії щорічно асигнували певні суми на утримання колонії неповнолітніх правопорушників у Кам'янці [216, арк. 2].

У віданні Волинського губернського земства знаходився сирітський будинок, заснований ще в 50-х рр. XIX ст. Спочатку він розміщувався в найманих будинках, а з 1898 р. у збудованому власному будинку. В 1904 р. сирітський будинок був переданий земському управлінню губернії. Опікувалось у ньому 90-100 дітей. Приймались сироти від 7 до 12-ти років обох статей, які лишилися без батьків і потребували догляду. По досягненню 12-ти років вони передавалися на піклування родичам, якщо такі були, або влаштовувалися в навчальні і ремісничі заклади, а також передавалися приватним особам, що виявили бажання взяти сиріт і утримувати їх на встановлених губернською управою умовах. Головне керівництво сирітським будинком покладалось на губернську управу під безпосереднім наглядом члена управи. Внутрішній порядок у будинку підтримувався наглядачем і чотирма наглядачками. Заклад мав свою швейну майстерню, яка забезпечувала білизною й одягом. Крім того, в майстерні виконувалися замовлення для губернської і повітових лікарень. Мав будинок свою панчішну майстерню, а його шевська майстерня виконувала також замовлення для лікарень губернії і для земського інтернату Маріїнського дитячого притулку.

Крім опікуваних у сирітському будинку, губернське земство піклувалося про підкидьків, що знаходились на вигодовуванні у селян за оплату. На перше січня 1912 р. було 328 таких дітей, прибуло в 1912 р. 168. Підкидьки доглядались до 12 років, коли оплата на утримання

припинялася, їх віддавали своїм годувальникам або ж передавали «в услужение другим лицам». Розрахунки за утримання підкидьків проводились за четвертями року. Оплата опікунам видавалась після пред'явлення посвідчення від парафіяльних священиків чи сільської влади про належне утримання підкидьків.

Якість опіки контролювалася сільськими старостами разом з обраними від сільської громади обліковцями, які проводили перевірки і складали відповідні акти [39, арк. 3-13].

Селяни на загальному зібранні заслуховували звіти опікунів майна сиріт і за певною формою складався звіт [36, арк. 2-15; 37, арк. 1-2].

Харківське товариство опіки безпритульних малолітніх сиріт щомісячно одержувало від губернського земства кошти для виплати селянам «за вскормление питомцев приюта». В січні 1893 р. така сума склала 1912 руб. 50 коп. [197, арк. 2].

У структурі земської суспільної опіки значне місце відводилося богадільням. З річного звіту житомирської губернської земської богадільні для чоловіків за 1912 р. видно, що на перше січня опікувалось 35 осіб, прийнято протягом року 11, тобто разом 46. В жіночій богадільні – 51 особа, прийнято протягом року ще 6, всього – 57.

В активі соціальної діяльності земських органів самоврядування – їх участь у благодійних акціях, пов'язаних з матеріальною та продовольчою підтримкою жителів голодуючих губерній. Лише протягом 1905–1906 рр. у 15 постраждалих від неврожаю губерніях вони відкрили 3624 безплатні їдальні, 220 дитячих ясел, десятки медично-харчувальних пунктів.

Комітет по наданню допомоги російським військовополоненим, які перебували у ворожих країнах, 5 серпня 1916 р. надіслав Глухівській повітовій земській управі подяку за надіслані для військовополонених кошти, зібрані за участю земства [189, арк. 16].

Земська соціально спрямована діяльність мала досить різноманітний характер, що видно з переліку її видів.

Земства допомагали постраждалим від паводку, неврожаю; допомагали родинам нижчих чинів, призваних в армію; підтримували селян-переселенців; оплачували навчання, утримували стипендіатів у навчальних закладах та пенсіонерів; створювали та фінансували будинки й колонії для душевнохворих, колонії для неповнолітніх злочинців, притулки для підкидьків; будували благодійні заклади різних типів; видавали позики безземельним селянам на придбання землі.

Надавалась допомога грошима, речама та продуктами; підтримувались благодійні товариства та різні заклади.

Земства розуміли, що для ліквідації нужди потрібна допомога у пошуку роботи, для чого створювалися бюро й контори працевлаштування, організовувалися громадські роботи тощо.

Відомий фахівець у галузі суспільної опіки Є. Максимов у своєму нарисі про земську діяльність зазначав: «Опіка у вузькому значенні слова почала розвиватися у такі види, в яких запобігання бідності і злиденності, шляхом підтримки зі сторони або взаємодопомоги, набуває переважаючого значення. Разом з тим самодіяльність суспільства розвивається швидкими кроками і суспільна опіка перестає бути справою небагатьох відомств і установ, а стає загальною справою» [656, с. 43].

Звісно, не можна змальовувати соціальну роботу земських органів лише світлими тонами, без проблем, труднощів та недоліків. За оцінкою сучасників, земства виділяли безпосередньо на потреби суспільної опіки недостатні суми. Це було пов'язано з мізерним бюджетом земств, урядовими обмеженнями їх фінансово-економічної діяльності, досить слабкою фінансовою допомогою з боку держави.

Тогочасні видання зазначали, що кошти на суспільну опіку «вкрай мікроскопічні і не задовольняють й сотої долі тієї потреби, яка є в

наявності» [397, с. 35-36].

У той же час загальна соціальна діяльність земських зібрань та управ є переконливим свідченням величезного творчого потенціалу самоврядування. Підсумки соціальної роботи земських органів у багато разів перевищували аналогічні показники діяльності бюрократичної адміністрації неземських губерній та областей.

Досвід земств показав, що без створення широкої та посправжньому демократичної системи місцевого самоврядування держава не в змозі вирішувати завдання соціального забезпечення населення.

Проявом найвищих, на наш погляд, можливостей і прагнень земств у вирішенні важливих питань загальнодержавного характеру в галузі опіки, стало виникнення і вся наступна діяльність загальноземської організації. Ще в 1904 р. з'явилася організація для допомоги хворим і пораненим під час російсько-японської війни. Ініціатива виходила від Московського губернського земства для задоволення потреб, викликаних війною. Керувати організацією повинен був центральний орган – Комітет (з консультативними функціями) з представників земств-учасників і уповноважених на театрі воєнних дій. Представник організації входив на правах члена в комітет Червоного Хреста. І невдовзі в організації перебувало уже 15 земств, а загальна сума внеску перевищувала один мільйон рублів.

Однак міністерство внутрішніх справ уже 27 квітня 1904 р. заборонило подальше приєднання до організації, чим припинило її розвиток. Загальноземський комітет передавався під контроль міністерства. Законодавчо земствам було надано право об'єднуватися з конкретних питань економічної діяльності лише в 1908 р. Тим не менше, в 1904-1905 рр. організація надала велику допомогу на Далекому Сході пораненим і хворим, а в Центральній Росії – голодуючим.

Загальноземська організація проіснувала до 1914 р., виконавши чимало в сфері культурно-господарчої роботи та організації опіки. З початку Першої світової війни перед нею виникли нові завдання: підтримання нормального господарчого життя в селі, опіка сімей, воїнів, догляд за пораненими і хворими.

30 липня 1914 р. з'їзд представників земств узаконив Загальноземський союз, до якого приєдналась 41 губернія.

Центральним розпорядчим органом союзу були збори представників земств – по два від кожної губернії. Збори збиралися в Москві і мали право запрошувати на засідання з правом дорадчого голосу компетентних у справі осіб. Вони обирали головноуповноваженого і постійний комітет Всеросійського земського союзу з 10 осіб. До завдань комітету входила розробка організаційних питань і практичні заходи загального характеру. Центральне управління союзу включало евакуаційний, заготовчий, санітарний відділи, відділ санітарних поїздів. Центральна земська організація існувала на кошти від держави, асигнувань земських зборів і приватних пожертвувань.

Місцеві організації союзу були представлені губернськими та повітовими комітетами. Перші складались з гласних губернських земських зборів, управи у повному складі, представників повітових зборів (по одному від повіту), членів санітарного бюро земства і санітарної ради губернії.

До завдань губернських комітетів входило своєчасний і планомірний розподіл поранених і хворих по повітах, збирання відомостей про вільні приміщення та інформування повітів про потреби в приміщеннях, піклування про розміщення поранених у медичних закладах губернського земства та влаштування для них спеціальних госпіталів, субсидювання повітових комітетів.

Повітові комітети склалися з повітових гласних, які обирались повітовими земськими зборами і членів управи. Вони створювались при необхідності і в своїй діяльності узгоджувались з місцевими умовами. У деяких повітах уся робота виконувалась найменшими службовцями. Інколи для організаційних пунктів використовувались земські медичні заклади.

В той же час слід зазначити, що сфера діяльності губернського та повітового комітетів з часом розширювалась і діяльність ця набувала найрізноманітніших форм.

Так, в грудні 1916 р. в резолюції доповіді Богодухівським повітовим земським зборам Харківської губернії вказувалися такі видатки: допомога Богодухівському лазарету місцевого комітету Червоного Хреста на утримання 20 ліжок; на подарунки для нижчих чинів в діючій армії до Пасхи і Різдва; на зарплату родинам колишніх службовців повітового земства, які перебувають на дійсній військовій службі; на утримання Богодухівським попечительством дитячих притулків сиріт і напівсиріт осіб, призваних по мобілізації [202, арк. 3].

Земські органи управління проводили велику роботу з надання допомоги пораненим і хворим воїнам. За рахунок земських коштів Харківське губернське земство, наприклад, обладнало 6 санітарних вагонів для потреб військового відомства. Подібне мало місце й в інших місцях.

Земства займалися закупками зернових продуктів для армії та населення. Так, наприклад, в бородянському маєтку графа Шембека закуплено одну тисячу пудів вівса (1916), про що повідомлялося в телефонограмі від уповноваженого міністерства землеробства в Київській губернії до голови Київської повітової управи.

У зв'язку з розширенням діяльності союзу, ускладненням завдань і збільшенням кількості людей, потребуючих його опіки, 1 червня 1916 р. у

складі Головного комітету Всеросійського земського союзу створюється фінансовий відділ, що упорядковує фінансування заходів.

У Першу світову війну Сумське земство брало участь у хлібних заготівлях для армії, в допомозі пораненим, біженцям, родинам мобілізованих. Земства закуповували для потреб армії борошно. Хлібні операції проводилися за рахунок кредитів Головного управління землеустрою та землеробства.

У вересні 1914 р. за участю Сумської повітової земської управи і уповноваженого по заготівлі продовольства для армії Харківської губернії було закуплено 20 тис. пудів житнього борошна, причому вона відповідала кондиційним вимогам інтендантства [184, арк. 4].

Асигнування урядом земського союзу були значним і надавалось у вигляді безповоротних допомог, але за умови контролю з боку особливої відомчої наради під головуванням одного з членів військової ради.

Робота Союзу земств у воєнний час стала помітною, оскільки, на наш погляд, у цьому був зацікавлений уряд і робив чимало, починаючи з державного фінансування і закінчуючи наданням земствам права самостійних дій. Завдяки цьому помітною ставала і концентрація в руках земства загальнодержавних функцій.

Соціальний вибух в країні і зміна політичного курсу поставили крапку в розвитку земського самоврядування і відповідно земської допомоги нужденним.

Отже, з утворення у 1864 р. земських органів самоврядування розпочався земський етап у розвитку суспільної опіки. Земські органи суттєво доповнили систему суспільної опіки, зумівши максимально наблизитись до потреб народних мас. Разом з тим з їх формуванням і діяльністю виникли проблеми створення механізму взаємодії існуючих органів управління різних рівнів і місцевих органів управління. Нечітке розмежування предметів відання, бюрократизм системи управління в

абсолютистській державі породжували масу протиріч, що негативно відбивалося на організації суспільної опіки в країні. При цьому слід враховувати той факт, що відповідальність за організацію суспільної опіки в Росії законодавчо так і не була закріплена ні за державою, ні за органами місцевого самоуправління; вона вважалася «факультативною діяльністю». В кінцевому підсумку державна машина зуміла нейтралізувати відому долю опозиційності земств режиму і применшити їх перетворчу діяльність.

Аналізуючи й оцінюючи діяльність земських органів самоуправління в сфері суспільної опіки, можна стверджувати, що незважаючи на низку причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, серед яких були складне економічне становище в країні, зміна джерел і обсягів фінансування суспільної опіки, зміна кількісного і якісного складу виборних гласних земських зібрань, визнання факультативності суспільної опіки та ін., результати були в цілому досить відчутними.

4.2. Земська освіта

У 70-х рр. XIX ст. з боку земств зростає зацікавленість шкільною справою. На початку своєї діяльності земства витрачали на школи дуже малі кошти. Існувала думка, що школа – не суто земська справа і щонайбільше можна робити для шкіл – це надавати їм посильну матеріальну допомогу. До того ж низкою указів 1869-1874 рр. стосовно народної школи земство витіснялося з цієї сфери. Таке ставлення до народної освіти відповідало загальному духу дій уряду, який намагався обмежити громадську діяльність та сферу компетенцій земств. З часом ставлення земств до народної освіти стало змінюватися. Загальна неграмотність населення гальмувала прогрес на шляху капіталістичного розвитку країни. Передові земці бачили необхідність подолання не лише економічної відсталості Росії, але й соціокультурного «дефіциту». Ось

чому піднесення народної освіти перетворювалося в одну з гострих і нагальних проблем, розв'язанням якої й займалися земства. Земці проводили значну просвітницьку роботу серед місцевого населення: відкривали бібліотеки, видавали книги для народу, організовували школи. Незважаючи на тяжкі умови, в яких діяли земські установи, невпинно збільшувалась мережа початкових шкіл. Діяльність шкіл значною мірою поліпшувалась завдяки вчителям, серед яких було чимало справжніх подвижників. Для вчительських об'єднань характерним було самовіданне служіння інтелігенції своєму народові.

Важливим питанням земської діяльності в галузі народної освіти було її фінансування.

У 1871 р. шість земських губерній України витратили на народну освіту 353 200 руб. У 1880 р. ці витрати зросли до 1 188 700 руб., у 1901 р. – 3 977 800 руб., у 1910 р. – 12 048 000 руб., а в 1913 р. – 22 149 700 руб., що склало 31,8% усіх земських витрат [740, с. 56]. Тобто більше чверті земського бюджету спрямовувалося на народну освіту. Земські фінанси сприяли поширенню початкової освіти в губерніях України. На 1878 р. земства утримували на своєму рахунку 1403 початкові школи, в 1898 р. їх кількість зростає до 3687, в 1910 – до 5147, а в 1914 р. – до 7082 земських шкіл [618, с. 52].

Покращувалася і якість початкової земської освіти. У 1898 р. одна земська школа припадала на 4100 жителів. У 1910 р. одна земська школа в шістьох українських губерніях в середньому припадала на 3400 жителів, а в 1913 р. – на 2400 жителів [618, с. 52]

За десятиліття (1901-1910) в Україні було відкрито понад 5 тис. початкових шкіл [449, с. 34].

Кількість зростання початкових шкіл не могла не відбитися на рівні грамотності населення. За даними земського перепису у Полтавській губернії 1910 р. грамотність населення її 15 повітів складала 25,8%, в той

час як у 1897 р. цей показник дорівнював 16,9%. Грамотність населення Харківської губернії у 1913 р. складала 25,1% проти 16,8% у 1897 р. [449, с. 12].

Отже, завдяки земським фінансам зростала кількість і якість земської початкової освіти.

Крім початкової освіти, земства активно підтримували середню, середню спеціальну та вищу освіту.

Катеринославське губернське земство виділило три тис. руб. на облаштування нового учительського інституту і міського училища при ньому.

На кошти Полтавського губернського земства існувала Миргородська художньо-промислова школа ім. М. В. Гоголя, заснована у 1896 р. [162, арк. 1].

Земства вирішували й проблему педагогічних кадрів для шкіл. Земські установи розробили програму підготовки вчителів. Вони отримували освіту при школах, педагогічних класах, учительських семінаріях, гімназіях, а також у вищих навчальних закладах.

Студент, якого навчало земство, повертався в губернію чи повіт і 2–3 роки працював у земській школі. Проблему кваліфікованих кадрів у початкових школах вдалося вирішити. На 1910 р. у земських школах України працювало понад 8 тис. кваліфікованих педагогів [618, с. 52].

З метою вивчення педагогічного досвіду й вдосконалення вчительської роботи повітові земські установи щорічно збирали вчителів на семінари й курси.

Для прискорення підготовки учителів земства організовували курси, на яких навчалися від декількох десятків до 300 осіб [355, с. 50].

Загальноосвітні та педагогічні курси для учителів своєї губернії організувало Полтавське земство.

У 1910 р. Харківське губернське земство започаткувало нову важливу просвітницьку справу. Управа запропонувала організувати додаткові курси для дорослого грамотного населення Харківської губернії. На це асигновано 1200 руб. для щорічної зарплатні викладацькому персоналу і 300 руб. на навчально-наочні засоби.

Катеринославська губернська земська управа у 1910 р. відкрила вечірні класи для дорослих в одному з міністерських училищ і у восьми земських училищах.

Вечірні класи для дорослих і народні читання були організовані і в Київському повіті Київської губернії.

Київське губернське земство з метою сприяння економічному добробуту виділило для Київського повітового земства кошти для організації курсів з кооперації, влаштування бібліотек тощо.

Земські установи вирішували проблеми по забезпеченню шкіл підручниками, посібниками, науковою та художньою літературою, письмовими знаряддями. Створювалися склади якісних і дешевих книжок. Книжкові склади в Україні мали повітові й губернські земства.

Розвитку освіти сприяли й земські бібліотеки-читальні. Наприклад, Миргородське повітове земство заснувало Богачанську народну бібліотеку-читальню.

Гідне місце в історії педагогіки по праву належить М. А. Корфу – одному з організаторів початкових шкіл і недільних повторювальних курсів в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Він був головою повітової училищної ради в Олександрівську (тепер Запоріжжя). Його педагогічні ідеї були на рівні досягнень європейської та світової науки. Актуальна його думка про ліквідацію розриву між педагогічною теорією і практикою [581, с. 63.].

Земства як всестанові організації за структурою та матеріальними можливостями розробляли культурно-освітні програми, що значною мірою

обумовлювало їх провідну роль серед громадських союзів. Вирішальним чинником успіху культурно-просвітницької роботи земств можна вважати особисту ініціативу лідерів, авторитет і громадська відповідальність яких були взірцем для населення.

Земства надавали увагу й діяльності на ниві культури, підтримуючи корисні ініціативи, або й самі ставали ініціаторами тих чи інших починань.

Конотопське земство зініціювало створення при ньому історичного музею. У 1900 р. в одній з кімнат земського будинку музей було відкрито. Суттєвий внесок у створення експозиції зробив історик О. Лазаревський, на той час гласний Конотопської думи.

Буржуазія і, насамперед, земці, враховуючи настрої народних мас прагнули до децентралізації освіти і передачі її у відання органів місцевого самоврядування. Ліберали розробляли численні проекти реформ всіх ланок народної освіти, шкільні плани і програми, ставили питання про введення загального початкового навчання. Радикальні верстви дрібнобуржуазної інтелігенції і, передусім, народні вчителі, наполягали на демократизації народної освіти.

Надання на місця ширших прав дало помітні результати, найперше в галузі народної освіти. За визнанням міністра освіти, до введення самоврядування у районах проживання основної маси селянства шкільна справа знаходилась у зародковому стані. Протягом 1770-1855 рр., тобто більш 80 років діяльності урядів Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I, було створено близько 3 тис. шкіл, де у середині XIX ст. навчалось 147 тис. дітей. А земства за 50 років їх роботи відкрили майже 30 тис. шкіл. У 1913 р. у них навчалось майже 2 млн школярів та працювало більш як 40 тис. вчителів. Якщо у 60-ті рр. XIX ст. число учнів у Російській імперії становило трохи більше одного мільйона, то на початку 90-х рр. їх число перевищило 4 млн, з них 50% навчались у школах земського відомства.

Земства встановлювали правила про порядок призначення земських стипендій. Право призначення стипендії у навчальних закладах належало губернському комітету за поданням повітових комітетів після розгляду даних про майновий та сімейний стан прохачів. Причому вирішення питання про призначення стипендії відбувалося у закритому засіданні і закритим балотуванням. Стипендії могли отримати незалежно від стану та віросповідання і діти службовців земських установ губерній.

Стипендіати користувалися стипендіями до закінчення курсу навчання за умови незабезпеченості і відсутності інших стипендій. Стипендіати вищих навчальних закладів були зобов'язані не пізніше двох років після закінчення навчання вступити на службу до земства на стільки років, скільки отримували стипендію. В іншому випадку потрібно було повернути грош.

Подільська губернська земська управа повідомляла Вінницька повітову земську управу про рішення надати одну вакантну стипендію губернського земства у Кам'янець-Подільській учительській семінарії уродженцю Вінницького повіту Пантелеймону Ковалю. Це ж губернське земство асигнувало кошти на дві стипендії для Березівської школи садівництва, рільництва та бджільництва Балтського повіту.

Надавалися стипендії й Вінницькій учительській семінарії [], наприклад, на утримання уродженця Вінницького повіту, учня практичної школи садівництва і сільського господарства в с. Гуменному того ж повіту [19, арк. 3].

Мало своїх стипендіатів Маріупольське повітове земство [38, арк. 10]. В одному з випадків директор Катеринославського учительського інституту надіслав у цю управу клопотання, де повідомляє, що претендент «навчається цілком задовільно, поведінки відмінної, коштів дуже потребує» [38, арк. 98].

Канівське повітове земство утримувало своїх стипендіатів [233, арк. 61], і окремим рядком фіксувало певні суми учительському персоналу на випадок хвороби [233, арк. 14].

За поданням повітових земських управ Чернігівської губернії були призначені стипендії в фельдшерській школі (1915) [247, арк. 14]. Земство фінансувало цей навчальний заклад за відповідним кошторисом [246, арк. 117-119].

Інколи стипендії засновувалися на честь певних подій. Так, Олександрівське повітове земство Катеринославської губернії заснувало одну стипендію у вищій школі і п'ять в середній в пам'ять Вітчизняної війни 1812 р. і розподілило їх переважно між дітьми селян свого повіту [81, арк. 87].

У 1898 р. земські збори Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії вирішили забезпечувати кожна школу мінімальною колекцією наочних посібників.

Це ж земство для дітей селян повіту утримувався інтернат для 35 вихованців ремісничих класів, на що у 1911 р. витрачено 4581 руб. 76 коп. [144, арк. 29].

Земства зробили значний внесок у розвиток шкільництва. Земські школи стали основними навчальними закладами в сільській місцевості. Земства дбали про розвиток шкільної справи, приміром, шкільний бюджет Херсонського повітового земства на 1913 р. складав понад півмільйона рублів – 550 тис. руб. Про зростання кількості шкіл свідчать такі факти: У 80-х роках у Херсонському повіті їх було 63, а в 1908 р. – 159 [495, с. 133].

До обов'язків земських статистиків поряд з іншими входив аналіз стану шкіл. На Чернігівщині у 1895 р. із 200 тис. сільських дітей шкільного віку лише 28% відвідували школу. Тому губернські земські збори у 1896 р. ухвалили рішення про створення спеціальної комісії, яка б займалася питаннями освіти. До складу цієї комісії в різний час входили відомі

громадські діячі, серед яких письменник М. Коцюбинський, представники земства В. Хижняков і О. Русов, який склав програму розвитку освіти в Чернігівській губернії. Однак ця програма потребувала значного фінансування, в якому було відмовлено губернії. В містах збільшувались кошторисні суми за статтями на утримання поліції і військ; статистичні викладки різних комісій з питань народної освіти приводили до висновку, що потрібні мільйони там, де витрачалися лише десятки тисяч, і щодо загальної освіти при повній убогості маси населення було дуже далеко.

Щодо статистики неписьменості, то ситуація покращилась на кінець XIX ст. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. в Херсонському повіті, наприклад, неписьменних було 27% [495, с. 137].

Чернігівська повітова земська управа постійно зверталася до сільських громад з пропозицією влаштовувати помешкання шкіл на власні кошти. Губернське земство для цієї мети відкривало довгостроковий кредит. Спочатку сільські громади вагалися. Однак вже у 1891 р. вони брали активну участь у витратах на народну освіту. Навчання в земських школах було безкоштовним. «Загальну суму витрат громад безпосередньо на школи визначити неможливо, – писав О. Русов, – оскільки багато витрат на утримання шкіл вони виконують натурою» [540, с. 71].

Сумські повітові земські збори у 1902 р. асигнували 350 руб. на нагороди і допомогу вчителям [181, арк. 3].

2-а жіноча гімназія щорічно отримувала допомогу від Сумського повітового земства.

Участь приватних осіб у будівництві та оформленні шкіл полягала в тому, що вони давали гроші, різноманітні матеріали, паливо, здійснювали інші внески.

Навчальним закладам надавалася підтримка відомих добродійників.

І. Дунін-Борковський заповів Чернігівському губернському земству близько 400 тис. руб. для запровадження у різних навчальних закладах

стипендій. У 1902 р. він пожертвував 100 тис. руб. для спорудження будинку реального училища в Чернігові (нині кооперативний технікум). Значну допомогу від нього отримали чоловіча і жіноча гімназії в Чернігові [557, с. 77].

П. Харитоненко щорічно надавав 2800 руб. на утримання Сумського парафіяльного училища і 180 руб. Засумському училищу. О. Лінтварьова влаштовувала гарячі сніданки, а разом з Н. Лінтварьовою виділяли по 280 руб. Барановському училищу [181, арк. 369].

Значну доброчинність виявляли дворяни. Вдова полтавського голови дворянства С. Устимович під Гадячем збудувала дачу для оздоровлення вчителів і передала її Полтавському губернському земству. Частина свого маєтку у с. Ветхалівці (200 десятин) з будинком, церквою і садом заповіла тому ж земству. А представник купецтва С. Овдієнко заповів Лубнам близько 70 тис. руб. для заснування землеробської школи.

Глухівському земству була подарована бібліотека, колекція гравюр і стародавніх документів з історії місцевого краю вдовою Н. Шугуровою на виконання волі чоловіка. Її розмістили у новій будівлі [190, арк. 3]. Потім земство вирішило заснувати зібрання предметів місцевої старовини, вбачаючи в цьому своє просвітницьке завдання і сприяння розвитку історичної самосвідомості.

Земські музеї зуміли зберегти цінні колекції української культури. Особливо відзначимо діяльність чернігівського музею української старовини імені В. В. Тарновського, який утримувало губернське земство.

Слід зазначити, що українські земства брали активну участь у відбудові церковних храмів. Подібну діяльність підтверджує участь Волинського губернського й Овруцького повітового земств у відбудові Василівського собору в Овручі в 1908-1912 рр., на що виділили 30% усіх затрат [618, с. 53].

Активну участь у діяльності земських установ брали земські діячі – гласні повітових і губерньських земських зібрань. У своїй більшості вони були нащадками знатних українських дворянських родин. У кожній губернії знаходимо цілу плеяду національно-свідомих земських діячів які підтримували розвиток національної освіти й культури.

Отож, маємо численні приклади благодійності місцевої громадськості та органів місцевого самоврядування.

Земства спрямовували свою діяльність не лише на зростання кількості народних шкіл. Земці опікувалися й якістю навчання. Існували правила, згідно з якими не всі учні ставали власниками свідоцтв про завершення навчання у школі. Якщо учні не досягали відповідних стандартів, продовжували навчання. Однак з року в рік успішність у навчанні поліпшувалася. У 1875 р. із 786 учнів Чернігівського повіту лише шість одержали свідоцтво про закінчення школи, то 1886 р. їх було 176 осіб [557, с. 54].

Звітуючи перед земськими зборами у 1887 р., Чернігівська повітова управа наголошувала: «Звітуючи перед земськими зборами у 1887 р., Чернігівська повітова управа наголошувала: «Порівняти земську школу 12 років тому з теперішньою земською школою неможливо. Колишня школа мала характер досліду і не мала того серйозного виду навчального закладу, як школа теперішня; рівень знань що закінчують тепер і 12 років тому – речі непорівнювані» [557, с. 54].

У доповіді Чернігівської повітової управи черговому земському зібранню про народні школи і подальший їхній розвиток є такі рядки: «Державі потрібні грамотні, розвинені громадяни і солдати, господареві потрібні тямущі, грамотні працівники, всім нам, як людям, просто хотілося б жити серед тверезих вихованих людей, а не грубих напівдикунів. З цієї точки зору народна школа – наша обов'язковість, наша вигода, наша єдина надія на краще майбутнє» [557, с. 53].

Роль земства в організації народних шкіл, училищ, підготовці і підборі вчителів була значною. Частина своїх коштів земства спрямовували на розвиток загальної та вищої освіти для усіх станів. Якщо у 1869 р. земствами асигновано на народну освіту лише 5% від усіх своїх коштів, то вже до 1885 р. – 16% [506, с. 26].

Знавці земської справи, оцінюючи роботу земських установ у галузі освіти, вказував, що питання про здійснення загального початкового навчання в земських губерніях, завдячуючи піввіковій роботі земств і значному надходженню коштів з 1908 р., вже близьке до свого вирішення.

Оцінюючи діяльність земських органів самоуправління в галузі освіти, можна стверджувати, що незважаючи на низку причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, результати були в цілому досить вагомими.

4.3. Земська медицина

Разом із земствами з'явилась земська медицина – оригінальна організація медичної допомоги, яка не мала аналогів у світі.

В дорадянський час підкреслювався нерозривний зв'язок, що існував ще й в XIX ст. між медичною допомогою і суспільною опікою у тісному значенні цього слова.

За всього розмаїття форм організації медико-санітарної справи в Російській імперії, які мали безумовний інтерес, а нерідко були дійсно піонерськими, державна медицина розвивалась в основному за тими напрямками, що і в інших європейських державах. Однак земська медицина, яка з'явилась в Росії у другій половині XIX ст., стала оригінальним і самобутнім явищем, знаменувала великий крок вперед у раціоналізації охорони здоров'я населення.

Для визначення загального характеру земської медицини приблизно до 25-річчя її існування (90-і рр) наведемо думку одного з талановитих учнів видатного гігієніста Ф. Ерісмана професора М. Капустіна. Останній підкреслював, що на противагу європейській медицині, відповідно якій медична допомога – особиста справа хворого і здійснюється лікарями на правах ремесел і торгівлі, російська земська медицина є суспільною справою і не є актом благодійності. Інтерес земського лікаря полягає у скороченні числа хворих і тривалості хвороб [443, с. VI]. За цією основною ознакою російська земська медицина, які б не були її суттєві недоліки, була передовою формою організації медичної справи на селі у порівнянні з іншими країнами. На його думку, земська медицина була чинником, в якому наука та вітчизняна культура входять у спілкування з народним життям.

Факультативність медичних функцій у діяльності земств під впливом потреб життя поступово почала переходити на другий план. Земська медицина ставала все більш і більш важливим видом діяльності.

До появи земської медицини сільське населення, яке складало тоді в Росії понад 90%, не мало все-таки організованої медичної допомоги. Установи та заклади приказної медицини, що існували з кінця XVIII ст., були відносно нечисленими. До того ж більшість із них були неупорядкованими, відрізнялись невисокою якістю медичної допомоги. Становище обтяжували злиденні умови життя селян, які щойно звільнились від кріпацтва.

Земська медицина покликана була покласти край такому становищу, забезпечити більшості населення країни можливість отримання медичної допомоги.

Керуючись високими ідеями служіння народу, характерними для демократичних настроїв суспільства 60-х рр. XIX ст., епохи великих реформ, передові лікарі та вчені висловлювались за необхідність створення

певної системи медичного обслуговування населення. Характерно, що ніде у світі не існувало тоді подібної системи.

У відання губернських земств перейшли губернські лікарні, психіатричні заклади, а також фельдшерські та акушерські школи. Повітові земства віднині опікувались розвитком сільської медицини, утриманням лікарень у повітових містах, більшістю витрат на ліквідацію епідемій.

Із самого початку лікарі виступили за необхідність утвердження в земській медицині принципу лікарської допомоги населенню – на противагу тим земським діячам, які з метою економії робили ставку на фельдшерську допомогу з використанням навіть «ротних фельдшерів», які не володіли необхідним мінімумом медичних знань. На підтвердження переваг організації лікарської допомоги наводились конкретні розрахунки.

Земська практика низки повітів і губерній невдовзі показала, що фельдшерське лікування обходиться невідповідно дорого, а тому відпадає головний і основний доказ на користь фельдшеризму. Необхідно, вважали передові земські діячі, якнайшвидше ліквідувати цю спадщину дореформеного часу, оскільки фельдшерський устрій, обходячись населенню занадто дорого, підриває суспільно-просвітницьке значення медицини і гальмує її розвиток у майбутньому.

Проте, якщо думка про раціональну лікарську допомогу все-таки переважила, то про форми й методи роботи земських лікарів висловлювались найсуперечливіші думки. У перших проектах переважав роз'їзний тип надання лікарської допомоги. Деякі лікарі пропонували, щоб лікар об'їжджав належні до округу (частини повіту) села протягом 4-5 днів, 2-3 дні відпочивав і приймав хворих удома.

Роз'їзна система була, власне кажучи, доповненням звичайної тоді практики міських лікарів, коли лікар виїжджав до хворого за викликом, до сільських умов – хіба що земський лікар за свої роз'їзди отримував платню

від земства, а не гонорар від хворого. Однак невдовзі з'ясувались усі незручності цієї системи – і для хворих, і для лікаря, і для земства також.

На зміну роз'їзній системі в 70-80 рр. XIX ст. прийшла нова, стаціонарна система.

При цьому в центрі кожної дільниці, які створювались у повітах, відкривалась лікарня з амбулаторією. Отже, було покладено початок прогресивному принципу дільничного обслуговування сільського населення.

Стаціонарна система, яка з часом витіснила роз'їзну, показала свої переваги. На основі численного досвіду стверджувалося, що лікар, який живе у центрі своєї дільниці і щоденно приймає особисто всіх хворих, безперечно, розвиває велику діяльність, що відповідає запитам сільського населення і приносить велику користь.

Так з'явилося одне з найбільших досягнень земської медицини – дільничне обслуговування сільського населення. Сільські дільничні лікарні, які обслуговували певну кількість жителів на прилеглій обмеженій території, стали центром лікувально-профілактичної та санітарної допомоги. Так були закладені основи лікарської служби на селі.

Важливо підкреслити науковий підхід земських лікарів до формування такої служби: за їх розрахунками потрібна була одна лікарня на 10 тис. населення, а радіус обслуговування не повинен був перевищувати 10 верст. Щоправда, витримати цей «норматив» вдалося не скрізь – навіть у 1914 р. в середньому одна лікарня припадала на 25 тисяч, а радіус обслуговування перевищував 17 верст. До складу сільської лікарської дільниці, крім стаціонару та амбулаторії, входили 1-2 фельдшерських пункти та аптека.

Перехід до стаціонарної системи земської медицини відіграв важливу роль в організації хірургічної допомоги. У 1903 р. в Лебединській та Роменській повітових лікарнях були збудовані хірургічні стаціонари.

Однак в цілому матеріальна база медичних закладів була недостатньою. Загальними недоліками були тіснота приміщень, відсутність необхідного устаткування. В Путивлі повітова лікарня була «не стільки лікувальною установою, скільки складом для хворих». Повітові земські збори нерідко давали згоду на закриття фельдшерських пунктів, приміщення яких були непридатними.

Розміри медичної допомоги населенню з кожним роком зростали. Відбувалася це за рахунок збільшення земського медичного персоналу та відкриття нових лікарень і амбулаторій, скорочення території лікарської дільниці.

В розвитку земської медицини пропагувався, а на деяких місцевостях послідовно здійснювався принцип плановості. «Земства лише тоді будуть цілком доцільно витратити асигновані на медицину кошти, – писав Б. Веселовський, – коли внесуть у цю справу планомірність – будуть проводити розширення лікарняної й лікарської допомоги і та ін. за виробленими спеціалістами планами й схемами» [366, с. 433].

Варто додати, що тоді, в умовах обмеженої чисельності лікарів, особливо важливою була універсальність медичної допомоги, яка надавалася в сільській земській лікарні: тут приймали страждаючих і гострими, і хронічними захворюваннями, дорослих і дітей, чоловіків і жінок. У відповідності з цим склався тип земського лікаря, як лікаря універсала, що володів широким колом знань і практичних навичок.

В той же час діяльність земських лікарів відзначалась достатньо високим науковим рівнем. Це відбивалось перш за все в тому, що при амбулаторному прийомі земські лікарі реєстрували хворих «за картковою системою», тобто заповнювали на кожного амбулаторну карту. Якщо врахувати, що протягом року у кожного земського лікаря було декілька тисяч амбулаторних хворих, то неважко зрозуміти, що земські лікарі накопичували цінний матеріал для аналізу й висновків про захворюваність

населення. До того ж точна й повна реєстрація звертань, достовірна статистика захворюваності й смертності дали земським лікарям потужний засіб для проведення санітарно-профілактичної діяльності.

Великим досягненням земської медицини було те, що, значно випередивши свій час, вона проголосила необхідність і здійснила на практиці поєднання лікувальної й санітарно-профілактичної діяльності. Більше того, саме земським лікарям належить ініціатива розвитку санітарно-профілактичної діяльності як пріоритетного напрямку в охороні здоров'я.

«Завдання лікувальної медицини та гігієни тут ідуть пліч-о-пліч, у нерозривному зв'язку» [443, с. VI]. Вважаємо, що саме тут, у земській медицині, знаходиться фундамент профілактичного напрямку охорони здоров'я – найважливішого в організації й діяльності системи охорони здоров'я.

Аналіз вказує на закономірність, що періоди підйому земської медицини, збільшення чисельності лікарів і медичних закладів щоразу відбувалося за епідеміями. У широкої громадськості міцніло переконання, що ніякі тимчасові й надзвичайні заходи не дадуть ефекту, що становище може виправити лише постійна система організації медичної допомоги, здатна виконувати її лікувальні й санітарні функції.

Важливою справою земської медицини була й санітарно-просвітницька робота.

Демократична за своєю сутністю земська медицина прагнула якомога ширше залучати до виконання своїх завдань не лише так звану земську громадськість, але й саме населення, особливо це стосувалося різних санітарно-протиепідемічних заходів. «Громадські санітарні організації, – писав у 1913 р. один з ентузіастів земської медицини З. Френкель, – можуть проводити й здійснювати різні заходи з охорони здоров'я населення лише за сприяння самого населення, спираючись на

його розуміння сутності заходів, що проводяться, та їх значення» [568, с. 5-6]. Саме так і діяла більшість земських лікарів. Таким чином, земська медицина вперше здійснила той принцип, який пізніше став одним з основних у радянській охороні здоров'я.

Оскільки центру земської медицини не існувало, важливу роль у її становленні та розвитку відігравав «колективний розум» декількох поколінь лікарів, який формувався спочатку на губернських з'їздах лікарів. Тут обговорювались актуальні питання, колективно вироблялася загальна лінія та конкретні рекомендації. Пізніше, у 80-і роки, після створення Товариства російських лікарів у пам'ять М. Пирогова, найактуальніші проблеми земської медицини увійшли до порядку денного з'їздів цього товариства, яке фактично стало центром земської медицини.

В той же час важко переоцінити значення діяльності ентузіастів земської медицини, серед яких М. Уваров і О. Корчак-Чепурківський (Херсонська губернія), Є. Святловський (Чернігівська губернія), С. Ігумнов (Харківська) та ін. Це їх зусиллями були засновані земська санітарна організація, медико-статистичні бюро, які вивчали губернії у медико-санітарному відношенні, пропонували плани створення і діяльності сільських лікарських дільниць, керували протиепідемічними та санітарно-гігієнічними заходами.

Питання про платність медичної допомоги у земській медицині має особливий інтерес. Спочатку земства брали оплату за лікування у лікарнях та амбулаторіях, так, як це практикувалось у лікарнях приказів громадської опіки. Однак повітові земства постійно її знижували, відміняли то для однієї, то для іншої категорії хворих. До 1910 р. оплата збереглась, переважно, у повітових міських лікарнях і лише для пацієнтів з інших повітів.

Принцип безкоштовності медичної допомоги став одним із основоположних у земській медицині. «При нестачі засобів земства, –

писав М. Капустін, – краще брати гроші за пораду і ліки з амбулаторних хворих, але лікування в лікарні повинно бути безплатним» [442, с. 1-2].

Відкидаючи економічні та інші міркування на користь платності за лікування, Б. Б. Веселовський вважав: «Усі подібні докази не є, по суті, достатньо переконливими. Звичайно, збір за поради та ліки дасть можливість збільшити лікарську допомогу і та ін., але таке «спеціальне обкладання» падає всією тяжкістю на найбільш малоїмущі прошарки населення – на них перекладається податок, а спроможні елементи земства ухиляються від оплати на таку потребу, яка повинна бути визнана найбільш нагальною – у широкому громадському значенні слова» [366, с. 396].

Починаючи з 80-90-х рр. XIX ст. земства відмовляються від будь-якої плати із амбулаторних хворих – спочатку на фельдшерських пунктах, а потім і на лікарських прийомах.

Отже, остаточно сформувався принцип безплатності у земській медицині. Він означав: безплатну амбулаторну допомогу з безплатною видачею ліків; безплатне лікування у лікарнях – дільничних, повітових, губернських, безплатну хірургічну і спеціальну допомогу та родопоміч; безплатне проведення усіх заходів проти інфекційних хвороб і проведення різних санітарних заходів.

Слід сказати, що підставою для введення безплатної медичної допомоги були не лише загально гуманні міркування, але й практичні спостереження лікарів про те, що встановлення навіть мінімальної оплати за лікарську пораду, за ліки, за лікування у лікарні зменшує звертання за медичною допомогою, а це позбавляє, зокрема, земських лікарів можливості своєчасно виявляти інфекційних хворих і ефективно боротися з епідеміями, тобто підриває громадсько-санітарне значення усієї системи земської медицини. Тому безплатність і стала загальним правилом надання усіх видів медичної допомоги. Допомога лікаря в земстві, як уже

відзначалась думка М. Капустіна, це аж ніяк не особисто послуга за рахунок хворого і не акт благодійності: це «громадська служба».

Земська медицина створювала нові заклади охорони здоров'я. У Харківському губернському земстві в селах діяли літні дитячі ясла-притулки, у Катеринославському – лікувально-продовольчі пункти для прийшлих робітників. Таврійське земство організувало в Саках грязелікарню.

Процес будівництва та функціонування земської медицини проходив непросто, головним чином через конфлікти з владою. Бюрократична царська адміністрація намагалась підкорити собі земських лікарів. Цю мету переслідував, наприклад, т. зв. лікувальний статут, що з'явився 10 липня 1893 р. Однак земства зустріли його рішучою протидією і шляхом відкритого протесту, обструкцій зірвали його застосування. Подібних прикладів за 50-річну історію земської медицини було чимало. В той же час варто нагадати маловідомий факт. На початку ХХ ст. земські установи почали отримувати у вигляді субсидій кошти від казни – у 1907 р. вони склали 2,4 мільйона руб., у 1913 р. – уже 40,8 млн. руб. Значна частина цих коштів йшла на медицину.

Природно, що у земської медицини були й недоліки. Один із найсуттєвіших – обмеженість її сфери дії. Земські лікарі закликали зробити все, щоб земська медицина не була привілеєм лише відносно меншої частини території і населення земських губерній, а стала надбанням усього населення більшою чи меншою мірою, і щоб вона могла виконувати своє громадське і державне значення як єдино реальна система санітарної охорони країни [497, с. 312].

У перше десятиліття земської діяльності якихось суттєвих змін в організації медичної допомоги населенню не сталося. Земства задовольнялися тими лікарнями, які вони одержали від приказів громадської опіки.

Лікарні, прийняті земствами від приказів в губернських та повітових містах, були в незадовільному стані. Більшість з них розміщувались у найманих, непристосованих приміщеннях і не відповідали своєму призначенню. Деякі земства, незважаючи на повну відсутність лікарняної допомоги, все ж не бачили іншого виходу з положення, як закриття лікарень, одержаних від приказів.

Так, між іншим, зробило в 70-х рр. XIX ст. Перекопське земство (Таврійська губернія), заклавши єдину лікарню [635, с. 65].

Разом з нечисленною мережею лікарень в губернських і повітових містах до земств перейшли й капітали приказів. Всього в Росії земствам було передано близько дев'яти млн руб. В українських губерніях ця сума становила понад два млн руб.

Шість українських губерній мали пропорційно більшу частину коштів, а чотири губернії – Херсонська, Катеринославська, Харківська й Чернігівська – мали майже 17% усіх сум 34 приказів громадської опіки.

Ці капітали призначались на утримання лікарень та їх штатів. Часто цих коштів не вистачало, й земствам доводилось виділяти для цієї мети свої асигнування, незважаючи на обмеженість їх коштів. У 1868 р. 50 з 324 повітових земств нічого не асигнували на медичну допомогу. Серед цих 50 земств було 12 повітових земств українських губерній: Катеринославське, Новомосковське (Катеринославської губернії), Харківське, Зміївське (Харківської губернії), Городницьке, Новозибківське, Мглинське, Н.-Сіверське, Чернігівське, Борзненське, Суражське, Стародубське (Чернігівської губернії). Про будівництво нових лікарень не могло бути й мови, і тому багато земств зайнялись питаннями перевлаштування наявних лікарень – лікарень приказів.

У сільських населених пунктах вводились посади фельдшерів, які повинні були обходити свою дільницю, виявляючи хворих, а лікар періодично об'їжджав дільниці, контролював роботу фельдшерів і

одночасно надавав допомогу хворим. Зрозуміло, наскільки неефективною була така допомога. В деяких випадках справа доходила до курйозів. Лікар перетворювався на справжнього кочівника. Наприклад, лікар Остерського повіту Чернігівської губернії за розкладом повинен був бути в понеділок в Сорокошах (за 50 верст від Остра), у вівторок – в Жукові (за 50 верст від Сорокош), в середу – в Морові (за 40 верст від останнього) та ін. В поодиноких випадках лікар мав свій транспорт. В земствах добре розуміли всю незручність такого становища, однак робили вигляд, що не помічали цього.

На початку існування земств багато земських діячів дотримувались такого погляду, що у «простого народу» бувають «прості хвороби» і що фельдшер – «мужицкий лікар» і тому завжди ближче до народу, що взагалі селяни люблять лікуватися у себе вдома і потрібно лише надати лікареві для прийому чисту хату, влаштовану найпростішим чином, адже селяни завжди надають перевагу жити в простій хаті, уникають облаштованих кімнат, і влаштування справжньої лікарні призведе до зайвих витрат, між тим майже ніхто до неї охоче не піде.

Такі погляди були не новими. Ще в період приказної медицини навіть в офіційних урядових постановах щоразу підкреслювалась «простота» народу, його «прості» хвороби тощо. Наприклад, у постанові «О учреждении лечебниц в селениях государственных поселян» (1842) було сказано, що селяни «не охотно подвергаются лечению в больницах» [297, № 15642]. А в «Положении о медицинской части Министерства государственных имуществ» (1851) підкреслювалось: «Так як простота в користуванні, з причини нескладності хвороб у селян і взагалі якомога обмеженіше використання ліків повинні бути першою умовою при лікуванні простого народу, то для цього слід запасати лише найнеобхідніші ліки...» [297, № 25850].

У 1864 р. в журналі «Современная медицина» була розміщена стаття О. Я. Щербакова з Казанського університету «Политико-экономический взгляд на потребность лечиться в России». Щербаков у своїй статті стверджував, що «селянин звертається при хворобах за допомогою до родичів і знайомих, рідше до знахаря і ще рідше до лікаря» [676, с. 92]. Такий спосіб лікування Щербаков пояснював не лише бідністю, але й неосвіченістю.

Відомий київський професор В. О. Караваєв у промові в Київському університеті св. Володимира у 1863 р. на підставі статистичних даних показав, що керована ним протягом 19 років хірургічна клініка Київського університету широко обслуговувала сільське населення, і вказав на безпідставність думки, що клініки в Росії існують тільки для городян, що народ не любить лікуватися і не може скористатися клініками [676, с. 94].

Близькими до цього були такі думки одного з лікарів: «Якщо простий народ мало ще звертається до раціональної медицини, то причина цього: невігластво, закріпачений стан, нестача лікарів і бідність [676, с. 94].

Приміщень для фельдшерських прийомів не було, і фельдшеру в селі доводилось приймати хворих у своїй простій квартирі, що складалася з двох кімнат (включаючи кухню), де фельдшер готував ліки, оглядав хворих, робив перев'язки тощо. З ранку й до пізнього вечора в його квартирі «толпился народ, одержимий всякими заразними болезням», а після прийому квартира фельдшера перетворювалась без перебільшення в справжній хлів. Фельдшерські амбулаторії були завжди брудними.

Незважаючи на всі недоліки медичної допомоги в селі, фельдшеризм в перше десятиліття діяльності земств набув широкого поширення. Розвиток фельдшеризму був тісно пов'язаний з «роз'їзною системою», при якій лікар, не маючи в своєму розпорядженні лікарні, змушений був надавати медичну допомогу лише на місцях. Населення ніколи не знало, де

можна знайти лікаря. Зазвичай на весь повіт був лише один лікар. Так, до 1870 р. в 13 з 15 повітів Чернігівської губернії було по одному роз'їзному лікареві в кожному повіті. І лише в інших двох повітах – по два лікарі. В інших губерніях, наприклад, Катеринославській, їх було значно менше: один лікар на два, частіше на три повіти.

Роз'їзна система була найбільш дешевою, тому що не вимагала великих затрат. Земські діячі визнавали переваги стаціонарної системи медичного обслуговування, але тут же говорили про те, що стаціонарну систему важко впровадити через її дорожнечу і що з введенням останньої буде порушений основний земський принцип рівномірного обслуговування населення (принцип рівності всіх платників земських зборів), оскільки населення, що проживає поблизу лікарні, отримає допомогу, а віддалені села такої допомоги не одержать. Роз'їзна система ніби то більш зручна, адже лікар побуває у всіх поселеннях і буде однаково доступним для всіх.

Наполегливі вимоги лікарів про введення стаціонарного обслуговування земства розглядалися як найбільш зручні для лікарів з точки зору їх особистої вигоди. З цього приводу становить інтерес висловлювання лікаря Чернігівської губернії Ільїна, який дав енергійну відповідь прихильникам роз'їзної системи у 80-х рр. XIX ст. на I і II з'їздах земських лікарів Чернігівської губернії: «Даремно вважають, що лікарі незнайомі з побутом та бідністю населення, адже ми живемо серед нього, бачимо як воно живе, що їсть, як хворіє та вмирає, як страждає. Не можна допускати, щоб освічені люди, знаючи це, і розмірковуючи про кращу постановку медичної допомоги, прагнули б лише до особистих зручностей та вигоди. Адже на лікарських з'їздах різних губерній, де засідали понад 200 лікарів, усі висловлювалися за стаціонарну систему. Виходить, що лікарі своєкорисні, а земці турбувалися про загальний добробут. Навряд чи це так. За роз'їзну систему в медицині земці нібито тому, що вона їм

здається зрівнювальною, але це нісенітниця: вони за неї тому, що вона дає привілейованим все, що їм потрібно, а для селян нічого.

Однак, незважаючи на всі протести з боку лікарів, роз'їзна система з самостійним фельдшеризмом стала панівною в земствах українських губерній.

Дуже повільно і з великими труднощами проклала собі дорогу стаціонарна система. Не лише земці, а й деякі лікарі, що виступали, між іншим, проти фельдшеризму, шалено відстоювали роз'їзну систему. «Хоча ця система – не ідеал..., – говорили вони, – ...і ми жертвуємо якістю роботи, але ми жертвуємо нею для того, щоб знищити фельдшеризм» [366, с. 352].

Проте більшість лікарських з'їздів губерній ще в 70-80-х рр. вимагали відмінити роз'їзну систему. Наприклад, медична комісія Полтавського земства ще в 1867-1870 рр. у своєму історичному проекті організації дільничної медицини висловлювалася за стаціонарну систему. Між тим, саме в цій губернії земська медицина була організована різноманітно і без будь-якого певного плану.

Якщо взагалі було прийнято поділяти системи медичного обслуговування того часу на відому вже нам роз'їзну та стаціонарну, а також змішану (елементи роз'їзної та стаціонарної), то на I з'їзді земських лікарів Полтавської губернії (1882), розглядаючи організацію земської медицини в 13 повітах, виділили не три, а шість систем земсько-медичної допомоги. Це було викликано тим, що кожен з повітів мав свої особливості. В одних повітах, наприклад, були невеликі лікарні, в інших – лише приймальні покої (з ліжками та без ліжок), у третіх – обов'язкові виїзди до хворих за кожною вимогою без періодичних об'їздів по дільниці тощо.

У 1883 р. відбувся черговий з'їзд земських лікарів Полтавської губернії, який заслухав повідомлення про організацію земської медицини у повітах протягом року. З'їзд констатував, що майже у всіх повітах

переважає роз'їзна система, а якщо подекуди і є невеликі лікарні, то влаштування їх незадовільне, немає постійних і зручних приміщень.

Аж до початку ХХ ст. земства в більшості випадків не керувались якоюсь однією певною системою при організації медичної допомоги у повітах.

Земські лікарі вели вперту боротьбу за організацію лікарень на селі. Лікарські пункти виникали від випадку до випадку без достатнього з'ясування питання про рівномірне забезпечення населення медичною допомогою. Й хоча земці вважали роз'їзди лікарів доступними для населення, багатьом було зрозуміло, що в повітах ця допомога нерівномірна, неекономічна, а лікар даремно витрачає час. Тому земськими лікарями був висунутий, поряд з амбулаторним методом обслуговування населення, принцип лікарняного обслуговування. За планом кожна дільниця повинна була мати невелику лікарню. Однак земствам так і не вдалося здійснити це положення.

Успішніше розвивалась амбулаторна мережа, що обходилося дешевше, ніж організація лікарень. У 80-х рр. ХІХ ст. з 53 медичних закладів Чернігівської губернії лише 34 мали амбулаторії (19 – в селах і 15 – у повітових містах). Крім того, амбулаторії були в семи особливо віддалених селах. Всі вони знаходились у примітивних найманих приміщеннях. 12 лікарень зовсім не мали амбулаторій, і хворих приймали на квартирах лікарів. Такі амбулаторії, як правило, склалися з однієї кімнати, де лікар оглядав хворих, а іноді проводив навіть деякі хірургічні операції.

Подібні амбулаторії ми зустрічаємо й в описах лікарів Полтавської губернії (Шишакська земська лікарня Миргородського повіту).

Відкриття лікарських дільниць з амбулаторією і навіть лікарнею йшло швидше будівництва самого приміщення. Через брак коштів земство могло лише найняти приміщення, яке не відповідало мінімальним вимогам

навіть після його пристосування. І навіть маючи власні наймані або куплені приміщення, земці боялися відкривати лікарські дільниці, остерігаючись, що невдало вибране місце не приверне до лікарні чи амбулаторії населення.

На утримання медичної частини, на будівництво нових лікарень і ремонт існуючих у 1900 р. земськими зборами Ананьївського повіту Херсонської губернії асигновано 73 431 руб. 53 коп. З цієї суми губернське земство повернуло повіту третину, отже, з повітових коштів асигновано на медицину 48 954 руб. 36 коп.

Слов'яносербське повітове земство Катеринославської губернії обговорювало питання про поліпшення луганської земської лікарні, і асигнувало на неї 6600 руб. (1898). Пропонувалося також запровадити посаду повітового санітарного лікаря, однак через нестачу коштов пропозицію відхилили.

Незначний бюджет, відсутність приміщень, відсутність уявлень не лише у земців, але й часто в лікарів щодо завдань земської медицини, потреб в лікарняній допомозі, призвели до того що, і в 70 і 80-і рр. ХІХ ст. лікарні розміщувались в селянських хатах й випадкових приміщеннях.

Інші земства, не маючи коштів, у 70-х рр. ХІХ ст. відкривали лікарні на 3-4 ліжка і облаштовували їх «по-домашньому». Ніяких коштів на утримання хворих у таких випадках не виділялось; припускалось, що годувати хворих та доглядати за ними будуть їх родичі. Найчастіше такі лікарні були порожні.

Приймальні відділення на 2-4 ліжка в перші десятиліття існування земських закладів набули широкого поширення у деяких українських губерніях. Так, у Полтавській губернії було понад 40 приймальних покоїв (на 170 ліжок), у Харківській – 38 (на 117 ліжок), у Херсонській – 26 (на 112 ліжок).

Лікарні були переважно саманними, глинобитними, або з легкої дерев'яної основи, іноді плетеного, обмазаного глиною. Наприклад, серед експонатів Всеросійської гігієнічної виставки 1913 р. був показаний макет лікарні Новомосковського повіту Катеринославської губернії, що відноситься до середини 70-х рр. XIX ст. Лікарня виглядала, як звичайна селянська хата, вкрита соломною з маленькими подсліпуватими вікнами.

У Полтавській губернії (1884) в Пирятинському повіті чотири лікарні були розташовані у звичайних найманих будинках – у простих селянських хатах, що склалися з двох половин. У такій хаті містились і хворі, і кухня, і аптека; мешкав фельдшер, розміщувалась амбулаторія і все це – в пилу, бруді, сирості, холоді чи нестерпній спеці.

У дерев'яній, погано пристосованій будівлі знаходилась Шишакська земська лікарня Миргородського повіту. Не кращими були лікарні й в інших повітах губернії. За звітами лікарів за 1883-1884 рр. з 28 лікарень, що були в повітах, 20 розміщувались у пристосованих найманих приміщеннях; вісім лікарень мали власні приміщення (дві з них знаходились у приміщеннях, пожертвованих приватними особами). Кожна з лікарень мала лише одну будівлю і остання, як правило, складалася лише з двох кімнат (палат). Що стосується питання розподілу чоловіків від жінок, то це було не завжди можливим.

Враховуючи це, II з'їзд земських лікарів Полтавської губернії рекомендував організувати лікарні за типом «малороссийских хат» з того матеріалу, який вважається «употребительным по местным условиям», і «как можно проще, без всякой роскоши». В ході обговорення рекомендувалося передбачувати не одну, а три хати: одна для кухні та амбулаторії, інших дві – для чоловіків і жінок. Кожна з двох хат повинна була мати приміщення для заразних хворих.

За таким же типом рекомендувалося організувати сільські лікарні і в Чернігівській губернії. Так, постійна санітарна комісія на II з'їзді лікарів

Чернігівської губернії у 1883 р. рекомендувала організувати лікарні за типом простих малих павільйонів. Секція з'їзду висловиласть проти цього, поскільки за такою системою догляд за хворими значно ускладнювався, потребував більше обслуговуючого персоналу тощо.

Незважаючи на невеликі витрати при будівництві лікарень-хат, усе частіше було чути заперечення лікарів, що працювали в найважчих умовах у подібних закладах. Ця справа дала свої результати. Селянська хата-лікарня так і не була прийнята в якості лікарняного закладу для сільського населення.

Не маючи коштів, земства навіть усередині 80-х рр. XIX ст. часто не могли розпочати самостійно будівництво лікарень, та ще й за якимись планами. Якщо й продовжувалось будівництво, то переважно на пожертвування приватних осіб. Так, купець Шведов пожертвував на будівництво лікарні п'ять тис. руб. і зруб (Новозибків Чернігівської губернії). Земство виділило на будівництво цієї лікарні ще 5 тис. руб. У тому ж повіті, у с. Семенівка, за ініціативою лікаря Євсеєнка була збудована лікарня на 10 ліжок на пожертвування громадян Качанова і Гейбовича, а у с. Тополях і Кивях були організовані приймальні покої на кошти Довгорукова і Ляшкевича. На приватні кошти були збудовані лікарні у Глухові, Городні, Ковельці і Конотопі.

Іноді, використовуючи особисту зацікавленість поміщиків, дворян і заможних людей, лікарі домагалися поліпшення медичної допомоги селянам.

Починаючи з 90-х рр. XIX ст., будівництво дільничних лікарень посилюється. Це було викликано великими неврожаями у 1890-1891 рр., широкими епідеміями тифу, холери, заворушеннями серед селян. Поставлені перед великою загрозою, багато губернських земств вимушені були визнати, що надалі не можна залишатися осторонь.

Херсонське губернське земство з 1874 р. почало надавати субсидії повітовим земствам у розмірі 1/3 витрат на медичну допомогу. З кожним роком все більша кількість губернських земств ставало на цей шлях. Однак у плановому порядку така допомога повітовим земствам почала надаватися пізніше. Так, з 1913 р. Катеринославське земство почало асигнувати на будівництво дільничних лікарень 120 тис. руб. щорічно.

Враховуючи зрослі вимоги до лікарень у зв'язку з широким застосуванням асептики, яка вимагала збільшення кількості лікарняних приміщень (операційна, перев'язувальна та ін.), лікарні, збудовані в початковий період земства, необхідно було переобладнувати. Переобладнання лікарень і питання асигнувань на це неодноразово обговорювались на земських зборах, і, як правило, не задовольнялися. Наприклад, у Богодухівському повіті Харківської губернії, коли на земських зборах було поставлено питання про переобладнання Козьєвської лікарні, план переобладнання був відхилений, хоча лікарня мала суттєві недоліки. Майже всі приміщення були прохідними, в лікарні було холодно через неправильне розміщення печей, була відсутня операційна та ін.

Не кращим чином було в інших повітах. На земських зборах Волчанського повіту Харківської губернії подібні питання розглядалися досить часто. Кожного разу, коли поставало питання про асигнування, була відмова.

Так, по доповіді про будівництво нових лікарень в селах повіту земські збори на своєму засіданні 27 жовтня 1911 р. доручили управі порушити клопотання перед міністерством фінансів про кредит на будівництво лікарень. Така постанова фактично ні до чого не зобов'язувала.

Подібні відмови виглядали навіть дивними. У 1907 р. Зміївська санітарна рада Харківської губернії відхилила клопотання населення двох сіл повіту про відкриття лікарської дільниці з того приводу, що серед

дачників буває немало лікарів і професорів, і отже, населення с. Кочетка більше ніж інші пункти повіту забезпечене медичною допомогою.

Якщо виділялися незначні кошти, то лише на ремонт лікарняних будівель. Прикладом того може бути постанова земського зібрання Волчанського повіту. По доповіді про асигнування на щорічний ремонт лікарень на 1912 р. земські збори постановили асигнувати на ремонт лікарень 4% від вартості лікарняних будівель. Ця сума на ремонт 12 лікарень повіту склала всього 10 151 руб., що в середньому склало менше 846 руб. на кожну лікарню. А між тим більшість з цих лікарень потребувала для ремонту великих капіталовкладень. Вказана ж сума могла забезпечити будівництво лише невеликої сільської лікарні.

Відсутність коштів на будівництво нових лікарень змушувало відшукувати приміщення для організації приймальних покоїв, як більш дешевої форми надання медичної допомоги населенню.

Приймальні покої навіть на початку ХХ ст. відкривалися у найпримітивніших приміщеннях. В с. Чернявчині Павлоградського повіту Катеринославської губернії такий приймальний pokій був влаштований в старому будинку колишньої корчми.

У 1889-1891 рр. одна земська лікарня обслуговувала таку кількість населення: Катеринославська – 45 тис., Полтавська – 44 тис., Харківська – 71 тис., Таврійська – 71 тис., Херсонська – 44 тис., Чернігівська – 52 тис. На одну лікарську дільницю у 1910 р. в українських губерніях припадала така кількість населення: Київська – понад 50 тис., Волинська, Подільська – 40-50 тис., Полтавська, Чернігівська, Харківська, Херсонська – 20-30 тис., Таврійська – 13-20 тис., Катеринославська – 30-40 тис. У 1913 р. на кожну лікарську дільницю в українських земських губерніях в середньому припадало 27,1 тис. осіб [572, с. 7].

Незначна кількість лікарень в сільських районах пояснювалася тим, що чимало збудованих земством лікарень, особливо в містах, потребували

таких затрат, що будівництво дільничних лікарень довелося відкласти на довгий час. У влаштуванні таких лікарень винні часто самі земські лікарі, що бажали напевно краще обладнати свою лікарню, забуваючи, що інші дільниці без лікарень, і що хворим з віддалених дільниць повіту все одно складно потрапити в лікарню, якою б великою вона не була.

Це повинно було стати земським лікарям першою заповіддю при вирішенні питань про будівництво лікарень, гідні бути написаними золотими літерами.

Земства, постійно зіштовхуючись з відсутністю коштів, проводили будівництво як могли і з чого могли, і в цьому відношенні картина була надзвичайно строката. Так, у 1910 р. із 68 лікарень Катеринославської губернії були побудовані з цегли 24 будівлі, з каменя – 19 і з саману та інших будівельних матеріалів – 25 будівель.

Ініціатива лікарів, їх прагнення зробити сільську лікарню досконалішою, призвели до того, що на початку ХХ ст. з'явилися перші фундаментальні збірники з питань проектування і будівництва лікарень. У 1912 р. був виданий збірник схематичних планів інфекційних бараків Харківської губернії, у 1913 р. – плани земських лікарень Харківської губернії [643, с. 57].

Якісно земства відрізнялися один від одного. Відсталими вважалися ті земства, у яких в складі гласних були великі землевласники, поміщики та дворяни. Подібний контингент гласних не був зацікавлений у розвитку медичної справи. Як правило, великі поміщики, не перебуваючи цілий рік у селах, не мали потреби збільшувати кількість лікарських дільниць та сільських лікарень, тим паче покращувати їх благоустрій. Вони завжди стояли, хоч і за незадовільні (сурогатні), але дешеві лікувальні заклади – фельдшерські пункти, зрозуміло, що така форма медичного обслуговування була більш вигідною. Наприклад, кошти на утримання

однієї лікарської дільниці у рік становили 4-6 тис. руб., а фельдшерського пункту лише 500-800 руб.

Земства повинні були витратити на будівництво $2/3$ коштів від вартості всієї лікарні ($1/3$ витрат перекривалась губернськими земствами при умові, якщо в лікарні передбачалось інфекційне відділення). Однак, не маючи достатньо коштів, земства не могли отримувати й ці дотації від губерній. Тому багато лікарень опинились без інфекційних відділень, хоча виділені губернські асигнування залишались невитраченими і підлягали щорічному списанню. У зв'язку з цим був заснований фонд для видачі допомог на влаштування інфекційних бараків, який утворювався з невикористаних повітами асигнувань, проте він був дуже малий, враховуючи, що інфекційні бараки були потрібні усюди.

У зв'язку з цим у 1915 р. на будівництво бараків була видана урядова дотація, але не в тих розмірах, які були необхідні губернським земствам. Дотація разом з вищевказаним фондом передбачала будівництво вже не капітальних бараків, а бараків більш спрощеного типу. Наприклад, у Харківській губернії замість попередньо передбачених 1500 руб. на одне ліжко відпускалося всього 700 руб. Будувались бараки з великими перевитратами. Це було викликане Першою світовою війною, підвищеною вартістю будматеріалів та відсутністю робочої сили. До того ж у зв'язку з війною зменшились і урядові субсидії. В Харківській губернії у 1912 р. було всього 32 інфекційних відділення при наявності 101 лікарні; будівництво відділень при 69 лікарнях лише передбачалось. Однак будівництво розпочали лише у 1916 р. і цей план реалізований не був.

В одній і тій же губернії кількість інфекційних ліжок розподілялось нерівномірно. Деякі повіти, як Конотопський Чернігівської губернії, Полтавський, Лубенський, Золотоніський, Лохвицький Полтавської губернії та інші їх не мали зовсім. Всього в шести українських губерніях у 1912 р. було 220 інфекційних відділень при лікарнях на 1384 ліжка.

Козелецька повітова земська управа склала кошторис на влаштування в повіті бараку для інфекційних хворих [245, арк. 2-7].

У 1916 р. Борзненська повітова земська управа Чернігівської губернії підвищила заробітну плату лікарям у зв'язку з дорожнечою в умовах воєнного стану.

Всього в дев'яти українських губерніях за період існування земських установ було відкрито 766 лікарень на 11 932 ліжка.

Розвиток медичної допомоги населенню земських губерній України відбувався переважно за одним і тим ж напрямом за однаковим типом. Різниця між окремими земствами у цьому відношенні полягала у швидкості розвитку і в розмаху, які до того ж часто змінювались.

Повітові земства, розпочавши влаштування медичної допомоги, спочатку наслідували як приклад окружну медицину відомства державних маєтностей: у великих селах – фельдшери, які обходили населенні пункти відведеної їм ділянки і лікували відшуканих при цих обходах хворих у хатах, у волосному правлінні та ін., а так як фельдшери були не досить обізнані, що визнавалось навіть їх захисниками, то для їх інструктування та контролю над ними запрошувались лікарі. За цією схемою земства насамперед намагались поширити цю систему й на ті поселення, які раніше, як непідвідомчі відомству державних маєтностей, не обслуговувалися нею, тобто на поселення колишніх поміщицьких селян, що складала більшість населення. Внаслідок цього майже повсюди відбулося посилення фельдшеризму. Окрім того, намагались покращити справу збільшенням числа лікарів-інструкторів. У доземський час окружний лікар був один на 2-3 повіти, земства почали запрошувати найчастіше по два, рідше по одному, інколи більше на повіт, поділяючи його на ділянки, які й доручали лікарю і під його відповідальність. Лікар повинен був об'їжджати поселення раз-два на місяць, контролюючи та керуючи фельдшерами і сам лікуючи хворих у певних пунктах,

призначених для таких прийомів. Під час роз'їздів лікар повинен був звертати увагу на санітарний стан населених пунктів, усуваючи наявні шкідливості, особисто й через фельдшерів розшукувати інфекційних хворих, контролювати віспощеплювачів, проводити медико-топографічні та інші санітарні дослідження. Своєї амбулаторії лікар не мав, жив частіше в місті, інколи в межах своєї ділянки. Інколи разом із ним працював фельдшер, який вів звітність і був помічником при роз'їздах, але часто його не було.

Знайти лікаря при необхідності було важко, він постійно був у роз'їздах по своїй великій ділянці. Така втомлива, об'ємна і напружена робота, що нерідко породжувало скарги на лікаря, звичайно, не задовольняла лікарів, вони безперервно змінювались і ділянки лишались довго вакантними. Послабити недоліки цієї системи земства намагались збільшенням числа лікарських ділянок, отож, зменшенням роз'їздів і роботи лікарів, скороченням роз'їздів лікаря, обмеженням його виїздів лише на фельдшерські пункти й улаштуванням для прийому хворих амбулаторій, як за місцем проживання лікаря, також інколи й на особливих виїзних пунктах. Такі ж амбулаторні пункти почали відкриватись і за місцем проживання фельдшерів.

В українських губерніях у 1913 р. було 337 інфекційних відділень при лікарнях на 2163 ліжка. Найкраще була організована ця справа в Київській губернії, де 80 % лікарень мали інфекційні відділення, потім – у Херсонській (79 %), Таврійській (54 %) і Катеринославській (53 %) [571, с. 14].

Розвиток земської медицини відбувався у напрямі від роз'їзної медицини до стаціонарної, зазвичай через проміжний тип – змішаної, із влаштуванням амбулаторій, збільшенням числа лікарських ділянок, із заміною ними фельдшерських пунктів, заснуванням лікарень, покращанням благоустрою їх та якості фельдшерського і акушерського

персоналу, шляхом відкриття своїх земських фельдшерських і акушерських шкіл. Прагнуло воно до загальнодоступної медичної допомоги через розширення мережі лікарських дільниць і лікарень, безплатності лікування.

Земства створили мережу губернських, повітових та дільничних лікарень, амбулаторій, фельдшерських пунктів, фельдшерських і акушерських шкіл, а також перші санітарні організації. Повітовими земствами у дев'ятьох українських губерніях у 1913 р. було створено 1043 лікарські дільниці, 1113 фельдшерських пунктів, 766 лікарень з 3889 ліжками (32,6%) і 667 сільських – з 8043 ліжками (67,4%). У дев'ятьох українських губерніях медичне допомогу сільському населенню надавали 1802 лікарі (із загальної кількості 4814 лікарів). Губернськими земствами було створено 10 губернських соматичних лікарень з 1966 ліжками; 7 психіатричних лікарень з 8105 ліжками і 2 психіатричних відділення по 130 ліжок при губернських соматичних лікарнях. Функціонувало 10 фельдшерських, фельдшерсько-акушерських і акушерських шкіл з 1150 учнями і щорічним випуском 235 осіб [572, с. 7].

Основний тягар з надання медичної допомоги селянам, які становили переважну більшість населення країни, був покладений на сільські лікарські дільниці. На кожен лікарську дільницю в українських земських губерніях у 1913 р. в середньому припадало 27,1 тис. чол., у Волинській 32,9 тис., в Київській – 37,8 тис. і в Подільській – 41,8 тис. чол. Середня площа дільниці становила 536 км², середній радіус обслуговування – 13,6 км. У 1913 р. один лікар припадав в середньому на 16,1 тис. жителів, одне лікарняне ліжко – на 2,3 тис., одна акушерка – на 42 тис. жителів.

У розвитку земської медицини слід особливо відзначити Полтавсько-Херсонський період. В «Трудах постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе», виданих і затверджених у 1869 р. губернським земським зібранням, уперше були викладені основні завдання і положення земської медицини, які в подальшому лягли в основу її діяльності.

Реалізуючи положення, викладені в «Трудах постоянной медицинской комиссии», Херсонське губернське земство доповнило лікувальну організацію санітарною.

В «Трудах постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе» були сформовані прогресивні основи земської медицини. Першою програмою діяльності земської медичної організації став «Проект устройства земской медицины в Полтавской губернии», викладений у цих «Трудах». Проект та додаток до нього «Начертания общей нормы устройства земской медицины» намітили основні положення, які згодом увійшли в програму земської медицини: профілактична спрямованість медичної діяльності, стаціонарна система медичної допомоги, заперечення самостійної діяльності фельдшерів, визнання керівної ролі лікарів в діяльності земських медичних закладів.

«Труды» поділяються на 3 частини: 1) «Обзор состояния губернии в санитарном отношении до открытия земских учреждений»; 2) «Обзор устройства земской сельской медицины в уездах с 1865 по 1869г.»; 3) «Проект устройства земской медицины в Полтавской губернии».

Постійна медична комісія висловила думку про необхідність організації земських медичних закладів губернії за єдиним планом з розподілом за джерелами коштів на губернські і повітові, при повній їх самостійності.

Головні завдання земства з охорони народного здоров'я комісією сформульовані наступним чином: 1) усунення причин захворювань – загальна гігієна; 2) надання допомоги хворим – загальне лікування; 3) забезпечення існування незаможних, старців, калік та ін. – загальне піклування.

Постійна медична комісія в своєму проекті висловила думку про організацію сільських лікарських дільниць – лікарень з амбулаторіями та фельдшерськими пунктами, повітових земських лікарень, губернської лікарні з фельдшерськими та акушерськими школами.

Діяльність Московського губернського земства розгорнулася значно пізніше та розвивалась фактично по принципах полтавської програми. Звідси видно, що проект Полтавської постійної медичної комісії мав і загальноросійське значення.

Не чекаючи складання загального плану організації медичної допомоги, за рахунок спеціального півкопійчаного збору з десятини землі, було вжито організаційних заходів по боротьбі з сифілісом, що дістав на той час значного поширення. Однак незабаром протисифілітична організація почала втрачати своє спеціальне призначення і поступово включати в коло своєї діяльності надання медичної допомоги й при інших захворюваннях. Ліквідації захворювань сифілісом не було досягнуто, але вжитими заходами був закладений початок дільничної земської медицини взагалі. Проект організації земської медицини в Полтавському земстві, розроблений у 1869 р., був ухвалений Полтавським губернським зібранням, однак не був здійснений через відсутність коштів і байдужість до нього з боку голови земської управи і губернських гласних.

Велику роль у постановці, обговоренні та вирішенні медичних та організаційних питань відігравали губернські з'їзди лікарів. Вони мали переважно місцеве значення.

Серед українських губерній першими у 1873 р. почала скликати з'їзди лікарів Таврійська губернія. У Херсонській губернії перший з'їзд був у 1874 р., в Харківській – у 1876 р., в Чернігівській – у 1882 р., в Полтавській та Катеринославській – у 1883 р. На всіх цих з'їздах основним було питання про будову і характер земської медицини. Поряд з питанням про санітарну організацію та її органи, висувалося питання і про систему медичної допомоги. Боротьба проти роз'їзної чи, вірніше, об'їзної системи медичної допомоги, основними ланками якої були самостійні фельдшерські дільниці та роз'їзні лікарі, які наглядали за ними, була

головним змістом роботи перших з'їздів. Земці трималися цієї системи, лікарі добивалися її скасування.

Головним аргументом земців за запровадження фельдшеризму було те, що в порівнянні з лікарем фельдшер дешевший: замість одного лікаря можна мати трьох фельдшерів, отже на ті ж самі кошти можна надати допомогу значно більшій кількості населення, поступаючись, проте, при цьому якістю.

Земські думи та управи губерній дотримувались думки, як і більшість земців різних губерній. Вважалося, що є два шляхи: або дати хороше, але небагатьом, або поступитися якістю і дати посереднє, сіре, але багатьом. Вважалося, що різниця між лікарями і земцями велика як наукова, так і матеріальна.

Поряд з мережею лікарських дільниць і амбулаторій розвивалася й мережа сільських лікарень. Від окружної медицини відомства державних маєтностей земства одержали в спадщину лише дві значних, облаштованих краще приказних і у власних капітальних будівлях – Ахтирську й Ізюмську Харківської губернії. Інші губернії одержали по 1-2 прийомних покої на 4 ліжка, рідко на 10 ліжок, погано обладнаних, іноді існуючих лише на папері. Приказ громадської опіки мав лікарні лише в губернських і повітових містах.

Стосовно медичних видатків повітових земств відзначимо цікавий факт. У 1893 р. у Кобелякському земстві Полтавської губернії в кошторис витрат на медичну частину було внесено 60 рублів на рік для заробітної платні костоправу. І це незважаючи на те, що в повіті було чотири земських лікарі, а в місті земська лікарня, де проводилось багато значних хірургічних операцій. Пояснювалося це тим, що костоправів не вважали простими знахарями, адже вони діяли тими ж способами, що й лікарі.

За величиною медичних витрат на одного жителя на першому місці Катеринославська, на другому – Харківська, на третьому – Херсонська

губернії, які витрачали понад один руб. на одну особу. Майже стільки ж витратила Таврійська губернія, найменше Чернігівська і Полтавська. Витрати повітових земств на медицину в Херсонській губернії невеликі, позаяк третина повітових медичних витрат оплачувалась губернським земством, тому й витрати останнього були більшими проти витрат інших губерній.

Видатки губернських земств на медицину в середньому по імперії становили понад 31%, а повітових земств – близько 69%.

Оцінити і порівняти видатки земств українських губерній на медицину стосовно загальної суми земських видатків наприкінці XIX ст. (1895) дозволяє таблиця наступна таблиця:

Таблиця 4.2.

Загальні та медичні видатки земств

№ з/п	Губернії	Сума загальних земських видатків	Сума медичних видатків земств	У % медичних видатків до загальних
1	Полтавська	3 026 916	715 402	23,6
2	Таврійська	2 858 177	708 816	27,9
3	Херсонська	2 542 525	600 498	25,8
4	Харківська	2 324 314	581 403	20,3
5	Катеринославська	2 299 403	527 740	22,9
6	Чернігівська	1 965 315	503 384	25,6

Середня сума загальних видатків земських губерній Російської імперії становила 1 937 669 руб., тобто, витрати Чернігівського земства, яке посідає останнє місце серед шести українських губерній, відповідають середній сумі. Решта земств витрачали значно більше середніх даних.

Абсолютні земські видатки, як загальні, так і медичні, коливаються в незначних масштабах.

Деякі повітові земства виділялися й були прогресивнішими у своїй практичній діяльності. У Таврійській губернії це насамперед стосувалося Бердянського земства, яке з самого початку витрачало значні суми на потреби охорони здоров'я. Так, у 1875 р. витрати цього земства на медицину склали 24,7 тис. руб., що більше, ніж витрачали Сімферопольське, Перекопське, Євпаторійське, Феодосійське і губернське земства, разом узяті. У 1890 р. видатки на медицину в середньому по губернії склали 15,5% проти 9,8% на початку.

Отже, завдяки зусиллям земств створювалася досить розвинена мережа медичних закладів, дільнична система медичного обслуговування, збільшувалося число лікарів і фельшерів, зростав їх авторитет серед сільського населення.

Будинки для божевільних, як тоді називалися лікарні для психічно хворих, перебували в катастрофічному стані. Лікування психічно хворих фактично не було, була лише їх ізоляція. Окремих лікарів для цих лікарень також не було. Хворих тримали під міцними запорами у віданні кількох служителів. В такому стані ці лікарні перейшли до земства.

В короткий термін такі методи, як приковування і прив'язування хворих, були викорінені, приміщення, в яких утримувалися психічно хворі, одяг, їжа значно поліпшилися, штат був збільшений, в кожному лікарню був призначений окремий ординатор.

Проте стан обслуговування психічно хворих був ще вкрай незадовільний. Потрібна була докорінна реорганізація, але земства не мали необхідних коштів.

З року в рік збільшувалася кількість психічно хворих, які були під опікою, що примушувало земство розширювати наявні приміщення, влаштовувати, окрім колоній і богаділень, ще й посімейний патронаж. Такий патронаж був влаштований вперше у 1892 р. Катеринославським земством.

У завідуванні Чернігівської губерньської земської управи, окрім лікарні на 130 ліжок, була лікарня для душевнохворих на 420 ліжок (1894).

Одним з основних обов'язків земської медичної організації була боротьба з епідеміями. Ця боротьба покладалася на місцевий медичний персонал повітових земств. Губерньське земство допомагало лише у випадках виключно великих епідемій, переважно холерних. Однак воно не мало для цієї мети не лише спеціальної організації, але й окремих людей, які могли б керувати цією справою. У зв'язку з цим губерньське земство найчастіше обмежувалося оплатою деяких витрат повітових земств на протиепідемічні заходи.

Винятком щодо цього було Полтавське земство, яке двічі оригінальним шляхом (у боротьбі з сифілісом і дифтерією) намагалося викоренити хворобу, зосередивши всю боротьбу в руках губерньського земства, а повітовим управам відводячи лише роль виконавців.

В губерніях, де існувала санітарна організація у вигляді повітових санітарних лікарів, або хоча б лише губерньського санітарного бюро, які стежили за появою і розвитком епідемічних захворювань і заздалегідь відряджали в повіти потрібний додатковий персонал, інструктуючи і постачаючи їм деяке обладнання, боротьба з епідеміями проходила ширше, планомірніше, спираючись на заздалегідь встановлені організації і затвержені земськими зборами правила.

Херсонське губерньське земство, яке входило в район найбільшого розвитку капіталістичного землеробства, звернуло особливу увагу на попередження заразних захворювань, боротьбу з ними та необхідність проведення санітарних заходів, але практично це діло налагодилось не зразу. Відшукуючи найкращі способи здійснення цих завдань, губерньське земське зібрання неодноразово видавало суперечливі постанови: то воно засновувало, то закривало, то відновлювало посаду губерньського лікаря, який кожного разу отримував особливі назви – санітарний лікар, лікар при

статистичному бюро, особливий лікар при губернській управі. Цей лікар повинен був вести діловодство по медичному відділу губернської медичної комісії, розробляти відомості з медичної статистики та топографії і виявляти «этиологические условия появления эпидемий».

На час епідемій у повітах створювалися «Комітети громадського здоров'я», які були підпорядковані губернському правлінню, фактично губернаторові. Ці комітети проводили свою роботу під головуванням повітового предводителя дворянства. До їх складу входили представники різних місцевих відомств від поліцейських до духівництва, військового начальника та ін., представники міських і земських управ, крім міського і повітового лікарів, і по одному земському лікарю (за призначенням управи).

Ні своєї організації, ні власних коштів комітети не мали, і діяльність їх зводилася до складання протоколів своїх засідань.

В ХХ ст. ці комітети припинили своє існування. Їх місце зайняли протичумна, а потім протихолерна комісії. Їх виконавчим органом було управління головного лікарського інспектора.

Комісії ці викликали до себе різко негативне ставлення як з боку земських лікарів, так і з боку земців через те, що вони не мали ніяких коштів, а лише розпоряджалися іншими відомствами.

На відміну від Лівобережжя та Півдня України, де відповідно Положення 1864 р. активно розвивались органи місцевого самоврядування, в Правобережній Україні – в Київській, Волинській та Подільській губерніях, тривалий час земська реформа не поширювалася.

В той час, коли на Лівобережжі та Півдні України ініціативою місцевого самоврядування створювалася земська медицина, медичну допомогу населенню правобережних губерній офіційні звіти, які робилися за принципом «все в одну купу» і до того ж не мали усталеної форми, змальовували наступним чином.

В перше десятиліття земської реформи в середньому в кожній з цих губерній щорічно відкривалося по дві лікарські дільниці, невпинно зменшувався їх радіус та кількість населення, що ними обслуговувалася. На перший погляд на одного земського лікаря припадало населення значно більше, ніж в неземських, наприклад, в тій же Волинській губернії. Проте це населення мало доступну медичну допомогу, тут була реальна кількість мешканців, які обслуговувалися одним конкретним лікарем, ніж абстрактно поділена загальна кількість населення на кількість лікарів у губернії.

Протягом десятиліття в земських губерніях кількість лікарських дільниць збільшилась у два рази, а в Київській, Волинській, Подільській стан медичного обслуговування залишався майже без змін. Такий контраст спостерігався не лише в медичній, але й в інших сферах облаштування життя місцевого населення.

Успіхи земської реформи спонукали представників громадськості цих губерній порушувати клопотання перед місцевою та вищою адміністрацією про поширення земського устрою на зазначені території. Однак подібні клопотання не досягали своєї мети. Не сприяла цьому й політична ситуація, що настала з початком царювання Олександра III. Наляканий революційними подіями, уряд в будь-якій ініціативі вбачав підступи антидержавницьких сил. На лист з пропозицією волинського губернатора про організацію земських установ у Південно-Західному краї на ім'я генерал-губернатора Київського, Волинського, Подільського О. Дрентельна з Києва було дано чітке роз'яснення: «...у Південно-Західному краї земські заклади не введені з причини політичної особливості краю. Створення повітових зборів, а також повітових управ у тому вигляді, в якому вони представлені на 1 січня 1864 р. за політичними міркуваннями неможливе. Ніякі самостійні дії місцевих повітових земських закладів, до складу яких увійде багато осіб польського

походження, при утрудненому нагляді за ними з боку губернської адміністрації недопустимі» [7, арк. 8].

Не бажаючи передати питання облаштування місцевого життя представникам населення, уряд намагався вирішувати ці питання адміністративно, шляхом видання окремих законодавчих актів і таким чином виправити різницю в рівнях розвитку місцевого господарства. 24 квітня 1887 р. вийшло «Высочайше утвержденное Мнение Государственного Совета» про перетворення медичної частини у губерніях Київській, Подільській та Волинській. Цей законодавчий акт мав метою підняти медичне обслуговування населення губерній до рівня земських. Ним передбачалося ввести новий штат медичного персоналу на додаток до існуючого в губерніях.

Однак на відміну від земських губерній медичне обслуговування населення було залишено у віданні міністерства внутрішніх справ, якому доручалося займатись облаштуванням лікарень, прийомних покоїв та телятників, а також придбанням інструментальних наборів та аптечок, розраховуючись за все це коштами, які були призначені на утримання сільської медичної частини.

Такий законодавчий акт хоч і покращив стан медичного обслуговування населення правобережних губерній, проте не зрівняв і не міг зрівняти його з рівнем земської медицини. Остання, керуючись ініціативою місцевого самоврядування на вирішення нагальних потреб населення, з року в рік розвивалася у кількісному та якісному відношенні: невпинно збільшувалася мережа лікарських дільниць, зростав рівень їх облаштування, з'являлися нові напрями діяльності.

При казенному підході, де будь-яке питання не вирішувалося без дозволу зверху, такий розвиток був неможливий. Медичні заклади діяли з року в рік майже на одних і тих же кошторисах, яких було достатньо лише на платню персоналу, найм приміщення та вкрай необхідні медикаменти.

Медичний персонал діяв на засадах чиновництва, тобто відбував службу і при такому становищі у своїй більшості був особливо не зацікавлений у покращанні здоров'я та санітарного стану населення.

Нове «Положення» від 2 квітня 1903 р, відразу прозване в опозиційних колах «куцим», скасовувало Прикази громадської опіки і передавало медичні заклади особливим губернським та повітовим комітетам. Розпорядчими функціями володіли лише губернські комітети. Повітові ж ніяких самостійних дій і рішень проявляти не мали права і скликалися лише для підготовки питань до сесій губернських комітетів. Виконавчі функції належали управам у справах земського господарства. «Куцість» полягала в тому, що на відміну від «нормальних» земських губерній, де губернські й повітові комітети були виборними, в губерніях, яких стосувалося «Положення», виборів фактично не було. Губернські комітети склалися з керівників губернських державних установ, губернського, повітових предводителів дворянства, міського голови губернського міста, голови управи у справах місцевого господарства та двох гласних від кожного повіту під головуванням губернатора. Кількість так званих гласних за клопотанням комітету могло бути збільшене міністром до п'яти, як це було в Київській губернії. В середньому в губернських комітетах нараховувалося 80-100 гласних. Ніяких виборів у комітети не проводили; гласні призначалися міністром внутрішніх справ з місцевих землевласників, які володіли майновим і, так би мовити, політичним цензом, встановленим головним чином проти польського впливу. Цей список складався губернатором за узгодженням з місцевими предводителями дворянства подвійно проти кількості гласних і кандидатів до них. Повітові комітети знаходились під головуванням повітових предводителів дворянства, з управляючих повітовими державними установами, міського голови чи старости, голови управи у справах місцевого господарства та гласних губернських комітетів по цьому повіту.

Губернські комітети почали свою діяльність у 1904 р. В них було зосереджено керівництво всіма медичними справами по повітах. Стан медичних закладів та медичної допомоги при приказах громадської опіки був незадовільним, значно відставав від розвитку навіть середніх земських губерній. Тому губернські комітети, розпочавши поліпшення та розвиток медичної справи і намагаючись наздогнати земські губернії, копіювали їх порядки. Зокрема, для більш раціональної постановки медичного обслуговування, облаштування медичних дільниць, лікарень, складання доповідей для губернських комітетів, останні запроваджували при управах санітарні бюро, які вже діяли в інших губерніях.

Із запровадженням земського управління, починаючи з 1905 р., почалося масове відкриття в губерніях медичних дільниць не лише лікарняних, але й амбулаторних, розпочалося будівництво власних спеціальних будівель. Все це потребувало коштів. За час існування Земського управління (1905-1911 рр.) була здійснена нелегка робота, яка проходила наполегливо і досить планомірно завдяки тому, що вона планувалася в одному загальному центрі, котрим тоді був у губернії губернський комітет.

Проблема облаштування медичних закладів була дуже болючою для новоземських губерній. Будівництво приміщень за браком фінансування не могло поспіти за стрімким розширенням лікувальної мережі і медичні установи доводилося розміщувати в непристосованих приміщеннях. У відведений час земської доби для правобережних губерній цю проблему вирішити було неможливо.

Губернські комітети, хоч і мали суттєві недоліки у представництві інтересів місцевого населення у порівнянні з земськими органами, проте зробили значний внесок в організацію на земських засадах місцевого господарства правобережних губерній в цілому і, зокрема медичного обслуговування населення. Вони були тими інституціями, які

централізовано і відносно планомірно у короткий термін впровадили первинну базу для земського місцевого господарства.

Із запровадженням у 1911 р. виборного земства в правобережних губерніях за аналогом з «староземськими» відбувся розподіл функцій між губернською та повітовими ланками. Сільська лікувальна мережа перейшла до повітових земств. У віданні губернського земства залишилися губернські лікарні. Ряд повітових земств, особливо віддалені, порушували питання про їх закриття і передачу звільнених коштів на розширення місцевої медичної мережі, мотивуючи це тим, що на земські кошти губернські лікарні обслуговували жителів міста та, щонайбільше, хворих найближчого повіту. Під тиском такої критики губернські лікарні поступово перетворювалися у центри кваліфікованої та спеціалізованої медичної допомоги. До них для підвищення свого професійного рівня відряджалися дільничні лікарі.

Зміни, що відбувалися у становищі губернських лікарень, яскраво видно на прикладі волинської губернської земської лікарні у м. Житомирі. На 1 січня 1912 р. у ній перебувало 294 хворих. Протягом 1912 р. тут лікувалося 5123 особи.

Земства Волинської і Подільської губерній для лікування душевнохворих жителів використовували окружну вінницьку психіатричну лікарню. Тому психіатричні відділення їх губернських лікарень були незначними.

Губернськими земствами також утримувалися фельдшерські школи. У Київській фельдшерській школі проходили 4-річне навчання 120-150 осіб. Щороку вона випускала 16-34 фельдшера. Кошти на утримання школи складали: у 1904 р. – 13 тис. руб., у 1913 р. – 33 тис. руб. У 1916 р. в інтернаті Київської земської фельдшерсько-акушерської школи на повному утриманні перебували 50 стипендіатів і 3 вихованці земського притулку [112, арк. 4].

У Житомирській фельдшерській школі Волинської губернії протягом 4 років навчалися 110-130 осіб. Щороку школа готувала 20-25 фахівців. У 1913 р. вона обійшлася земству в 27 тис. руб. У Подільській губернії фельдшерська школа була розташована у м. Кременець при губернській лікарні. Курс навчання тривав 3 роки, навчалось 60 осіб. Щороку випускалося 15-17 фельдшерів. Щорічне утримання школи становило від 15 до 17,8 тис. руб. Вказані медичні навчальні заклади діяли і в інших містах, зокрема в Харкові, Одесі, Полтаві. Катеринославське земство відкрило свою школу в 1870 р., Чернігівське і Херсонське – у 1872 р.

В ці школи приймали хлопчиків віком 14-17 років із знаннями в обсязі програми початкових шкіл, тому загальноосвітні предмети займали майже половину навчального часу. Спеціальні предмети викладалися відповідно до практики. Навчання тривало 3-4 роки.

З початку ХХ ст. був значно підвищений загальноосвітній ценз осіб, які вступали до школи. Кількість учнів коливалася від 100 до 150, але закінчувало курс щороку 20-30 чоловік у кожній школі. Серед учнів були стипендіати і своєкошті.

Організація жіночих фельдшерських шкіл проходила з труднощами, але в останні роки жінок навчалось більше, ніж чоловіків.

Харківське земство утримувало ще школу повитух. В 1907 р. школу було реорганізовано, і вона випускала вже акушерок I розряду.

Вагоме значення для забезпечення діяльності системи земської медицини мала приватна ініціатива та благодійність.

Голова Вінницької повітової управи граф Д. Гейден дав кошти на будівництво корпусу на 15 ліжок, а також чотирьох квартир для молодшого медичного персоналу на території Жмеринської земської лікарні (1906).

У 1870 р. відомий український благодійник і підприємець І. Харитоненко взяв на свій рахунок будівлі Сумської земської лікарні

вартістю 10 тис. руб., а потім став її попечителем, асигнувавши ще 600 руб. на огорожу садиби лікарні. У 1876 р. таємний радник І. Міклашевський пожертвував у місті Білопіллі на влаштування повітової лікарні дві тис. руб. і за заповітом лишив їй 73 тис. руб. У 1909 р. княгиня Ю. Хілкова надала дві десятини землі для садиби земської лікарні в селі Павлівках, пожертвувала шість тис. руб. на устаткування.

Стосовно запровадження земської санітарної організації зазначимо, що навіть у тих земствах, які схилилися до санітарної діяльності, нерідко зустрічалися ускладнення. Негативне ставлення земців частково знаходило пояснення в суті проектів таких організацій, що пропонувалися рядом губернських з'їздів лікарів. Вони передбачали інститут санітарних лікарів та центральний санітарний комітет (бюро) при губернській земській управі водночас незалежний від неї, з правом апелювати до земських зборів. Останній і був причиною побоювання й передчуття земців, що як тільки він зміцніє, земству та, зокрема, управі прийдеться рахуватися з ним, підпасти під його вплив, що не лише ініціатива, але й вся постановка справи відійде від управи до нього і за управою залишиться лише оформлення справи. Рішучі заперечення до такої постановки були і з боку адміністрації, яка вважала, що це не знаходить підстав у законоположеннях, зокрема про земські установи, і є по суті неприйнятно, оскільки досить самостійним органом земського зібрання може бути лише обрана ним і перед ним відповідальна управа, а не колегія лікарів, яка запрошена управою на службу і їй підзвітна.

Краще санітарно-профілактична робота проводилася в тих земствах, де були запроваджені санітарні бюро, що були координаційними центрами постановки медичної допомоги населенню.

Одночасно у 1882 р. санітарні бюро були створені у Херсонській та Чернігівській губерніях. Основним напрямом роботи Херсонського санітарного бюро, яке очолював губернський санітарний лікар М. Уваров,

відомий теоретик організації земської медицини, полягав у проведенні санітарних досліджень та розробці санітарних заходів. В Херсонській губернії воно відразу зміцніло і невдовзі привело до запровадження санітарної організації у повному обсязі з повітовими санітарними лікарями (з 1886 р.).

Херсонська санітарна організація під керівництвом М. С. Уварова розробила принципи організації земської медицини. Провідне значення надавалось «санітарній медицині» (О. В. Корчак-Чепурківський). Під санітарним влаштуванням херсонські керівники земської медицини розуміли заснування органів із завданнями медико-статистичних досліджень, встановлення організацій для боротьби з епідеміями, організацію санітарних установ для спеціального дослідження санітарного стану населення, нагляду за санітарним станом місцевостей та вжиття заходів для усунення санітарних шкідливостей.

Херсонському губернському земству було присуджено почесний диплом Всеросійської гігієнічної виставки в С.-Петербурзі «за всебічне висвітлення епідемічної захворюваності в губернії, за санітарно-статистичні дані про стан в губернії медичної допомоги, за прекрасне обладнання санітарних лабораторій і широкий розвиток санітарної організації губернського земства із заснуванням особливих санітарних лікарів для вивчення епідемій, за Хаджибейську лиманну грязелікарню» [206, арк. 60].

У Чернігівській губернії санітарне бюро, якому за рік вдалося підготувати губернський з'їзд лікарів та провести ґрунтовне обстеження санітарного стану фосфорно-сірникових фабрик, було ліквідоване. На думку більшості місцевих земців, які були переконані, що санітарне бюро потрібне лише для «статистичних задоволень», програма бюро така велика, що його наявному складу не під силу. Пізніше воно іще два рази виникало у 1889 і 1911 рр., але за таких поглядах земців існувало недовго.

Лише під час війни у 1916 р. при різкому погіршенні санітарного стану губернії чернігівські земці спромоглися ввести санітарне бюро та санітарних лікарів, однак результатів цього заходу, за відомих обставин, не дочекалися.

В Таврійській губернії санітарне бюро виникло у 1894 р., але в 1896 р. було закрито, як те, що не відповідало потребам земства. Відновлення його відбулося лише у 1908 р.

Санітарна організація у Катеринославській губернії була створена наприкінці XIX ст. Це питання порушувалося неодноразово у 1880-1896 рр. на губернських з'їздах земських лікарів. Однак лише у 1896 р. вдалося домогтися її створення. У тому ж році земство згодилося і на створення губернського санітарного бюро. Керівником та першим санітарним лікарем у губернії став Е. Концевич.

Внаслідок недостатньої матеріальної бази умов праці санітарної організації були вкрай важкими. Не було коштів навіть на роз'їзди санітарних лікарів. Посади повітових санітарно-епідемічних лікарів – по одному на повіт – були запроваджені лише у 1902 р. в загальній кількості 8. Згодом було запроваджено лікарсько-санітарні ради при повітових управах та санітарну опіку при лікарських дільницях. На 1905 р. санітарна організація Катеринославської губернії складалася з губернського санітарного бюро, повітових санітарних рад, повітових санітарних лікарів та повітових санітарних опікунств.

Санітарні лікарі надавали профілактичної спрямованості роботі земських медичних закладів, організовували з'їзди, видавали збірники та журнали. Так, наприклад, з 1896 р. санітарним бюро видавався журнал «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», було введено єдину карткову систему обліку руху населення, захворюваності, народжування та смертності. Для боротьби з епідеміями були створені

холерні та тифозні бараки, проводилася велика санітарно-просвітницька робота.

В 1896 р. санітарне бюро було засновано і в Харківській губернії, проте через конфлікт з головою управи та часту зміну керівників воно отримало змогу ефективно працювати лише з 1904 р., коли його очолив талановитий санітарний лікар, учень М. Уварова, С. Ігумнов. С. Ігумнов одержав визнання не лише як спеціаліст-організатор, але й громадський діяч, популяризатор медичних знань, історик земської медицини [581, с. 76].

У багатьох працях С. Ігумнов високо оцінював моральні якості своїх колег. За його словами, від привабливої ідеї вигідної кар'єри, вони йшли в глухе село, в темну холодну хату, дивилися на свою справу не як на службу, а як на служіння.

В правобережних губерніях України санітарні бюро були утворені в період існування «спрощеного» земства. В Київській губернії бюро було створено у 1904 р. і відразу почало вивчення санітарного стану губернії під керівництвом І. Скворцова, який слушно вважав, що без цього неможливі ніякі раціональні заходи для правильної організації санітарної і медичної справи. У 1906 р. в губернії була запроваджена карткова система реєстрації хворих та їх статистична обробка для виявлення санітарного стану місцевостей. В Подільській губернії санітарне бюро з'явилося у 1907 р. [490, с. 59], у Волинській – в 1909 р.

В структурі губернської санітарної організації окрім бюро існувала також губернська санітарна рада, яка керувала санітарною службою земства. До її складу входили декілька гласних, що обиралися земськими зборами, та стільки ж лікарів, які обиралися губернським з'їздом. Функцією цього органу було регулювання і контроль виконання санітарних завдань, що піднімалися з'їздами і були санкціоновані зборами, та спрямування діяльності своїх виконавчих структур: бюро і санітарних

лікарів. Санітарні ради скликалися два рази на рік і були ланкою, що поєднувала земський центр з усіма повітами. Такі органи засновувалися також важко, як і бюро. Вони діяли у всіх губерніях, де були санітарна організація (на 1905 р. з 34 земських губерній ради діяли у більш ніж 25), з нею ліквідовувалися і також відновлювалися. Їх діяльність цілком себе виправдовувала, що навіть повітові земства при менш ширшій постановці справи, менших витратах і більш вузьких завданнях, вважали доцільним заснувати у себе такі ради на допомогу управам.

До губернської санітарної організації входили санітарні лікарі, як правило, по одному на повіт. Ці посади були введені у всіх губерніях, що включали в себе українські землі, але у різний час.

В Чернігівській і Полтавській губернії санітарні лікарі з'явилися лише в передостанній та останній роки існування земства і, відповідно, мало чим змогли себе проявити. В трьох нових земських губерніях Правобережжя санітарні лікарі були введені майже відразу після поширення на них повного земства у 1911 р. В Таврійській губернії вони з'явилися у 1911 р. В інших трьох вони існували більш тривалий час: в Катеринославській з 1902 р., у Харківській – з 1901 р., а у Херсонській – з 1885 р.

В коло обов'язків такого лікаря входили: організація медичного обслуговування у повіті; збір і розробка статистичних даних про захворюваність і рух населення; участь у виробленні обов'язкових постанов і санітарний нагляд за їх виконанням. У разі виникнення епідемії санітарний лікар виїздив на місце, встановлював причини її появи і спільно з дільничним лікарем, організовував заходи до її припинення. Для ліквідації причин ним проводилися дослідження ґрунту, питної води, з'ясовувалися побутові та економічні умови – все те, що могло викликати епідемію. Вивчаючи рівень смертності населення санітарний лікар проводив санітарні дослідження різних торгово-промислових підприємств,

обстежував поселення та селянські житла. До його обов'язків входив санітарний нагляд за школами і періодичний огляд учнів. Повітовий санітарний лікар при сприянні дільничних лікарів наглядав за віспощепленням, опрацьовував дані по сухотах і сифілісу, брав участь у розробці планів шкіл, лікарень та вів санітарно-просвітницьку роботу. Окрім всього цього він складав річний звіт про санітарний стан повіту та свою діяльність.

В тих губерніях, де санітарні організації існували довше і були міцнішими, санітарні лікарі мали значно кращі умови праці. В них були помічники для секретарської, статистичної, іншої роботи та невеликі лабораторії. Утримання одного повітового санітарного лікаря в середньому по губерніях складало від двох до трьох тис. руб. щороку [410, с.155].

Отже, організовані форми роботи санітарного напрямку в усіх, за винятком двох, українських губерніях мали поступальний розвиток, проте вплив різних місцевих умов позначався на масштабі роботи та рівні її організації. Конкретні санітарно-профілактичні заходи земств мали значний результат лише у Катеринославській та Харківській губерніях, де існували найбільш міцні й старі санітарні організації.

Санітарні організації більшості земств українських губерній в цей період були поглинені організаційною діяльністю і частково дослідницькою (медико-статистичні роботи).

Земствами у дев'ятьох українських губерніях було створено мережу губернських, повітових і дільничних лікарень, амбулаторій, фельдшерських пунктів, фельдшерських і акушерських шкіл, а також перші санітарні організації. Станом на 1913 р. губернські земства мали 10 губернських соматичних лікарень з 1966 ліжками, 7 психіатричних лікарень з 8105 ліжками і 2 психіатричних відділення по 130 ліжок при губернських соматичних лікарнях. Повітовими земствами було створено 1043 лікарські дільниці, 1113 фельдшерських пунктів, 766 лікарень із

загальною кількістю 11 932 ліжка, з них 99 повітових лікарень з 3889 ліжками (32,6%) і 667 сільських – з 8043 ліжками (67,4%). Медичне обслуговування сільського населення здійснювало 1802 лікарів із загальної кількості 4814 лікарів. Діяло 10 фельдшерських, фельдшерсько-акушерських і акушерських шкіл з 1150 учнями і щорічним випуском 235 осіб. [572, с. 7].

Санітарний напрям, який також належав до діяльності губернських земств, у кожному з них мав різні рівні і тривалість розвитку. У Київській губернії санітарне бюро було самим міцним. Воно було створено на початку земського устрою у 1904 р. і його очолював відомий діяч земської медицини І. Скворцов. Штат бюро нараховував двох лікарів і декількох канцеляристів-рахівників. У Подільській губернії санітарне бюро запроваджене у 1907 р., на два роки пізніше, у 1909 р. бюро з'явилося у Волинській губернії.

З початком Першої світової війни земській медицині в правобережних українських губерніях було нанесено важких і непоправних втрат. Вирішення багатьох важливих організаційних питань санітарного будівництва, господарчо-матеріального поліпшення і розширення лікувальної мережі (санітарно-освітні музеї, виставки, санітарне обстеження підприємств, медико-статистичні дослідження, шкільно-санітарний нагляд, загальногубернський аптечний склад, розробка відповідної мережі, участь губернського земства у лікарняному будівництві тощо) було перервано.

Медична допомога населенню відразу зазнала втрат. Від 10 до 15% дільничних лікарів було мобілізовано до армії, інші 10% добровільно пішли в земські і міські союзи на більш, як здавалося, цікаву роботу, крім того матеріальні можливості земств були перекинуті на потреби, пов'язані з війною.

У 1915-1916 рр. спостерігалось певне зростання земської медичної мережі. У Київській губернії кількість лікарських дільниць збільшилася з 101 до 114 (лікарняних – з 75 до 90), кількість ліжок – з 1261 до 1511 і кількість ліжкових хворих виросла з 32 800 до 35 914 осіб. Проте це було зумовлено не місцевими потребами, а необхідністю збільшення кількості лікарень і ліжок для потреб воєнного часу. Звідси і збільшення кількості ліжкових хворих на 10%.

Після мобілізації лікарів до армії земська медицина зазнала значного кадрового дефіциту, у губерніях відбулося збільшення кількості незареєстрованих хворих. До 25% всіх лікарських дільниць знаходилися у завідуванні лікарів сусідніх дільниць або у завідуванні дуже літніх лікарів і наспіх випущеної малодосвідченої молоді.

Земські установи розвинули свою діяльність із суспільної опіки взагалі і з медичної організації зокрема до досить значної висоти.

Отже, одним з вагомих результатів земської реформи 1864 р. була поява земської медицини, громадської за своїм характером, спрямовану на покращання медичного обслуговування, на боротьбу з епідемічними захворюваннями, зниження і попередження надзвичайно високої захворюваності і смертності, підвищення рівня здоров'я населення, і яка не лише доповнювала діяльність державних установ, але й заступала їх.

Земська медицина, починаючи майже з «нуля», з приказів громадської опіки, в несприятливих місцевих умовах пройшла за півстоліття нелегкий шлях розвитку та увійшла в історію вітчизняної охорони здоров'я однією з славетних її сторінок.

Запровадження земської медицини, орієнтованої на підвищення доступності медичної допомоги для сільських жителів, покращання її якості та ефективності, формування профілактичних засад призвело до певних позитивних зрушень у медичному обслуговуванні, незважаючи на те, що її розвиток гальмували недостатнє фінансування, незадовільне

кадрове та матеріально-технічне забезпечення, значна залежність від рівня соціально-економічного розвитку земств, громадянської позиції керівників земських управ, земських лікарів та ін. Проте найважливіше значення земської медицини полягає в тому, що вона наблизила до широких верств сільського населення раціональну медичну допомогу, накопичила величезний практичний досвід в галузі профілактики, діагностики та лікування хвороб різного профілю та організації медичної допомоги населенню за дільничним принципом. Саме земські лікарі з України стали одними з ініціаторів запровадження профілактичного напрямку в земській медицині і створення земської санітарної організації (М. Уваров, М. Тезяков, О. Корчак-Чепурківський, С. Ігумнов та ін.).

Незважаючи на деякі недоліки, обумовлені соціально-економічними чинниками, земська медицина зробила багато у створенні прогресивної системи медичної допомоги населенню, в розвитку медичної думки.

Великий внесок у розробку теоретичних і організаційних основ медико-санітарного обслуговування населення, зокрема у створення дільничної мережі обслуговування сільських жителів, земської санітарної статистики, вироблення новаторських на той час санітарно-профілактичних заходів з оздоровлення праці та побуту сільськогосподарських і промислових робітників зробили саме медики українських губерній.

Земська медицина виробила особливий тип лікаря – земського, який свою діяльність вважав не заробітчанством, а справою служіння народу. Вона дала імена не лише видатних санітарних лікарів, статистиків, гігієністів, але й значну кількість лікарів, які, працюючи в дільничних закладах, своєю самовідданою працею і талантом просували також інші напрямки медицини та здобули високий авторитет серед населення для всієї галузі.

В основі земської медицини був принцип загальнодоступності. Саме із земської медицини взяли його на озброєння радянська охорона здоров'я, а потім і національні служби охорони здоров'я різних країн. Саме в земській медицині виник найбільш прогресивний принцип дільничного обслуговування сільського населення. Дільничне обслуговування – одне з найбільших досягнень земської медицини, яке реально забезпечило населенню загальнодоступну медичну допомогу. Були закладені основи медичної служби на селі, що є цінним історичним досвідом. При цьому важливо підкреслити науковий підхід земських лікарів до формування такої служби.

Крім сільських дільничних лікарень, з'явилися повітові й губернські земські лікарні, які були, як правило, великими, непогано оснащеними медичними установами й центрами висококваліфікованої та спеціалізованої медичної допомоги.

Одним з основних у земській медицині був принцип безплатності загальнодоступної медичної допомоги; його теж використали і в радянській, і в зарубіжній охороні здоров'я. Слід відзначити, що підставою для введення безплатної медичної допомоги були не лише загальногуманні міркування, але й практичні спостереження лікарів, які показали, що мінімальна плата знижує звертання за медичною допомогою. Це позбавляє можливості своєчасно виявити інфекційних хворих і ефективно боротися з епідеміями. До речі, не багатьом відомо, що на початку ХХ ст. принцип безплатності земської медицини був узаконений урядом Росії. Коли в 1903 р. земство було введено у Волинській, Київській і Подільській губерніях, уряд В. Плеве затвердив спеціальне положення про управління земським господарством, де в ст. 104 було сказано, що «во всех содержимых на земские средства сельских лечебных заведениях жители губернии пользуются бесплатно» [497, с. 311].

Саме принцип безплатності, народжений земською медициною, піддається зараз в Україні найбільшій корозії. Враховуючи величезне соціальне значення цього принципу, особливо в сучасних умовах економічної нестабільності та складної демографічної ситуації, доцільно ще раз підтвердити непорушність безплатної загальнодоступної медичної допомоги, зокрема, в муніципальній охороні здоров'я.

Досвід земської медицини дозволить з'ясувати шляхи вирішення питань фінансування, враховуючи постійний бюджетний дефіцит на всіх рівнях.

Місцевій охороні здоров'я слід би перейняти у земської медицини ще один пріоритетний принцип – санітарно-профілактичний напрям. Адже він з'явився уперше в світі саме у земській медицині і сьогодні залишається найбільш прогресивним в охороні здоров'я.

Оцінка сучасниками діяльності земств у справі допомоги малозабезпеченим не була однозначною. Історик земства Б. Веселовський досить критично писав: «Ми повинні визнати, що земства в галузі суспільної опіки не виявили енергії; їхні заходи мають більш-менш випадковий характер і т.д. Загальні причини (необхідність направляти більші кошти на насущні культурні цілі, відсутність досить широкої постановки в нашому законодавстві й інші) достатньо пояснюють, чому земства не могли й не повинні були відволікатися в цей бік; але разом с тим, у межах наявних коштів (відсотки з капіталів і т.д.), вони могли б внести в цю справу більшу систему й планомірність, якби відмовилися б від свого бюрократичного ставлення до даної справи» [366, с. 443].

Використання багатого вітчизняного досвіду земської медицини аж ніяк не зводиться до бездумного наслідування нашим попередникам, до механічного копіювання, до перенесення в сучасні умови усіх її досягнень. Сьогодні інший час, інші соціально-економічні умови, інша медицина. Проте головні цінності земської медицини (загальнодоступність і

безплатність медичної допомоги, профілактична спрямованість, дільничний принцип, опора на самодіяльність населення) не повинні бути втрачені.

Земська медицина, що проіснувала понад півстоліття, була дійсно унікальним явищем.

Висновки до четвертого розділу.

Отже, діяльність земств вже з самого початку була багатогранною і в цілому відзначалася громадською спрямованістю, а земства, всупереч бажанням царизму, з моменту виникнення ставали своєрідним центром суспільно-економічного життя країни. Зрозуміло, це були слабкі паростки майбутнього громадянського суспільства, однак зауважимо, що за короткий термін зроблено чимало, оскільки події треба вимірювати за законами того часу, коли вони відбувалися, а не за пізнішими критеріями.

З утворенням у 1864 р. земських органів самоуправління розпочався земський етап у розвитку суспільної опіки. Земські органи суттєво доповнили систему суспільної опіки, зумівши максимально наблизитись до потреб народних мас. Разом з тим з їх формуванням і діяльністю виникли проблеми створення механізму взаємодії існуючих органів управління різних рівнів і місцевих органів управління. Нечітке розмежування предметів відання, бюрократизм системи управління в абсолютистській державі породжували масу протиріч, що негативно відбивалося на організації суспільної опіки в країні. При цьому слід враховувати той факт, що відповідальність за організацію суспільної опіки в Росії законодавчо так і не була закріплена ні за державою, ні за органами місцевого самоуправління; вона вважалася «факультативною діяльністю». В кінцевому підсумку державна машина зуміла нейтралізувати відому долю опозиційності земств режиму і применшити їх перетворчу діяльність.

Питання про роль держави в організації суспільної опіки стало головним при обговоренні суспільством в кінці XIX – на початку XX ст.

законопроектів з суспільної опіки. Значна частина проектів виходила з визнання принципу обов'язковості суспільної опіки з боку держави по відношенню до певних категорій нужденних. Законопроекти пропонували різні джерела коштів на здійснення опіки, в тому числі встановлення державою особливого податку на допомогу бідним. Однак робота, проведена авторами проектів, виявилась не використаною державою.

Аналізуючи й оцінюючи діяльність земських органів самоуправління в сфері суспільної опіки можна стверджувати, що результати були в цілому досить відчутними. Через низку причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, серед яких були складне економічне становище в країні, зміна джерел і обсягів фінансування суспільної опіки, зміни кількісного і якісного складу виборних гласних земських зборів, визнання факультативності суспільної опіки та ін., в діяльності земських органів самоуправління в сфері суспільної опіки відзначались періоди підйомів і спадів.

Земства, отримавши в спадщину від приказів громадської опіки загалом незначні кошти цільового призначення і певну мережу благодійних закладів, що знаходились у незадовільному стані, зуміли збільшити благодійні капітали і спрямувати їх у сферу опіки. У перші десятиліття земства значно збільшили мережу благодійних закладів і кількість опікуваних ними осіб. Однак процес пауперизації, збідніння мас зростав і земські органи самоуправління з 90-х рр XIX ст., схоже, змінили свою стратегію стосовно опіки. Вони скоротили відповідні витрати, упевнившись у марності своїх зусиль кардинальним чином змінити ситуацію з бідністю в країні. Основну частину коштів земства почали спрямовувати в сферу охорони здоров'я та освіти, як більш перспективні. Слід визнати, що в цих галузях вони домоглися помітних результатів. Продовжуючи боротись з поширенням бідності в країні, земства вели активні пошуки нових форм з опіки нужденних, зокрема набули

поширення так звані економічні заходи виділення дешевих квартир кустарям, організація різних товариств допомоги ремісникам, учителям, організація сільськогосподарських шкіл для бідних селянських дітей. Запобіжними заходами боротьби з бідністю і жебрацтвом стало надання земствами допомоги переселенцям, організація громадських робіт і створення бюро працевлаштування, страхування від нещасних випадків на роботі та ін.

Досвід земств у сфері суспільної опіки показує, що надійними джерелами фінансування цієї діяльності були відрахування з місцевих податків, спеціальних джерел фінансування опіки (штрафи, пеня, дотації держбюджету, прибутки від продажу гральних карт та ін.), а також приватні благодійні пожертвування. На нашу думку, зацікавленість та ініціативність місцевих органів управління могли б дозволити розширити джерела поповнення фондів соціальної підтримки населення.

Безсумнівною заслугою земств було те, що соціальний захист став розглядатися як найважливіша суспільна справа, що було вкрай необхідно та своєчасно в умовах швидкого утвердження капіталістичних відносин з усіма відповідними наслідками: аграрним перенаселенням, розпадом традиційного селянського побуту, стрімкою урбанізацією, безробіттям тощо. Діяльність земств була спрямована не лише на пом'якшення наслідків цих явищ, але й на попередження їх та знайшла широкий та багатогранний характер: народна освіта, медична допомога, санітарна служба, продовольча справа.

Півстолітній досвід роботи земських установ показав, що, незважаючи на всі обмеження та перепони зі сторони бюрократичного державного апарату, місцеве самоуправління змогло закріпитись і широко розгорнути свою діяльність, що мала пряму соціальну спрямованість. В ряді випадків, наприклад при хронічних для Росії неврожаях, організація допомоги голодуючим ставала просто неможливою без енергійної

допомоги земств. Саме вони зуміли найбільш ефективно використати свої та державні кошти для організації «продовольчих справ» – прямої допомоги голодуючим, видачі селянам насіння, спеціальних позик та ін.

Найбільш важливим уроком земського руху була не зовнішня підтримка державних починань, а сам факт пробудження місцевої ініціативи, особливо цінних для самодержавної централізованої монархії, де подібні традиції через ряд історичних умов не отримали широкого розповсюдження. Самі земці відзначали, що введення нових установ надзвичайно підняло громадський настрій і, пробудивши дух самодіяльності, значною мірою вплинуло на посилення благодійної діяльності всіх відомств, а в особливості громадськості. Самодіяльність земських органів допомогла налагодити справу соціальної допомоги, максимально наблизивши її до конкретних умов.

Максимальна індивідуалізація соціального захисту дозволила земствам (хоча б в невеликій кількості за нестачею коштів) застосовувати найрізноманітніші форми підтримки населення, не лише у вигляді прямої благодійності, але й в галузі попередження бідності.

Діяльність земств забезпечувалася їх реальним самоврядуванням. Не дивлячись на нескінченні обмеження, вони самі обирали свої керівні органи, формували структуру управління, визначали основні напрямки діяльності, підбирали й навчали спеціалістів тощо. Принципи самоврядування виявлялися в їх житті найбільш повно. Земства були тісніше зв'язані з народом і через виборних гласних, і через численних службовців. До того ж, присутність в земствах місцевих жителів дозволяла їм повніше бачити проблеми повітів та губерній, виявляти їх недоліки та нагальні потреби.

З часом, із зростанням мережі земських установ, їх практична робота розгорталась та удосконалювалась. Підтвердженням ліберальних тенденцій у діяльності земств є той факт, що земства намагалися

звільнитись від невластивих їм господарсько-розпорядчих функцій, а також від адміністративного і поліцейського контролю. Водночас поступово формувались пріоритетні напрямки діяльності земств. З кінця 70-х рр. XIX ст. серед багатьох функцій місцевого самоврядування основне місце посіли так звані «необов'язкові повинності», які виявились не під силу централізованій владі або небажаними для неї, а саме: народна освіта, охорона здоров'я, земська статистика.

Досвід земств показує ефективність організації адресної допомоги нужденним, а також її економічну доцільність для держави. Принцип адресності у діяльності місцевих органів самоуправління дозволяє своєчасно і з великою долею об'єктивності підходити до надання допомоги незаможним і визначати необхідну їй форму.

Порівнюючи приказну та земську системи опіки, можна відзначити, що остання більш мобільна і мала розгалужену мережу послуг. Земське управління суспільною опікою у порівнянні з приказною виявилось прогресивнішим і переважало за кількістю закладів усю приказну дореформену систему суспільної опіки. Проте не лише кількісне охоплення нужденних характерне для земських установ. Вони надали більш розширену систему допомоги, яка охоплювала не лише усталені групи населення, але й нові форми опіки та виховання дітей, запобігання збідніння населення.

Земствам багато вдалося зробити в розвитку соціальної сфери, але, як відомо, наступ самодержавства на земство не дозволив реалізувати наявні можливості.

На наш погляд, оцінка земцями власної діяльності була занадто строгою. Вони, швидше, шкодували про недостатність власних сил і коштів для вирішення тих великих завдань, які вони поставили перед собою в справі облаштування сільського життя. Уже в роки Першої

світової війни потенціал земства розкрився в справі організації допомоги пораненим і біженцям.

Наприкінці XIX ст. шкільна справа і медицина склали ядро земської діяльності. Це підтверджується й витратною частиною бюджету земств. До середини 80-х рр. XIX ст. в структурі земського бюджету на перший план вийшли витрати на охорону здоров'я (22,7%) та народну освіту (16,3%).

Загалом таке становище зберігалось до кінця XIX ст. Це, безумовно, свідчило про утвердження принципу громадського інтересу до діяльності земств, стало виявом турботи про широкі народні маси.

Однак, незважаючи на велику роботу, проведену земствами у галузі соціальної політики, вони не розв'язали проблеми ліквідації неграмотності, докорінного покращання всієї системи медичного обслуговування.

Гальмом у розвитку системи допомоги бідним на селі (як, втім, й інших напрямів діяльності земства) абсолютно всі експерти вважали відсутність у законодавстві, і відповідно на практиці, дрібної земської волосної одиниці – безстанової за своїми завданнями і всестанової за своїм особовим складом, причому на неї покладається виконання функцій місцевого благоустрою й добробуту, в тому числі й суспільної опіки. Проект закону «Про волосне земство» був внесений у 1908 р. на розгляд Державної Думи й схвалений нею, однак не був прийнятий Державною Радою.

Отже, земська система допомоги, незважаючи на відсутність у земств реальної самостійності, достатніх коштів, дію застарілого законодавства в галузі благодіяння, виявилась значно ефективнішою у порівнянні з приказною опікою.

При всіх успіхах земства переживали й невдачі, особливо тоді, коли необхідні новації (утворення кооперативів в 70-х рр. XIX ст. чи будівництво шкіл в селі) проводилися «зверху» без врахування думки населення, кропіткої роз'яснювальної роботи. В таких випадках земські

починання нерідко завершувались провалом, оскільки селяни сприймали їх як чуже «панське діло» або обтяжливу для себе повинність. Однак якщо земська громадськість зуміла зацікавити, залучити на свою сторону місцевих жителів, церкву, місцеву адміністрацію – там громадські ініціативи набували широкого розвитку, так як, наприклад, у випадку організації руху тверезості.

Досвід земських починань широко пропагувався та викликав до життя нові форми громадської організації – регіональні та всеросійські з'їзди лікарів, учителів, інших громадських діячів. Не випадково земський рух став набувати досить політичного відтінку, що турбувало владу.

Усвідомлення – через місцеву самодіяльність – громадських потреб країни було важливим чинником дозрівання в країні нових структур і нового мислення, необхідних для складання справжнього громадянського суспільства. Це завдання, поставлене ще реформами 60-70-х рр. XIX ст., як ніколи залишається актуальним для сучасної України.

Досвід земських органів самоврядування в галузі суспільної опіки свідчить про необхідність своєчасного вирішення соціальних проблем у суспільстві для підтримання його стабільного стану.

РОЗДІЛ 5

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ УПРАВЛІНЬ З СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ТА ДОБРОЧИННОСТІ

5.1. Міські бюджети і соціальна підтримка

До 1870 р. управління містами Російської імперії було побудоване на становій основі, несприятливій для справи піклування про бідних. За цією системою стани економічно сильні мали витратити на підтримку незаможних значні кошти, однак в дійсності у цьому не було потреби, адже бідних серед них завжди було небагато. Інші ж стани – економічно слабкі, і як наслідок цього – на потреби опіки могли витратити недостатньо, хоча бідних серед них було багато.

Роль в опіці станових управлінь міст зводилась до видачі невеликих допомог і субсидій приказам громадської опіки на утримання ними богоугодних закладів (у дореформений час).

Помітне покращання стану соціальної опіки у містах пов'язано з реформою міського самоврядування. У червні 1870 р. Олександр II затвердив Міське положення, згідно з яким у 509 містах Росії були створені виборні безстанові органи міського самоврядування – міські думи (розпорядчий орган). Вони обиралися на чотири роки. Кількість членів думи – гласних – визначалася, виходячи з кількості виборців. Виборцями вважались мешканці міста чоловічої статі, не молодші 25 років. Вони повинні були мати нерухому власність, або свідоцтва на право торгівлі чи промислів, оподатковувані на користь міста. В цілому обирати в думу і бути гласними мали право незначний відсоток мешканців міст. Якщо виборців було менше 300, то кількість гласних становила 30, якщо більше

300, то на кожні 150 виборців додавалося 6 гласних. Найбільша кількість гласних обмежувалося 72 [297, № 48498].

Таким чином, майновий ценз надавав виборчі права лише великим промисловцям і купцям, найбільш багатим мешканцям міст. Не мали виборчих прав, але призначалися до думи церковнослужителі християнського віросповідання. Певну кількість гласних призначав губернатор з євреїв, які також не мали виборчих прав, але їм дозволено було постійне проживання у містах смуги осілості.

Засідання думи призначалися за пропозиціями міського голови, гласних, міської управи, на вимогу губернатора, а також за проханнями і скаргами приватних осіб. Міські думи, на відміну від земських зборів, мали право збиратися протягом всього року, коли того вимагали справи. Кількість засідань не обмежувалося, адже зібрати міську думу було значно легше, ніж гласних земських зборів з усієї губернії чи повіту.

На засіданнях думи розглядалися звіти міської управи, питання про міський бюджет, нерухомість, займи, доручення чи гарантії від імені міста тощо.

Дума обирала виконавчий орган громадського управління – міську управу, а також міського голову. Управа працювала на постійній основі. Керівником обох органів був міський голова.

У 1880 р. в міській управі Росії було обрано загалом понад дві тисячі громадян.

До компетенції міської думи і управи входили місцеві господарчі питання, основними з яких були: бюджет та майно міста, піклування про його благоустрій, продовольче забезпечення городян, місцева промисловість і торгівля, кредитна та страхова справа, освітлення, водопостачання, транспорт, шляхове будівництво, запобіжні заходи від вогню та іншого лиха, а також розвиток народної освіти та культури, турбота про охорону здоров'я жителів. Особливою статтею Міського

положення інституціям міського самоврядування доручалось «підкування про опіку бідних та про припинення жебрацтва; створення благодійних та лікувальних закладів і завідування ними на однакових із земськими установами засадах» [297, № 48498].

Для здійснення своїх функцій міські думи отримали обмежене право оподаткування майна та доходів приватних осіб міст. Розміри оподаткування промислових та торговельних підприємств, будинків та іншої міської нерухомості не могли перевищувати 1% їх вартості.

Міські громадські управління в обсязі тих завдань, які на них було покладено, намагалися діяти цілком самостійно, незалежно від бюрократичного апарату держави. Однак межі їх компетенції були окреслені надто невизначено, що призводило до численних конфліктів на господарському ґрунті. Губернське начальство до того ж частенько порушувало і зовсім чітко визначені норми закону.

Такий конфлікт виник між громадським управлінням Одеси і адміністрацією у 1888 р. Тимчасовий Одеський генерал-губернатор Х. Рооп, не рахуючись з тим, що лікарняна справа знаходилась у підпорядкуванні громадського управління, намагався нав'язати думі новий статут міської лікарні. У відповідь на заперечення думи видав «обов'язкову постанову», яка вводила новий статут і підпорядковувала лікарню контролю медичного інспектора поліцейського управління. Представникам думи, які з'явилися на прийом до генерал-губернатора, Рооп заявив, що має широкі повноваження, і для встановлення порядку готовий вжити рішучих заходів. Він загрожував адміністративним виселенням кожному, хто не підкорятиметься його розпорядженням у питаннях міського господарства. Розглядаючи цей конфлікт, Олександр III запропонував постанову одеського генерал-губернатора до часу залишити в силі [504, с. 179-180].

На Правобережній Україні урядова політика з питання проведення міської реформи відзначалася специфікою, пов'язаною в першу чергу з політичними міркуваннями. На відміну від інших губерній, в яких Міське положення мало запроваджуватись у якомога найближчий час, у Південно-Західних губерніях ставилось завдання поступового реформування міського громадського управління. Міське положення 1870 р. у Києві було введене у 1871 р., і лише законом від 29 квітня 1875 р. могло застосовуватись з дозволу МВС до міст Правобережної України. Введення нового Міського положення тривало до 1882 р. включно, тобто міська реформа 1870 р. проводилась у Південно-Західному краї із запізненням. Нове міське самоврядування вводилося спочатку у Київській губернії, потім у Подільській та Волинській губерніях.

В Росії в другій половини 80-х-початку 90-х рр. XIX ст. посилюється реакція. Були здійснені контрреформи, серед яких нове, більш реакційне Земське положення (1890). Надійшла черга й до міського самоврядування. Правляча верхівка була особливо стривожена перевагою серед виборців у містах представників торговельно-промислового класу та прикажчиків. Дворянська за походженням, вона вбачала для себе загрозу з боку зростаючої буржуазії. Непокоїла її й незвична в умовах абсолютної необмеженої влади імператора самостійність міського самоврядування у розв'язанні муніципальних питань.

11 червня 1892 р. нове Міське положення було затверджене. Виборча система зазнала кардинальних змін, істотно звужуючи і без того невелику за питомою вагою частку виборців. У Харкові, наприклад, при населенні 171 416 осіб (1892) частка власників виборчого права зменшилось з 4% до 1,33% (з 6890 до 2291 осіб) [582, с. 68]. Такого обмеження у виборчих правах мешканців міст не знала жодна з тогочасних європейських країн.

Міське положення 1892 р., порівняно з попереднім, не містило принципового твердження про те, що міське управління в межах своєї

компетенції діє самостійно. На практиці це означало спробу повного підпорядкування муніципальної влади державній адміністрації, вихолощення самого поняття самоврядування. Будь-яка ухвала міської думи подавалася на розгляд губернатора і реалізовуватися могла лише у тому випадку, коли він у двотижневий термін не зупинив її дії.

Отож, ситуація погіршилася внаслідок проведення контрреформи 1892 р., за якою змінювався сам характер стосунків між думами та адміністративною владою, посилювалася опіка над органами самоврядування, різко скорочувалася межа їх самостійних дій.

Порушуючи основний принцип самоврядування – виборність громадських установ, уряд узаконював право адміністрації призначати керівних посадових осіб (ст. 115, 118) і гласних дум (ст. 54). Віднині міський голова, його товариш і ті особи, які їх заступали, а також члени міської управи вважалися такими, які перебувають на державній службі (ст. 121), призначалися і звільнялися з посади адміністрацією, підлягали стягненню по адміністративній лінії тощо (ст. 147). Значно розширювалося коло питань, постанови з яких підлягали затвердженню адміністративною владою (ст. 76) [298, № 8708], що врешті-решт вело до зволікання з вирішенням справ, бюрократичної тяганини тощо.

Однак, незважаючи на певні обмеження, міські громадські установи все ж таки користувалися певними правами. Вони виступали як юридичні особи, мали право купувати і продавати майно, брати позики, складати договори, виступати на суді та ін. Міські думи також мали право звертатися з проханнями від імені міста до вищих урядових органів «о местных пользах и нуждах» (ст. 119) і видавати обов'язкові для мешканців міста постанови. Щодо останніх, то громадські управління на той час не мали ні юридичної, ні фактичної можливості добитися їх виконання, притягнути до суду порушників. Цю функцію виконувала поліція.

За Міським положенням 1892 р. до відання органів міського самоврядування входило: збирання і розпорядження запровадженими на користь міста податками, управління капіталами та майном міських поселень, піклування про їх благоустрій, покращання планування та зовнішнього вигляду, розвиток освіти, санітарно-медичної справи та благодійності, сприяння розвитку у містах торгівлі та промисловості, фінансово-кредитних установ, піклування про розвиток культури, про стан культових споруд православної церкви.

Отже, соціальна допомога лишалась ланкою діяльності міських управлінь.

Для з'ясування діяльності органів міського самоврядування взагалі і в галузі соціальної підтримки зокрема, необхідно, перш за все, розглянути міські бюджети. Головною проблемою міських дум було те, що вони не мали достатніх коштів і прав виходити за межі певного кола предметів оподаткування, переступати межу встановлених міськими положеннями зборів. Основними джерелами міських прибутків були: оціночний збір з нерухомого майна, наприклад, стаття доходів у кошторисах м. Луцька [21, арк. 8 зв.] і м. Рівного [175, арк. 10 зв.] (не більше 10% прибутку цього майна, або не більше 1% його вартості), збір з купецьких свідоцтв 1 і 2 гільдій (не більше 15% державного податку), з документів на право торгівлі та промислів (не більше 10% державного податку), з шинків, приватних крамниць, коней і екіпажів, собак, з аукціонного продажу тощо.

Щоправда, з дозволу уряду думи мали право встановлювати нові збори і податки. Їх було небагато. Так, в Одесі і Миколаєві був встановлений лікарняний збір. В Ялті, Феодосії, Євпаторії було встановлено збір з курортників. У портових містах – збір з товарів (крім лісу), які вивозилися за кордон (не більше півкопійки з пуда), і який спрямовувався на поліпшення портових споруд.

Бюджети міст за 20 років дії Міського положення 1870 р. поступово зростали. В Єлисаветграді з 123,9 тис. до 238,9 тис. руб., або майже удвічі, в Одесі – з 1,3 млн. до 3,4 млн. руб., або у 2,7 рази, у Миколаєві – з 87,9 тис. до 455,4 тис. руб., або у 5,2 рази, у Херсоні – з 104,9 тис. до 426,2 тис. руб., або у 4,1 рази. Проте вони лишалися низькими, як в абсолютних цифрах, так і на душу населення. Видаток бюджетів міст на одного міського мешканця Херсонської губернії в середньому становив 10,1 руб., Таврійської – 8,6 руб., Катеринославської – 7 руб., в той час як у Берліні він дорівнював 27, Відні – 30, Парижі – 53,5, Будапешті – 66 руб. [504, с. 93].

У Харкові. в 1897-1912 рр. пересічний доход на душу населення міста зріс з 13,05 руб. до 21,7 руб., що майже удвічі перевищувало середній показник по містах імперії – 11 руб на рік. У 1910 р. Харків поступався за цією ознакою в Україні лише Одесі (15,92 руб.), випереджаючи, наприклад, Київ удвічі (14,64 руб. проти 7,89 руб.). Особливо потужно зростали муніципальні доходи Харкова у 1910-1913 рр., коли бюджет збільшився за чотири роки на 62%.

На відміну від земств, які джерелом своїх прибутків мали головним чином окладні збори, прибутки міст склалися переважно з надходжень від нерухомого майна, яке належало містам, і від різних муніципальних підприємств (водопроводу, освітлення, транспорту, скотобоєнь та ін.). В загальній сумі по містах, наприклад, Херсонської губернії у 1902 р. ці статті дали у фактичному надходженні 47,7%, тоді як різних зборів – 24%, а податків лише 1,7%. По містах Таврійської губернії прибутки з нерухомості, оброчних статей, міських споруд і підприємств становили у 1900 р. 49%, у Катеринославській губернії 42,6%. А прибутки від різних зборів у містах Таврійської губернії становили 13,7%, а Катеринославської – 28,9% [539, с. 84-85].

Прибуток Одеси складав 72,3% загальної суми надходжень усіх міст Херсонської губернії. Одеса була найбільшим містом не лише Херсонської губернії, а першим містом в Україні і четвертим в імперії. Міські бюджети усіх міст Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній у 1891 р. становили 5,7 млн. руб., тоді як Одеси – 3,4 млн. руб., або 60%. У 1900 р. відповідно 12,1 млн., а Одеси – 5,9 млн., або 48,9%. Не дивно, що функціонування органів міського самоврядування Півдня України певним чином залежало від діяльності міського управління Одеси, його успіхів у муніципальних справах. Це був свого роду взірець, на який рівнялися міські управління інших міст, використовуючи позитивний досвід Одеси.

Міста не були повністю незалежними і у витрачанні своїх грошових витрати»: на утримання міського управління, поліції, пожежної частини, військових, створення арештантських помешкань біля поліції, опалення і освітлення в'язниць, видачу допомоги різним державним установам.

Державна скарбниця певним чином відшкодовувала видатки на розквартирування військ, про що свідчить окрема стаття доходів Луцького [21, арк. 9] і Рівненського [177, арк. 2] міських кошторисів.

Виділення коштів на утримання поліцейських городових і пожежників щоразу затверджувалося рішенням міської управи [58, арк. 95] і включалося в щорічні кошториси [243, арк. 2 зв.-4].

Органи міського самоврядування ретельно підходили до вирішення фінансових питань. Про це може свідчити такий приклад. У 1901 р. надійшло клопотання від житомирського поліцмейстера про підвищення заробітної плати старшому пожежному служителю П. Шпаковському, враховуючи його тривалу і зразкову службу і багатодітну сім'ю. Проте міська влада не поспішала позитивно вирішити це питання – зважувалися деякі обставини, такі, наприклад, як стан кошторису на поліцейсько-пожежну службу, зарплатня інших працівників цієї служби [43, арк. 121].

Створена в роки «великих реформ» 60-70-х років XIX ст. система міського самоврядування серед головних напрямів своєї діяльності вбачала задоволення соціальних запитів широких верств населення на підвідомчій території. Саме на місцеві інститути самодержавство перекладало основні турботи про розвиток охорони здоров'я та народної освіти.

Лише після покриття всіх обов'язкових витрат міське управління мало право спрямовувати кошти, що залишалися, на так звані «необов'язкові витрати»: на утримання лікарень, благодійних установ, народну освіту, благоустрій міст тощо. Проте саме у цій сфері своєї діяльності міські думи, незважаючи на сукупність несприятливих умов, домоглися найбільших успіхів.

Ставши юридичною особою, наділеною правами розпоряджатися благодійними сумами, громадське управління одержало досить суттєвий позабюджетне джерело фінансування соціальної сфери – у вигляді благодійних пожертвувань. Серед доброчинців були представники всіх станів: дворяни, купці, ремісники (цехові), селяни, міщани. Важливо те, що за статтею 126 Міського положення, міські капітали можна було розміщувати у кредитні установи, як державні, так і приватні, для одержання процентів. Завдяки одержаним від приватних осіб сум створювалися нові заклади з муніципальним статусом.

На думку відомого фахівця у справі доброчинної діяльності Є. Максимова, найважливіші умови, необхідні для правильної організації та розвитку справи допомоги нужденному населенню в містах, такі [470, с. 91-94]:

- 1) всестановість міських громадських управлінь, що забезпечувала щонайбільший склад міських діячів з середовища усіх місцевих жителів і можливе при цьому надходження від них коштів;

- 2) самостійність і відповідальність міських управлінь у наданому їм колі діяльності;

3) широка і в загальних рисах визначена організація цієї діяльності, при якій сукупністю заходів можлива всебічна боротьба з негативними явищами міського життя;

4) можливість організації спеціальних органів для завідування окремими галузями міського управління;

5) достатність отримуваних матеріальних коштів, які вільно спрямовуються на потреби, що визначаються міським управлінням.

Ніщо не дає такої яскравої картини стану міської громадської благодійності, як відомості про витрати міст на суспільну опіку. Скромність витрат значною мірою пояснюється обтяжливістю міських кас обов'язковими видатками. У 80-х рр. XIX ст., наприклад, обов'язкові видатки міст Київської і Чернігівської губерній перевищувала всю суму міських доходів [248, т. 1, с. 135].

Проте були й винятки. Стосовно розвитку благодійності почесне місце серед усіх міст посідала Одеса. Міське управління Одеси виділяло на добродійну справу значну частину свого бюджету. Так, за кошторисом 1894 р. асигновано на утримання міських благодійних установ 269 тис. руб., на допомогу благодійним товариствам та установам – 37 тис. руб., всього 306 тис. руб., що становить 9% міського бюджету. Окрім того, на утримання лікарень асигновано 386 тис. руб. і на медичну допомогу для бідних – 31 тис. руб., всього 417 тис. руб., що становить 12% бюджету. Таким чином, в цілому на суспільну опіку витрачалось містом 723 тис. руб. – 21% міського бюджету. Зрозуміло, наскільки це вагомо – 1/5 бюджету лише на цей такий важливий напрям [489, с. 119].

І в подальшому ця робота не призупинялась. Наприклад, систематично надавалась підтримка богадільні, дитячого притулку, нічліжного притулку, притулку Валліха, дешевим їдальням, Павлівським дешевим квартирам і різним медичним закладам [150-153].

За станом на 1900 р. [470, с. 91-94] при щорічних видатках на суспільну опіку не менше трьох тис. руб., очевидно, цю галузь громадського управління можна уже було налагодити більш чи менш задовільно. До групи міст, що витрачали на суспільну опіку від 3 до 5 тис. руб., входив Севастополь – 4,3 тис. руб. В наступну групу міст, де такі видатки становили від 5 до 10 тис. руб., входять Херсон – 7 тис., Катеринослав – 9,7 тис. руб.

В іншій групі, від 10 тис. до 20 тис. руб., перебувають міста Миколаїв – 10,9 тис. руб, Єлисаветград – 14,7, Керч – 16,3, Харків – 18 тис. руб. Київ знаходиться в групі міст, де сума окресленого спрямування була ще більшою – 36,3 тис. руб. В той же час чотири міста імперії стоять особливо – кошти на суспільну опіку були дуже значними, й серед них Одеса – 301,4 тис. руб.

За витратами на потреби опіки в наступному, 1901 р., міста можна поділити на такі групи: 3-4 тис. руб. (Бердичів), 4-5 тис. (Ялта), 6-7 тис. (Севастополь), 9-10 тис. (Катеринослав), 10-100 тис. (Херсон, Миколаїв, Керч, Єлисаветград, Харків, Київ) і понад 300 тис. (Одеса).

Досить значна різниця відзначається і при співставленні витрат міських управлінь на суспільну опіку з чисельністю міського населення. Витрати на одного жителя по окремих губерніях виражаються такими цифрами: до 5 коп. на 1 жителя витрачалось в губерніях: Волинській – 0,6, Подільській – 1,3; від 5 до 10 коп. – у Харківській – 5,2, Полтавській – 5,3, Чернігівській – 6,7, Київській – 8,1, Катеринославській – 9,5; від 10 до 20 коп. – у Таврійській – 18,3; від 30 до 40 коп. – Херсонській – 38,5.

У відсотках найбільші видатки в цілому на суспільну опіку, народну освіту і медицину були в Києві та Одесі, однак в абсолютних числах в Одесі витрачалось значно більше.

Загалом, міські витрати в галузі суспільної опіки можна згрупувати за трьома напрямками: 1) утримання благодійних закладів, тобто закрити

опіка, 2) відкрита опіка, або допомога поза закладами, 3) видача допомог та субсидій на добродійні товариства та заклади [719, с. 171-172].

В Житомирі за статтею на суспільну опіку виділялись кошти на грошову допомогу, стипендії, підтримку благодійних товариств, зокрема Товариства Червоного Хреста (1901) [248, т. 1, с. 232]. У кошторисі м. Кам'янець-Подільського окремих рядком вказана допомога благодійним товариствам, причому має місце тенденція до зростання цих видатків: у 1897 р. – 200 руб., а в 1900 р. – 550 руб. [222, арк. 50].

Міські голови, гласні різних міст у своїх виступах в думах, а також у пресі неодноразово звертали увагу на нерівноправне становище великих міст по відношенню до своїх повітових земств.

Єлисаветградська міська управа у 1887 р. відзначала, що місто щорічно на потреби повітового земства в середньому витратило 30 тис. руб., і на губернське – 10 тис. руб., разом 40 тис. руб. (17% міського бюджету), що було досить обтяжливо для міського бюджету. Ті суми, які поверталися від земств місту, йшли, у свою чергу, лише на утримання реального училища, видачу допомоги жіночій гімназії та народним школам [126, арк. 7-49].

Органи міського управління за свій рахунок виконували деякі функції у містах, які покладалися на повітові земства: організовували народну освіту, медичну допомогу тощо. Хоча земства й брали участь у фінансуванні цих видатків, проте, з точки зору дум, не досить активно.

Слід зазначити, що інколи бюджети деяких великих міст перевищували бюджети повітових земств у декілька разів (Харкова – у 4 рази, Кременчука – у 3 рази). Вихід з цього становища міські діячі вбачали у відокремленні великих міст, бюджет яких дорівнював бюджету повітового земства, у самостійні повітові одиниці на зразок Москви, Петербурга та Одеси і в одноразовій виплаті певного розміру податку губернському земству, а вже звідти кошти б надходили до повітів.

Клопотатись за встановленим порядком про виділення Житомира в окрему земську одиницю було доручено міському голові відповідно до рішення міської думи від 17 березня 1910 р. Житомирська дума підкреслювала, що належність до земства становить дуже важкий тягар для міста [55, арк. 3].

Загалом, порівнюючи діяльність земств та органів міського управління, можна вказати, що земства найбільших успіхів досягли в організації освіти, медичної допомоги тощо. В той же час органи міського самоврядування відзначалися значною дієздатністю.

5.2. Соціальна допомога

Міські органи самоврядування проводили багатогранну роботу в галузі соціальної допомоги нужденним.

Найбільш поширеною формою допомоги старим, хворим, немічним, сиротам у містах була організація міським управлінням богаділень і притулків. Деякі міста розпочали з того, що взяли на свій рахунок станові богадільні. Так зробила Катеринославська дума з богадільнею, яка утримувалась на кошти міщан.

Катеринославська громадська богадільня ім. Белявського для 32 опікуваних від казни одержала 5539 руб. [381, с. 59].

Піклувалась про міську богадільню і влада у Вінниці, виділяючи кошти на опалення, освітлення, медикаменти [17, арк. 53 зв.-54]. За перебування в міських богадільнях мешканців інших місцевостей сплачували земства. Відповідний лист був направлений з Вінницької міської управи у Гайсинську повітову земську управу з проханням оплатити за перебування протягом 20 днів у міській богадільні мешканця повіту Ф. Фастенкова (48 коп. за добу), тим паче, що він і надалі мав залишатись там на утриманні міста [18, арк. 22-23 зв.]. Однак земство

відмовилось оплатити, адже влаштування у богадільню відбулося без його відома, не було необхідного в таких випадках клопотання земства до міської влади. Ще однією причиною у таких ситуаціях могла бути наявність своїх відповідних закладів, що й мало місце в даному випадку.

В міській управлінні систематично подавались відомості про кількість мешканців у богадільнях [18, арк. 25, 76].

Прохання різних осіб про зарахування у богадільні і надання допомоги розглядались міськими управами [18, арк. 28, 33, 136].

Нові богадільні і притулки часто засновували приватні особи на власні кошти.

В Одесі у 1896 р. було 22 богадільні та притулки, 25 різних товариств і установ добродійного гатунку.

Міська влада надавала увагу питанням якості харчування опікуваних. Аналіз якості харчування в катеринославській богадільні показав, що в 1883 р. на одного опікуваного виділено 2,41 золотника масла (золотник дорівнював 4 грамам), у 1884 – 4,02 золотника. Щоденно кухня цього закладу використовувала близько 12-13 пудів м'яса (192-208 кг) [381, с. 56-57]. У 1883 р. масло вершкове одержували лише особи дворянського стану, а з 1884 р. – усі опікувані, незалежно від стану. Масло для богоугодних закладів постачали кращі економії.

В Олександрівську (тепер Запоріжжя) Катеринославської губернії з ініціативи міської думи та управи при нічліжному притулку Покровського братства за рахунок міста відкрили дешеву їдальню, у якій 10% обідів відпускалися безкоштовно, а 10% за половинну оплату, переважно учням [79, арк. 2 зв.].

Міські органи самоврядування міст Херсонської губернії (крім Одеси) у 1897 р. на благодійні установи і медичну справу спрямували 6,5% усіх витрат (Одеса – 19,1%), Таврійської (1900) – 5%, Катеринославської губернії (1893) – 4,1% . Станом на 1901 р. за витратами на суспільну опіку

міста розташовувалися у такому порядку: Одеса – 318 653 руб., Харків – 19 100 руб., Київ – 16 380 руб., Херсон – 12 393 руб., Миколаїв – 12 110 руб., Катеринослав – 8380 руб., Сімферополь – 5010 руб., Полтава – 3575 руб., Чернігів – 2398 руб. [248, т. 1, с. 236-264].

У 1903 р. Черкаським міським управлінням була відведена ділянка землі під будівництво дитячого притулку і призначено з міського бюджету 250 руб. щорічно на утворення фонду для здійснення будівництва. Проте пошук решти коштів і організацію цієї справи надалі взяло на себе Черкаське товариство допомоги бідним жителям. До відання товариства місто передало й міську богадільню [231, арк. 106].

Інколи міські управління, не засновуючи своїх дитячих закладів, надавали підтримку іншим таким закладам, переважно дитячим притулком Відомства установ імператриці Марії. Так, глухівське міське управління заснувало в місцевому дитячому притулку шість стипендій по 100 руб. кожна [470, с. 69].

Єлисаветградська міська дума внесла в кошторис на 1913 р. 250 руб. для позитивного вирішення клопотання Єлисаветградського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я про відновлення діяльності літніх дитячих колоній [130, арк. 1].

Одним із соціально спрямованих питань у діяльності міських управлінь була оплата праці власних службовців та робітників, їх пенсійного забезпечення.

З розвитком міського господарства органи самоврядування були змушені збільшувати штати своїх службовців і робітників. Усе значніші кошти витрачались на заробітну платню. Особливо впливали на це міські підприємства, що виникали й розширювалися. Розмір утримання працівників визначався з огляду на економічну доцільність, але він був таким, щоб знаходились бажаючі працювати на муніципальних

підприємствах, у закладах та установах міського самоврядування. Заохочувалася тривала робота міських службовців і робітників.

Харківська міська дума неодноразово зверталась до питання про підвищення оплати праці вчителів. У 1912 р. мінімальна платня порівняно з 1899 р. зросла на 80%, а утримання педагогів з 25-річним стажем – у 2,5 рази. З урахуванням виплат «на комірне» зростання матеріального забезпечення народних вчителів мало ще більш помітний вигляд. Отже, утримання викладачів міських початкових училищ у Харкові було значно вищим, ніж пересічно по імперії [718, с. 20].

У питаннях підвищення заробітної плати мав місце й індивідуальний підхід, враховувалися конкретні обставини. Так була підвищена заробітна плата бібліотекарю проскурівської міської бібліотеки М. Наумовій [212, арк. 57].

При можливості службовцям міського громадського управління надавалась передсвяткова допомога. Так, Житомирська міська дума постановою від 17 грудня 1897 р. дозволила управі витратити на цю мету 850 руб., що лишились від річного кошторису [44, арк. 11].

Прийняття рішень за клопотаннями своїх працівників про допомогу міські органи управління проводили таємним голосуванням – «закритою подачею голосов, посредством баллотировки шарами» [44, арк. 10 зв.]. В одному з випадків через недотримання цієї вимоги (голосування було відкритим) житомирська губернська адміністрація у 1898 р. призупинила виконання рішення про надання грошової допомоги у випадку хвороби службовцю міської управи, незважаючи на медичну довідку й те, що зверталась удова.

Враховувалась тривалість роботи у міських управлінських структурах. Київська міська дума у 1915 р. надала Є. Тетеруковій за її заявою допомогу в сумі піврічного окладу у зв'язку з 25-річчям служби у міському громадському управлінні [109, арк. 13].

Проскурівська міська дума виділила допомогу сторожу при міському управлінні, який тут працював 20 років і перебував в скрутному становищі [211, арк. 6].

Звісно, що клопотання, в тому числі й службовців, задовольнялись не за якоюсь спрощеною схемою. Коли до Катеринославського міського управління звернувся його службовець про надання коштів для лікування (1911), то дума підтримала це клопотання [33, арк. 4], адже тут мала місце повна відповідність до постанови думи: допомога могла надаватись особам, що працюють не менше трьох років і якщо з часу останньої видачі допомоги пройшло три роки.

Отож, органи міського самоврядування в умовах жорсткого фінансування ретельно і вимогливо ставились до витрачання коштів.

Міські громадські управління підтримували й родини своїх колишніх працівників. У 1898 р. за рішенням Житомирської міської думи і за підтримки губернатора отримала 50 руб. удова поліцейського городового Я. Палія [45, арк. 1]. Постановою тієї ж думи у 1904 р. дозволено видавати пожиттєву щомісячну допомогу (10 руб.) удові колишнього сторожа управи С. Шулькевича [45, арк.1].

У зверненні опікунів до Київського міського голови М. Ренненкампа вказувалося, «не признаёт ли общество справедливым избрать способ к поддержанию вдовы и сирот Фёдора Ильича Войтенко и особенно о воспитании малолетних детей его», адже він був «один из самых усердных деятелей на поприще общественной службы» [106, арк. 1]. Київська дума призначила допомогу 700 руб. для навчання чотирьох дітей [106, арк. 10 зв.].

У Полтаві міській думі довелося розглядати клопотання колишніх службовців поліції і городових про видачу їм допомоги та грошей, що лишилися з часу колишньої їхньої служби [156, арк. 1].

З міських доходів надавалась допомога дітям нижчих чинів поліцейських та пожежних команд. У фондах державного архіву м. Києва нами виявлені списки дітей вказаних категорій за 1864 р. [87, арк. 24-27]. Відзначимо, що на відміну від цього, дітям нижчих військових чинів підтримка могла бути надана із сум, асигнованих на утримання Військового і Морського міністерства, або з казни через повітові казначейства, залежно від того, чи їх батьки перебувають на службі, чи ні [87, арк. 3].

В той же час міські громадські управління надавали родинам нижчих військових чинів продовольче забезпечення, при цьому велися відповідні відомості, наприклад, у Чернігові [244, арк. 1-99].

Міські органи управління турбувались і про пенсійне забезпечення колишніх міських службовців і робітників.

Потреби ж міської громади, передусім, її незаможної частини у багатьох випадках належним чином не задовольнялись. Проте міське самоврядування поступово приділяло цим питанням все більше уваги. Воно утримувало притулки для літніх самотніх людей, зокрема, створені на капітали, пожертвовані приватними особами. У Харкові, наприклад, діяло три таких притулки.

Важливим напрямом соціальної підтримки міськими управліннями був догляд за літніми людьми та інвалідами, допомога малозабезпеченим мешканцям. Надавались пенсії та грошові допомоги, що, наприклад, підтверджується відомістю про витрати м. Маріуполя за 1909 р. [41, арк. 33–39]. Коли в Маріуполі у 1876 р. ярмарковим комітетом був проведений збір коштів, то міська управа вирішила виділити з них суму «для раздачі нуждаючимся жителям» [40, арк. 30].

У кошторисі міста Луцька на 1913 р. окремим рядком виділені кошти на пенсії, нагороди та одноразові допомоги [26, арк. 25 зв.]. У Вінниці надавались «мелкие пособия людям, впавшим в нужду», утримувалась

їдальня та чайна для бідних [17, арк. 53 зв.-54]. У Черкасах також видавали допомогу бідним мешканцям міста [228, арк. 9 зв.-10].

В Бердянську влаштовувалися бали, вистави, лекції на користь бідних, розподіл між нужденними міських грошових коштів, вугілля, здійснювалися цільові виплати на закупівлю посівного насіння [346, с. 10].

У кошторисах міст зустрічаємо такі спрямування соціальної допомоги, як підтримка благодійних товариств та установ, що не перебували у віданні міста, утримування установ допомоги бідним та припинення жебрацтва (Проскурів, 1906) [212, арк. 253 зв.-254].

Доброчинна діяльність органів міського самоврядування відзначалась широким розмаїттям мережі «общепользних заведений» – товариств, установ і закладів, яким надавалась підтримка. В Одесі лише у 1912 р. виділена субсидія товариству покровительства колишнім в'язням і безпритульним, Хрестовоздвиженському церковно-парафіяльному попечительству для утримання дитячого притулку, одеському відділенню Російського товариства захисту жінок, попечительству бідних Архангельсько-Михайлівської церкви для дитячої їдальні, Стурдзівській общині сердобольних сестер на утримання амбулаторії, училищу сліпих одеського відділення попечительства сліпих, товариству дешевих нічліжних притулків, товариству виховно-виправних притулків, товариству допомоги бідним на Пересипі для сирітського притулку [153, арк. 1, 6, 8, 14, 16, 17, 22, 28, 32]. Підкреслимо, що у багатьох випадках така допомога надавалась щорічно.

Громадське самоврядування Києва підтримувало благодійну медичну структуру міста. Так, у 1911 р. місто надавало допомогу: товариству швидкої медичної допомоги, товариству боротьби з заразними хворобами, товариству надання допомоги хворим дітям, медичним закладам Червоного Хреста, медичним закладам благодійного товариства, протитуберкульозному санаторію, пологовому притулку на Подолі, на

оплату лікарям за нічні чергування та утримання цих чергувань, на оплату нічних чергувань фельдшерів і повитух, на утримання ліжка імені Пирогова у лікарні благодійного товариства [278, с. 9-10]. З 1883 року у Києві функціонував віспощеплювальний інститут, відкритий лікарями Т. Маковецьким та І. Уляновським. За щеплення оплата становила 50 коп. , в той же час, на розсуд лікаря бідні могли бути звільнені від сплати.

Сумська дума у 1904 р. надала дві тис. руб. для потреб місцевого комітету Товариства Червоного Хреста у зв'язку з російсько-японською війною [180, арк. 342].

Переяславське товариство допомоги бідним одержало підтримку міської управи на утримання дитячого притулку.

Філантропічну мережу не міського підпорядкування підтримувало громадське управління Рівного: нічліжний будинок товариства допомоги бідним, благодійне єврейське товариство Лінас-Гацедек, ремісничі майстерні для дітей бідних мешканців міста; у 1915 р. на це виділено 1100 руб. [177, арк. 5 зв.-6].

Полтавська міська управа приймала рішення про підтримку товариства піклування про дітей наданням палива: вугілля і дров (1912) [157, арк. 3-4].

За статтею кошторису на «общественное призрение» виділялись кошти на підтримку благодійних інституцій у Луцьку, зокрема на 1913 р. виділено 100 руб. [25, арк. 5 зв.].

Миколаївському благодійному товариству надавалась містом щорічна субсидія – 10 тис. руб. у 1895 р., а в 1900 р. уже 11 тис. руб.

Не забувала благодійні організації міста і влада Вінниці, тут підтримували місцеве благодійне товариство [16, арк. 14 зв.], дитячий притулок, притулок-ясла, їдальні і чайну для бідних [17, арк. 53 зв.-54].

Надавалась фінансова підтримка черкаському міському будинку для бідних товариства допомоги бідним, де перебувало 30 осіб, зокрема у 1913 р. видано 700 руб. [228, арк. 27 зв.].

Зазначимо цікавий добродійний факт. У Харкові в 1898 р. була організована виставка картин К. Айвазовського, і збір з виставки видатний художник пожертвував для бідних міста. Міська управа розглянула клопотання про грошову допомогу з цих коштів [191, арк. 10].

За розпорядженням харківського міського голови І. Голенищева-Кутузова з цієї ж суми надана підтримка (76 руб.) Архангело-Михайлівському дільничному попечительству бідних [191, арк. 11].

Отож, розподіл благодійних коштів відбувався різними шляхами, був різноспрямованим.

Ще такий нетиповий штрих. Харківський міський ломбард перед святами безплатно видавав бідним «заклади» на суму не більше двох рублів і «по возможности те, которые находятся в залоге не менее года» [196, арк. 10]. Однак, коли надійшло клопотання про разову допомогу з міських коштів на викуп речей з ломбарду на суму більше двох рублів, то було зроблено виключення і необхідні речі видали (1911).

Міські управління брали участь у розподілі спонсорських коштів. Коли у 1909 р. імператор виділив 5 тис. руб. «для раздачи беднейшему населению Киева», то київський губернатор запросив міського голову взяти участь у діяльності спеціального комітету з цього питання [108, арк. 48].

Розглядалися клопотання відомих громадських діячів про сприяння у вирішенні добродійних справ. Наприклад, голова ради київського благодійного товариства Є. Трепова (1909) просила надати безплатну квартиру у будинку Ф. Терещенка для Пиркіної, яка утримувала двох неповнолітніх сестер і брата – сиріт, і «занимаясь шитьём, добывает очень

скудные средства, из коих она лишена возможности платить за квартиру» [108, арк. 67].

Проте клопотання про надання грошової допомоги нерідко відхилялись з тих чи інших причин. В одній з архівних справ нами виявлені 30 таких клопотань до міської влади Одеси, які були відхилені [152, арк. 1-30].

Міським керівникам інколи доводилось відповідати на звернення про допомогу особливого характеру. У 1897 р. до київського міського голови С. Сольського надійшов лист з м. Балаганськ Іркутської губернії від Г. Жукова. У листі дописувач повідомляє, що хоче повернутися на батьківщину в Глухівський повіт, «но недостаток денежных средств препятствует исполнению этого намерения», і просить посприяти через благодійників забезпечити переїзд. Раніше (1896) він звертався до Терещенків і Л. Бродського з проханням надати тимчасову позику 100 руб. на переїзд, обіцяючи при цьому обов'язково повернути її в річний термін. «Все эти благотворители не откликнулись на мои всепокорнейшие обращения к ним и даже не почтили меня ответами об отказе, а просто молчат» [107, арк. 70].

Міські управління допомагали працевлаштуванню населення за посередництвом відповідних контор по найму. Такі контори існували в Одесі, Чернігові та інших містах [470, с. 14-143].

В Одесі питання про таку контору було порушено у 1895 р., коли в думі торкнулись питання про врегулювання відносин наймачів і домашньої прислуги. Для розробки цього питання дума обрала спеціальну комісію, яка запропонувала проект положення про найм домашньої прислуги в Одесі [612, с. 584].

У Києві була створена муніципальна біржа праці. Робилися спроби організувати громадські роботи для безробітних. Такі роботи організовувало Одеське громадське управління, яке в 1891 р. протягом

зими щоденно надавало різні землекопні роботи більш як трьом тисячам робітників. Громадські роботи мали місце і в Харківській, Херсонській губерніях.

Міські управління уважно ставились до корисних ініціатив у цьому спрямуванні. В складних умовах безробіття 1908–1909 рр. у Миколаєві діяло Товариство, яке надавало допомогу безробітним та нужденним і не відмовляло жодному члену громади в допомозі. «Кожен з нас, вносячи свій трудовий рубль в касу товариства і віддаючи йому свій вільний час, може з гордістю сказати, що виконав свій обов'язок перед товариствами». Важливо підкреслити, що при громаді діяла й медична організація.

Міська влада у 1908 р. дозволила миколаївському товариству взаємної допомоги ремісників заснувати бюро з працевлаштування для безробітних членів товариства. Тобто, у даному випадку має місце підтримка містом ініціативи добродійної громади у вирішенні важливої соціальної проблеми [145, арк. 1].

Таку діяльність слід розглядати як запобіжну допомогу працездатним бідним, не допущення їх до жебрацтва. Напевно, цим пояснюється відносний успіх ідеї міських посередницьких контор по найму.

Громадські управління намагалися створити для бідняків певні житлово-побутові умови. Для прийшлого та місцевого збіднілого населення організовувалися міські нічліжки та дешеве житло. Проте забезпечення дешевими квартирами городян було недостатнім. Квартири були тісними, брудними, переповненими, інколи без світла. Підвальні помешкання були ще в гіршому стані. Чимало бідняків не мали й такого житла через неспроможність його оплатити. Та й у нічліжках не завжди вистачало місць, не кажучи вже про їх низький санітарно-гігієнічний стан.

У Харкові, на наданій містом ділянці, було споруджено два будинки для дешевих квартир, що, звичайно, було недостатньо.

Міські думи займалися приватними заповітами та пожертвуваннями на добродійні цілі. У розпорядження міського самоврядування різні особи відписували власні кошти з тим, щоб відсотки з цих капіталів щорічно роздавалися бідним на християнські свята – Різдво, Пасху, а також на утримання богаділень та інших закладів.

У 1909 р. за постановою міської управи Катеринослава до свята Пасхи видано 357 руб. 70 коп. найбільшим мешканцям з процентів капіталів, пожертвуваних місту різними особами [34, арк. 45]. Процитуємо уривок з розписки члена управи П. Волкова: «Получено мною из городской управы по ордеру 80 руб. и выдано их на пособие беднейшим жителям города к празднику Рождества» [35, арк. 2].

Допомога до свят Пасхи та Різдва мала систематичний і повсюдний характер. В Єлисаветграді подавались відповідні клопотання до поліцмейстера і голови міста, а підтверджував бідність пристав, тобто має місце обґрунтованість для таких видатків. Зазначимо, що з подібними проханнями незаможні громадяни звертались перед святами і до філантропічних спілок, зокрема до Єлисаветградського благодійного товариства (1907) [129, арк. 85].

В Сумах капітал, пожертвований різними особами для видачі відсотків з нього бідним мешканцям перед святами, на 1 січня 1898 р. становив 509 руб. 25 коп. готівкою та 115 002 цінними паперами [178, арк. 97 зв.].

Керівна роль у післяреформених міських думах відводилася найзаможнішим верствам населення, за рахунок фінансової підтримки яких царський уряд розраховував поліпшити міські господарства. Ці очікування до деякої міри справдились і кошти міст поповнювались за рахунок добродійних внесків великої буржуазії.

Перший київський голова нової думи П. Демидов пожертвував 70 тис. руб., які були спрямовані на відкриття ремісничої школи, п'ять тис.

руб. – на Київську Подільську жіночу гімназію, 7,5 тис. руб. – на будівництво притулку, три тис. руб. – на організацію міської пошти. Доброчинний внесок на міські потреби зробила й дружина Демидова.

Наступні міські голови мільйонери Г. Ейсман, І. Толлі віддавали на потреби міста свою зарплату шість тис. руб. щороку.

Один М.А.Терещенко пожертвував на громадські потреби понад 5 млн руб., з яких 2 млн припало на м. Київ [460, с. 220].

Щоб зрозуміти повною мірою розмах благодійних внесків минулого, треба враховувати, що 100 000 руб. XIX ст. сьогодні еквівалентні приблизно одному мільйону американських доларів [350, с. 4].

Особливо відзначимо відомого київського благодійника Михайла Парфентійовича Дегтерєва. У 1870 р. Дегтерєв був обраний гласним Київської міської думи і протягом 28 років безперервно виконував ці обов'язки. З цього ж часу він був обраний попечителем Київського сирітського будинку.

М. Дегтерєв проводив значну доброчинну діяльність. На його кошти при міській Олександрівській лікарні була збудована церква, старостою якої він був до останніх днів. Разом з іншими киянами Дегтерєв взяв участь у фінансуванні будівництва Свято-Покровської (Платонівської) церкви, спорудженої у 1895 р.

На Подолі у будинку С. Стрельбицького ним заснована богадільня для непрацездатних осіб (вул. Покровська, 5). У 1883 р. в богадільні перебувало 40 осіб. У 1915 р. дивіденди з капіталу «коммерции советника» М. Дегтерєва на богадільню його імені на Подолі становили 5367 руб., а прибуток від найму квартири при цій богадільні – 600 руб., тобто разом 5967 руб. [105, арк. 9 зв.].

М. Дегтерєв пожертвував 100 тис. руб. на утримання 45 безплатних квартир на Подолі (вул. Покровська, 1).

При заснуванні Політехнічного інституту Дегтерев пожертвував 15 тис. руб. на стипендії цього закладу. Така ж сума пожертвувана ним при заснуванні в Києві комерційного училища.

У безплатній лікарні для чорноробів Дегтерев вніс на утримання п'яти ліжок його імені 25 тис. руб. Як один із засновників і скарбник цієї лікарні, він неодноразово робив різні пожертвування. У травні 1898 р. він надав 15 тис. руб. на влаштування прийомного покою при цій лікарні, а за його заповітом збудовано корпус на 25 ліжок.

Крім того, М. Дегтерев широко надавав підтримку найбільш бідним мешканцям Києва, за що й був обраний почесним громадянином міста.

М. Дегтерев заповів свій капітал у сумі близько 2 400 000 руб. і нерухоме майно майже на 1 600 000 руб. на будівництво і утримання благодійних установ його імені: богадільні на 500 осіб обох статей, притулку на 60 дітей віком від 6 до 13 років і притулку на 100 дітей до 6 років імені його дружини Єлизавети Іванівни Дегтерєвої [353, с. 6]. Цим добродійним комплексом керувала контора.

Отже, дегтерєвські заклади Лук'янівці склалися з богадільні і двох дитячих притулків. Вони були створені за заповітом Дегтерева, утримувались на прибутки від його капіталів та нерухомого майна, зокрема від будинків на Хрещатику [103, арк. 16].

Вказані заклади перебували у віданні особливої опікунської ради київського міського управління. Права і обов'язки цієї ради стосовно управління благодійним комплексом були лише частково накреслені в духовному заповіті Дегтерева, докладна ж розробка їх і складання інструкції для ради були покладені Дегтерєвим на міську думу.

При дитячих притулках дума заснувала дитячий садок для дітей молодшого віку до семи років і двокласне народне училище для дітей старшого віку. Діти з дитячого садка, які досягнули семи років, переводились в училище. Для навчання ремеслам відкрили різні майстерні.

Попечительна рада зобов'язана була забезпечувати роботою і надавати перший час допомогу дітям 13 років, які закінчили училище.

Опікунську раду по завідуванню благодійними закладами імені М. Дегтерева очолював міський голова (у 1913 р. – І. Дьяков). Оскільки зазначена добродійна мережа була досить потужною, діяв Дегтеревський стіл міського управління [713, с. 197].

На благодійні внески сім'ї Бродських та інших подвижників у Києві виникла й діяла одна з найбільших в Україні єврейська лікарня.

17 листопада 1861 р. було затверджено Олександром II положення про створення лікарні для незаможних євреїв за рахунок пожертвувань. Лікарня була у підпорядкуванні Київського Благодійного товариства.

Відкриття лікарні відбулося 21 листопада 1862 р. Вона складалася з таких відділень: хірургічного; офтальмологічного; терапевтичного; інфекційного; акушерсько-гінекологічного; амбулаторного; неврологічного; туберкульозного; урологічного.

Першим благодійником був А. А. Куперник, який пожертвував 2500 руб. В лікарні безкоштовно працювали В. О. Караваєв, Ю. К. Шимановський та ін.

У лікарні був побудований холерний барак. Пожертвування на його будівництво зробили: У. Гінцбург, Н. Тульчицький, Б. Аренштейн, Б. Брук, Ц. Зевіна, І. Вайнберг, М. Шефтель, М. Біск, Л. Рабинович. 10 тис. руб. заповів лікарні купець Борухин.

У 1885 р. І. М. Бродський пожертвував 165 тис. руб. і будинок по вул. Ярославській, 49.

У 1893. збудували новий барак на кошти І. К. Тульчицького. Утримувався барак на його ж кошти (1200 руб. щороку) і кошти І. М. Зайцева (1000 руб. щороку).

У 1895 р. був побудований «дитячий барак» на кошти Лазаря Бродского, який був обраний почесним опікуном лікарні. Акушерсько-

гінекологічний барак був побудований на кошти Льва Бродського. Консультантом цього відділення був Г. Є. Рейн.

З 1885 р. при лікарні існувала аптека. Всі ліки за рецептами лікарів лікарні відпускались безкоштовно для амбулаторних хворих.

У 1904 р. М. Б. Гальперин збудував барак для туберкульозних хворих.

Серед найбільш значних медичних проєктів у Києві слід також відзначити будівництво безплатної хірургічної «лікарні Зайцева», лікарні для чорноробів та ін.

У 1892 р. М. Дегтерєву, а також М. Терещенку, М. Попову [8, арк. 17], Ф. Терещенку [8, арк. 15] присвоєно звання почесних громадян Києва.

Свій слід у добродійній діяльності залишила й сім'я Грушевських.

Батько Михайла Грушевського – Сергій Грушевський присвятив себе педагогічній діяльності, пройшовши шлях до інспектора та директора народних училищ і отримавши високий чин дійсного статського радника, який прирівнювався до генерал-майора. С. Грушевський був автором популярного в Росії підручника слов'янської мови, видання якого сприяло матеріальній забезпеченості сім'ї. Після викладацької роботи у Києві Сергій Федорович працював у Холмі, де й народився Михайло Грушевський, потім у Ставрополі, Владикавказі.

С. Грушевський лишив по собі досить значний маєток, призначивши його на гуманітарні цілі (стипендії й школу). У духовному заповіті він доручив своїм спадкоємцям заснувати на залишений спадок початкове народне училище у Владикавказі або Києві. Для цього вони повинні були використати половину капіталу в процентних паперах, коли він зросте до 200 тис. руб. За розрахунками це повинно було статись у 1905 р., але Грушевські наперед вирішили відкрити училище у Києві. Не чекаючи терміну, М. Грушевський у жовтні 1903 р. звернувся до міського голови В. Проценка з проханням підшукати відповідну ділянку для навчального

закладу. Пошуки місця для майбутнього училища, узгодження у Київському навчальному окрузі та Міністерстві затягнулися на кілька років. Врешті, дума виділила ділянку на Петропавлівській площі (тепер вул. Фрунзе, 164) і повідомила про це М. Грушевського у Львові.

За побажанням М. Грушевського фасад і оздоблення мали виконати за проектом одного з основоположників українського архітектурного стилю В. Кричевського. За кошторисом сума будівництва склала 95 тис. руб. До капіталу, що заповів С. Грушевський (50 тисяч процентними паперами), місто виділило 23 тис. руб., а решту взяли в кредитному банку [704, с. 169-170].

26 грудня 1911 р. відбулось освячення будинку міських училищ імені С. Грушевського. В урочистому відкритті взяли участь генерал-губернатор Ф. Трепов, київський губернатор А. Гірс та інші. У будівлі закладу були актовий зал, прикрашений українськими рушниками, 17 класних кімнат, бібліотека, їдальня та інші приміщення. На першому поверсі розмістився дитячий садок, на другому та третьому – три змішаних приходських училища на 456 учнів.

Утримання навчального закладу забезпечувалося процентами з 50 тис. руб., що заповів С. Грушевський як недоторканий капітал училища.

Будівля училищ імені С. Грушевського стала окрасою міста.

Професор Київського університету св. Володимира, дійсний статський радник С. Ходецький заповів м. Києву 50 тис. руб. з тією умовою, щоб ця сума була недоторканим капіталом, відсотки з якого спрямовували виключно на виховання малолітніх дітей, переважно сиріт, «беднейшего состояния» і «на первоначальное обучение их предпочтительно ремеслам, посредством которых они впоследствии могли бы снискивать себе пропитание честным трудом» [97, арк. 1].

Виконання заповіту Київський окружний суд у 1887 р. поклав на сирітський суд, у зв'язку з чим останній вирішував це питання з міською

владою. За кошти від цього пожертвування оплачувалось навчання дітей у ремісничих училищах, жіночій професійній школі, надавалась підтримка Київському товариству денних притулків для дітей робітничого класу [99, арк. 75].

Корпус клініки нервових хвороб на території київської міської Олександрівської лікарні був збудований на пожертвування С. і Д. Френкелів, тож і клініку було названо їхнім прізвищем.

Дружина дійсного статського радника С. Людевих у 1892 р. заповіла на користь богадільні при Олександрівській міській лікарні одну тис. руб. для утримання жіночого ліжка з умовою зробити його іменним. Київська міська дума прийняла пожертвування і вирішила виконати волю заповідачки [98, арк. 1].

Статський радник Я. Сербинович у заповіті висловив побажання, щоб його пожертвування на користь міста було використано на заснування та утримання нічліжного будинку для підлітків або будинку працелюбства для них (1901) [100, арк. 7].

У Житомирі в 1900 р. М. Дурілін пожертвував 100 тис. руб. на відкриття міського середнього технічного училища. У листі голови міської думи висловлювалась подяка за таку добродійність [42, арк. 1-2].

Дворянка Б. Косецька заповіла місту Житомиру садибу по Київській вулиці для влаштування після смерті її спадкоємців та утримання притулку для літніх і непрацездатних жінок [52, арк. 1].

Головним джерелом для зміцнення добробуту дитячого притулку в Полтаві стало пожертвування титулярного радника Петлюри, який за духовним заповітом від 16 лютого 1850 р. призначив на користь цього притулку капітал в 11 тис. руб. у вигляді трьох кредитних білетів, з умовою, щоб на відсотки з цієї суми в притулку виховувались діти його бідних родичів, що проживали в містечку Решетилівка [249, с. 209].

Відомий громадський діяч і благодійник Д. Суханов надав 10 тис. руб. на користь Сумської міської богадільні.

У 1916 р. міські кошти Катеринослава поповнювались пожертвуваннями або процентами з них від 42 мешканців міста. Відповідно до волі заповідачів витрати були спрямовані на благодійні цілі – бідним учням, нужденним городянам, сиротам, на утримання богаділень, лікарень, та інші добрі справи [381, с. 146].

Розглянуті дані дозволяють зробити деякі висновки. Найменування благодійних закладів і ліжок в них, допомог бідним власними іменами характеризували процес особистої і групової самоідентифікації у підприємницькому середовищі. Починаючи з останньої чверті XIX ст., домінуючою тенденцією стало найменування благодійних інституцій власними іменами пожертвувачів-підприємців.

Це, напевно, було пов'язано з тим, що на рубежі XIX – XX ст. у великих містах склалось ядро підприємницької еліти, що часто включала в себе представників династій. Однією з психологічних характеристик цього ядра було почуття міського патріотизму, бажання зробити життя у рідному місті більш цивілізованим, відповідним до торгово-промислових центрів. Підприємці починають чітко усвідомлювати власні мотиви пожертвувань. Вони завжди містили релігійний компонент, але, починаючи з останньої чверті XIX ст., коли вийшов дозвіл давати пожертвуванням імена благодійників, замикались на особистості та сім'ї благодійника. Вірнопідданські почуття, які раніше виражалися в найменуванні закладів августійшими іменами, тепер практично йдуть зі сфери благодійності у сферу політичних проявів.

Як особливий штрих у діяльності міських органів самоврядування відзначимо філантропічні їх рішення у зв'язку з ювілейними датами. Для прикладу. Одеське міське управління у 1912 р. прийняло рішення «О сложении с беднейшего населения города Одессы недоимок в

ознаменованіе празднуемого столетія Отечественної війни», наступного року – «О сложеніи больничных недоимок в сумме 94 081 руб. 54 коп. В ознаменованіе 300-летія царствованія дома Романовых».

Органи міського самоврядування вживали заходів проти дорожнечі товарів і предметів широкого вжитку. В неврожайні роки деякі міські думи намагалися знизити ціни на хліб.

Серед органів міського самоврядування не набула широкого поширення робота по забезпеченню міського населення продуктами харчування, а також допомога потерпілим від стихійного лиха. Остання обмежувалася допомогою окремим особам грошима та матеріальними засобами.

В той же час міста не лишались осторонь надзвичайних ситуацій. У 1908 р. під час паводку на Дніпрі, окрім Катеринославського губкому, були створені міські комітети в Катеринославі, Олександрівську, Верхнєдніпровську і Новомосковську. Кошти на боротьбу зі стихією формувалися з урядових, земських, міських, а також Червоного Хреста і пожертвувань [75, арк. 2].

Час від часу міста здійснювали допомогу міському населенню і незалежно від надзвичайних обставин. Наприклад, кожного року роздавалися значні суми з процентів з капіталів, які були відписані місту приватними особами, з прибутків громадських банків. Існували приватні пожертви.

Сенаторська ревізія установ Чернігівської губернії встановила, що більшість міст цієї губернії не вживали ніяких заходів по забезпеченню населення продовольством. Найбіднішим громадянам допомагали продуктами лише два міста – Чернігів і Мглин, в інших же, напевно, не виникало питання про участь міського управління «в продовольствіи обывателей, главным образом, вследствие недостаточности средств городов» [470, с. 63].

В Чернігові заходи у цьому напрямі здійснювались у 1880-1881 рр. У першому випадку міська управа, за постановою думи, щомісяця збирала відомості про базарну ціну на борошно і через торгівлю встановлювала ціну на наступний місяць. Незаможним, що мали відповідні посвідчення, управа видавала спеціальні білети для придбання борошна у певного торговця. При цьому вони сплачували 75 коп. за пуд, а надлишок сплачувала управа з розрахунку один пуд на місяць для дорослого і півпуда для неповнолітнього. У такій формі допомога діяла протягом п'яти місяців – з березня по серпень.

У 1881 р. застосовувалась така ж форма підтримки, з тією лише різницею, що базарна ціна на борошно була визначена управою 1 руб. 25 коп. за пуд, а незаможним видавали понад звичайну ціну по 50 коп. на дорослого і по 25 коп. на неповнолітнього.

У Мглині в 1880 р. через неврожай попередніх років у міських торговців майже не було запасів хліба, внаслідок чого весною ціна на борошно піднялась до 1 руб. 80 коп. за пуд. В цей час для зниження ціни на хліб місто на свої кошти зробило його запас і відкрило міську крамницю, яка працювала до нового врожаю. Через конкуренцію з цією лавкою ціни в місті знизились на 25-30 коп. за пуд борошна [470, с. 64].

Із зростанням цін боролось і харківське міське управління, яке розробило спеціальну муніципальну програму, спрямовану на подолання монополії продавця. З цією метою створювались міські крамниці, а також пекарня, що продавала хліб за фіксованими цінами.

До певних успіхів у соціальній сфері можна віднести й створення в зимовий час запасів палива для продажу незаможним городянам за твердими цінами, нижчими від ринкових, збирання управами пожертвувань для закупівлі вугілля для бідних.

В Луганську міським громадським управлінням виділено одну тисячу рублів для організації складу вугілля, де воно продавалося

найбіднішому населенню міста за заготівельними цінами (1912) [141, арк. 16]. Використовувались й інші шляхи. Наприклад, у тому ж Луганську виділили 500 руб. товариству опіки бідних на закупівлю кам'яного вугілля для роздачі незаможним мешканцям [141, арк. 18 зв.].

В центрі уваги органів місцевого самоврядування перебували різноманітні поточні питання суспільної опіки. Це, наприклад, обрання опікунів луганської міської богадільні та її утримання (1915 р.), обрання голови міського сирітського суду тощо [142, арк. 1 зв.-3].

Беручи до уваги досвід дум деяких міст, були вжиті заходи з упорядкування управління справою соціальної допомоги у містах. Для керівництва цією галуззю міські думи створювали спеціальні комісії суспільної опіки. Комісії спиралися на дільничні органи опіки на чолі з радою, при яких формувався штат співробітників. Дільничні опікунства надавали нужденним різноманітні форми послуг, у їх числі видача грошової допомоги, влаштування на роботу, розміщення у богадільні, направлення у дитячі санаторії, надання нічліжних місць та ін.

Створення дільничних опікунств рекомендувалося спеціальним циркуляром міністерства внутрішніх справ від 3 березня 1899 р. [298, № 16431]. У ньому пропонувалось для розвитку справи опіки залучати щонайбільше місцевих діячів і найкращий спосіб для цього вбачався в організації невеликих місцевих опікунств для бідних.

Опікунства, як складова частина міського управління, були органами громадського самоврядування. Це означає, що допомога нужденним була для них не добровільною діяльністю, а обов'язком. Звичайно, ті особи, які входили до складу опікунств, брали на себе обов'язки добровільно і могли будь-коли відмовитись від них. Однак опікунства, на відміну від благодійних товариств, виникли не з добровільної угоди приватних осіб і не могли закритися за постановою своїх членів. Через міркування гуманості та милосердя прийшли до переконання, що необхідна підтримка

може бути найкраще надана найближчими співгромадянами, членами тієї громади, до якої належав нужденний, а тому цей обов'язок повинен покладатись на громадське самоврядування, і саме для виконання цього обов'язку створювалися міські опікунства.

Перші такі опікунства виникли в Москві. У 1903 р. дільничні опікунства діяли майже в 60 містах Росії. Були розроблені «Примерные правила о городских попечительствах, учреждаемых для сбора пожертвованной, оказания помощи нуждающимся и постоянного наблюдения за ними». Правила були в двох редакціях: одна – для великих міст, а друга – для невеликих повітових міст.

Київською міською думою 26 квітня 1904 р. схвалено «Временное положение о городских участковых попечительствах о бедных в г. Киеве». За цим положенням допомога опікунств могла бути, залежно від обставин, подвійною: тимчасовою і постійною [110, арк. 1]. Тимчасова допомога передбачала: розміщення в лікарні з оплатою або лікування вдома; забезпечення помешканням, паливом, одягом, продуктами або грошима на харчування до знаходження інших коштів; грошову позику; допомогу у працевлаштуванні.

Постійна допомога включала влаштування дітей, літніх осіб або непрацездатних через вік чи хронічні хвороби у відповідні благодійні заклади; призначення їм грошової допомоги.

Членами міських комісій, а також опікунств могли бути лише особи з правом голосу на міських виборах. Це положення обмежувало коло діячів-опікунів і, відповідно, спричиняло містам труднощі при виборі підготовлених для справи працівників. Обмеження у виборі опікунів виключно з числа міських виборців викликало низку клопотань про їх відміну, зокрема від міських дум Чернігова, Вінниці, Полтави, Лохвиці, однак вони були відхилені. З приводу клопотання Вінницької думи тодішній Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор

Драгомиров писав у міністерство, що воно цілком заслуговує на повагу, «адже не може бути сумніву, що регламентація такої живої справи, як муніципальна благодійність... повинна відбитись на ній вкрай несприятливо. Достатньо уже вказати на те, що з 30 000 населення м. Вінниці активну участь у справах суспільної опіки могли б узяти ... лише близько 400 осіб, що користуються виборчими правами і належних переважно до міського міщанства, яке у своїй масі відзначається вузькістю свого світогляду» [470, с. 192].

Полтавська міська дума, вказуючи на той же недолік виданих МВС приблизних правил, і бажаючи наблизитись до ельберфельдської системи, основа якої в самодіяльності міської громади, проектувала деякі суттєві поправки в цих правилах. Поміж іншим, вона прагнула дати умови, за яких члени опікунств відчували б себе найбільш самостійними, і через те обрання дільничних опікунств та їх посадових осіб (скарбника, секретаря) надавала самим опікунствам. Для об'єднання діяльності опікунств полтавський проект пропонував не виконавчу комісію з благодійності, а раду опікунств, вводячи до неї тих осіб, які відомі громадськості своєю діяльністю на користь бідних.

За поданням благодійних відділень міських управ проводилось фінансування міських опікунств. У Києві налічувалося 11 опікунств [591, с. 310-311]. Протягом 11 місяців 1902 р. надана допомога 990 особам на загальну суму 16 144 руб. 27 коп. [646, с. 397]. Київська міська управа у 1916 р. виділяла місцевим опікунствам щомісячно 1210 руб. [102, арк. 2, 11]. Окрім міських громадських коштів, джерелом фінансування були власні місцеві кошти (членські внески, пожертвування, кухликові збори та ін.).

Отже, діяльність міських дільничних опікунств слід розглядати як запобіжну серед низки заходів у допомозі нужденним. В той же час

підкреслимо, що така діяльність поліпшувала допомогу шляхом її індивідуалізації.

У сфері зацікавленості деяких органів міського самоврядування особливої уваги заслуговують спроби вжиття заходів боротьби з алкоголізмом. Чернігівська дума, обговоривши це питання, відзначила, що за власним почином вона влаштувала народні читання і чайну, народні читальні та ін., проте заходи міського управління у цій галузі були б ширше й краще проведені, коли б воно мало на це певні суми, а не випадкові кошти, і коли б воно безпосередньо займалося цією справою. Адже ця важлива ділянка була у віданні попечительств народної тверезості, які отримували державні кошти. До прямих завдань міського громадського управління входило відання шкільною та позашкільною освітою і, вважала дума, «заходи з народної тверезості склали б лише частину справи народної освіти» [470, с. 146].

У великих містах громадськість порушувала питання про координацію добродійної діяльності.

У 1911 р. Харківська дума обрала комісію по об'єднанню благодійності на чолі з професором В. Левитським [193, арк. 3 зв.]. Пропонувалось заснувати центральне бюро з благодійності у розпорядчому відділі управи. Ставилась мета більш планомірного здобування коштів і розподілу їх між закладами. У 1913 р. знову повернулись до цього питання. Вирішили розіслати усім благодійним закладам міста проект статуту благодійної ради [193, арк. 15]. Зазначене слід розглядати як спробу об'єднання благодійної діяльності.

Соціальні проблеми гостро постали перед органами міського самоврядування в роки Першої світової війни. Однією з них стала допомога родинам осіб, мобілізованих на війну. Певний досвід у міських управліннях уже був. Під час російсько-японської війни вони виплачували грошову допомогу родинам воїнів, піклувалися про дітей нижчих чинів.

Так, наприклад, в кінці 1904 і в 1905 рр. з каси Житомирської міської управи надана допомога родинам запасних нижчих чинів у сумі 13 375 руб. [54, арк. 43].

Службовці Сумської міської управи, «движимые чувством любви к родине и желая оказать посильную помощь в переживаемое ею ныне тяжелое время», у лютому 1904 р. прийняли рішення щомісячно відраховувати 2% із зарплати: 1% – в комітет по збору пожертвувань для військового флоту, 1% – на допомогу сім'ям загиблих і скалічених воїнів [180, арк. 1].

У Харкові в зв'язку з початком воєнних дій на Далекому сході і прагненням усіх прошарків суспільства прийти на допомогу створили особливий комітет для збору пожертвувань грошима і необхідними для військ речами. Очолив комітет губернатор С. Гербель [180, арк. 2].

За постановою Чугуївської міської думи асигновано із міських коштів 100 руб. щорічно на стипендії для учнів нижчих навчальних закладів з дітей офіцерів і нижчих чинів, померлих від ран і хвороб у війні з Японією [203, арк. 30].

В цілому, міські управління взяли активну участь у справі виховання дітей офіцерів і нижчих чинів. Тим паче, що держава на найвищому рівні відгукнулась на цю напружену соціальну ситуацію. 11 серпня 1904 р. видано маніфест, де в пункті 14 сказано: «Принять на государственное казначейство расходы по воспитанию и по обеспечению судьбы осиротевших детей офицеров и нижних чинов» [203, арк. 1].

16 червня 1905 р. були затвержені «Правила про забезпечення долі дітей осіб, загиблих у війну з Японією». За «Правилами», всі діти цих осіб мають право на допомогу з коштів державної казни, причому ця допомога надавалась дітям нижчих чинів з дня припинення опіки, встановленої правилами, доданими до статті 38 Статуту про військову повинність, і здійснювалась аж до досягнення сиротами 16 років в розмірі на кожного

сироту по 18 руб. щорічно, а міським дітям матеріальна допомога могла збільшуватись до 24 руб.

Незалежно від цього, для надання дітям нижчих чинів відповідного виховання та освіти, могла призначатись допомога дітям у віці від 6 до 10 років у розмірі до 50 руб. на навчання, починаючи з 10 років – 150 руб. на рік аж до закінчення навчання.

Завідування на місцях справою забезпечення долі сиріт нижчих чинів і прирівнюваних до них осіб доручалось земським і міським самоврядуванням, або ж – особливим повітовим комітетам.

У випадку прийняття міським громадським управлінням на себе опікування долею сиріт у його розпорядження виділялися з казни певні суми. Хоча це не виключало виділення й міських коштів. Найвище керівництво цією справою покладено на заснований з цією метою головний комітет з опіки дітей осіб, загиблих у війні з Японією, названому Олексіївським за ім'ям спадкоємця престолу. Для Олексіївського головного комітету складали відповідні списки дітей повітові комітети. Одного з гласних міські думи обирали в ці комітети від міського громадського управління [23, арк. 7].

В Єлисаветграді з'явилися оголошення про цю допомогу, де, зокрема, вказувалось, що піклуючись про те, щоб «до часу припинення обов'язкової опіки сиріт містом були своєчасно проведені асигнування належних для цього сум, щоб ніхто із сиріт не зостався без допомоги», необхідно скласти список дітей, що мали право на покровительство Олексіївського головного комітету.

Єлисаветградська міська управа запропонувала мешканцям міста, які опікують сиріт нижчих чинів і прирівнюваних до них осіб, подати письмову заяву в міську управу про своє бажання передати обов'язок з опіки сиріт у відання місцевого управління, адресуючи свої клопотання на

ім'я Єлисаветградського комітету з опіки дітей осіб, загиблих у війну з Японією. До заяв додавались метричні свідоцтва.

Сумська міська управа в 1905 р. звернулася з відповідним оголошенням до мешканців міста про складання списків дітей осіб, загиблих у війні з Японією, для допомоги Олексіївського головного комітету [180, арк. 598]. Сироти нижчих чинів, які відвідували початкові школи, забезпечувалися теплим одягом, взуттям та навчальними приналежностями [179, арк. 238].

Луганське міське управління асигнувало три тис. руб. на допомогу сім'ям осіб призваних на війну, 10 тис. руб. виділено на утримання лазарету, причому ця благодійна акція проводилась спільно із земством і місцевим відділом Червоного Хреста, що свідчить про об'єднання зусиль різних структур суспільства в час лихоліть [143, арк. 10].

Про підтримку родин призваних на російсько-японську війну свідчать і виявлені нами в архівах відповідні списки для надання допомоги [24, арк. 42-44].

Допомога відповідним категоріям осіб надавалась містами й раніше, до російсько-японської війни.

Міські органи управління приймали постанови про видачу грошової допомоги сиротам та інвалідам війни. Хоча інколи вони постанови й відхилялися вищим начальством, як наприклад, Подільське губернське у міських справах присутствіє відмінило постанову міської думи про видачу 40 руб. допомоги Новицькому [14, арк. 136-137].

Сім'ї військовослужбовців підтримувалися сільськими громадами. Проводилася видача хліба з місцевих сільських запасних магазинів, так допомагали, наприклад, в Лебедині [186, арк. 6].

Держава піклувалася про малолітніх дітей загиблих військових чинів з державних поселень.

Відставні нижчі чини, які проживали в державних поселеннях, одержували разову допомогу від відомства державних маєтностей для облаштування господарства.

Наприклад, лебединському старшині у 1848 р. окружним управлінням державних маєтностей видано 556 руб. сріблом для нижчих чинів, які побажають оселитися в Лебединському окрузі [188, арк. 3].

Під час Першої світової війни у Харкові з 1914 р. діяла особлива виконавча комісія, яка розподіляла місячні продовольчі пайки родинам військовослужбовців. У червні 1915 р. загальна кількість опікуваних родин становила 6286 (12 391 пайок) [194, арк. 201]. Продовольча допомога надавалась родинам нижчих військових чинів і в інших містах, зокрема в Луцьку. Нами виявлені щомісячні відомості отримання продовольчої допомоги за 1915 р. [30]. Ці не передбачувані асигнування міст державою належним чином не відшкодовувались і лягали важким тягарем на міський бюджет.

У Києві в межах державних коштів, асигнованих МВС, надавалась допомога родинам запасних і «ратників» ополчення, призваних по мобілізації в діючу армію [104, арк. 104]. А постановою Київської міської думи у 1914 р. встановлено копійчаний збір з трамвайних білетів «на посилення ресурсів міста на воєнні потреби», у 1916 р. збір збільшено ще на одну копійку, тобто по 2 копійки з кожного квитка вартістю 5 копійок і більше [104, арк. 112].

За окремою статтею кошторису надавалась підтримка родинам призваних на війну у Кам'янці-Подільському [224, арк. 42].

Єлисаветградська міська дума 12 серпня 1914 р. утворила міське попечительство з опіки сімей нижчих чинів, призваних на дійсну службу із запасу і ратників ополчення і асигнувала йому 20 тис. руб. для надання допомоги найбільш незаможним родинам [140, арк. 2]. Місто поділили на

14 ділянок для організації опікунств, які б спостерігали за змінами складу сімей запасних, а також майнового стану.

Кошти для надання допомоги формувалися з таких джерел: асигновані міською думою і товариством взаємного страхування, відрахування із утримання службовців, зібрані у церквах, від реального училища, з кухликів у «м'ясних рядах», від різних осіб та жіночого комітету.

Міські громадські управління виявляли гуманність, надаючи підтримку військовополоненим. В Єлисаветграді при міському самоуправлінні діяв комітет по наданню допомоги військовополоненим. Міське самоуправління надало комітету субсидію, яку доповнювали кошти від організацій, від вистав, концертів, лотерей-алеґрії, а також приватні внески. Ці кошти спрямовувались на видачу нужденним військовополоненим, медичному персоналу і службовцям, які захворіли висипним тифом при догляді за військовополоненими, мінському дитячому притулку (евакуйованому).

Комітет надавав воїнам, які поверталися з полону, матеріальну допомогу, організовував харчувальні пункти, лазарети, амбулаторії.

Мінський губернський дитячий притулок евакуйований до Єлисаветграда у вересні 1915 р. Розмістили його в будинку Олександрівського дитячого притулку – приміщення надано безплатно. Міська управа забезпечила паливом. У 1918 р. на клопотання притулку, який був у складному фінансовому становищі, міська дума вирішила надати позику три тисячі руб. до одержання коштів з мінського попечительства дитячих притулків. У розпорядженні управи вільних коштів не було, тому позику вирішили давати частинами. В рахунок цієї суми, наприклад, одержували продукти.

Під час Першої світової війни особливо великих злигоднів зазнавало населення Волині. В несприятливих умовах знаходились ті міста губернії,

які входили в район діючої армії: Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Кременець, оскільки залізничні станції були закриті для потреб приватного вантажообігу. У зв'язку з цим у деяких містах припинилось постачання окремих продуктів харчування. Вжити за таких умов допомагали пайки, які видавались сім'ям призваних на війну. До кінця 1914 р. в 12 повітових містах для 4280 сімей видано пайків на суму 45 813 руб. [27, арк. 65-69].

31 липня 1914 р. був виданий циркуляр МВС про виключення з міських кошторисів, у зв'язку з воєнним часом, видатків, що не вважалися особливо необхідними. У Луцьку майже всі міські гроші були передані на воєнні потреби.

Органи міського управління також докладали зусиль для боротьби з дорожнечею, що була наслідком економічних труднощів воєнного часу та негативних суспільних явищ (корупції, спекуляції та ін.), хоча це не завжди вдавалося. Доводилося докладати значних зусиль, щоб боротися з енергетичною проблемою.

Перша світова війна стала справжнім випробуванням для соціальної та санітарно-медичної системи. Після воєнних невдач Росії у 1915 р. до різних міст України був спрямований потік біженців і переміщених осіб. Водночас місткість міських лікарень зменшилась внаслідок передачі значної частини місць для розміщення поранених і хворих військовослужбовців.

Скупчення біженців – погано нагодованих, нерідко хворих і виснажених людей, у спільних непристосованих приміщеннях було надзвичайно небезпечним з огляду на санітарно-епідеміологічне становище міст. Муніципальних можливостей було вже недостатньо. У Харкові, наприклад, довелося сформувати спеціальний комітет по нагляду за біженцями за участю представників міського й земського самоврядування, громадських організацій.

У вересні 1915 р. на розподільнику Балашовського залізничного вокзалу Харкова було зареєстровано понад 46 тис. біженців та вигнанців [530, с. 298]. В деякі дні на пунктах харчування Києва скупчувалися до 15 тис. осіб [530, с. 298].

Певним чином ситуацією вдавалося оволодівати. На залізничних станціях проводились реєстрація та первинний огляд біженців, діяли розподільчі пункти, влаштовувалися житлові та обсерваційні бараки. Біженці користувались безплатною медичною допомогою в міських амбулаторіях.

Протягом короткого часу в Україні за активної участі міських і земських органів управління з'явилася широка мережа госпіталів і лазаретів, наприклад, у Бердичеві – на 6 тис ліжок, в Черкасах – 3,5 тис., в Умані – 450 [532, с. 416].

До кінця 1914 р. в Києві було облаштовано 9 госпіталів на 6185 ліжок, що знаходилися у віданні Міського союзу [532, с. 416].

Завдяки енергійним і своєчасним заходам органів міського самоврядування в роки Першої світової війни вдалося задовільно розв'язати складні питання допомоги біженцям та евакуйованим, розміщення поранених і хворих військовослужбовців, забезпечувати діяльність мережі медичних закладів, фінансувати важливі соціальні напрямки.

Наприклад, у Житомирі за статтею міського кошторису на суспільну опіку в 1916 р. надавалась допомога лікарні Червоного Хреста, пологовому притулку, утримувались чотири ліжка в лікарнях, шість – у богадільнях, три – в єврейській лікарні [57, арк. 43 зв.-44]; надана допомога житомирському комітету швидкої допомоги сім'ям запасних нижчих чинів, призваних на війну [57, арк. 55 зв.-56]; житомирському комітету Всеросійського союзу міст на заготівлю подарунків воїнам до свята Пасхи [57, арк. 56 зв.-57]; утримувався санітарний нагляд, холерний барак.

Олександрівська міська дума у 1915 р. надавала фінансову підтримку місцевому відділу товариства повсюдної допомоги, Романівському комітету [76, арк. 24, 35], забезпечувала пільговий проїзд залізницею родинам осіб, призваних на військову службу [77, арк. 3, 6, 11, 12].

Харківський відділ товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їх родинам із середини 1915 р. утримував на свої кошти притулок на 50 осіб з майстернями для скалічених воїнів, переважно уродженців Харківської губернії, а з кінця 1916 р. відкрив притулок на 30 дітей-сиріт загиблих і постраждалих на війні солдат [195, арк. 10].

Філантропічна спілка звернулась в Харківську управу про виділення їй з коштів міста субсидії у розмірі, яку дума знайде можливим, враховуючи, з одного боку, розширення діяльності відділу товариства, а з іншого боку, зростання цін на продукти першої необхідності. Міська влада підтримала клопотання, асигнувавши 500 руб. [195, арк. 11].

У 1914-1916 рр. в Луцьку діяв міський комітет допомоги жертвам війни, кошти для діяльності якого надходили з таких джерел: з карнавокового збору, за підписними листами на користь родин запасних і безробітних, листами на заготівлю білизни, листами жертвам війни [28, арк. 3]. На 22 листопада 1914 р. зібрано 1183 руб. 53 коп., частину з яких витрачено на закупівлю палива для родин запасних, прання і лагодження білизни [29, арк. 2].

Кошторис м. Рівного на 1915 р. свідчить про увагу міської влади до родин запасних нижчих чинів і ратників ополчення, призваних на службу – на це виділялось 10 тис. руб., утримувався й харчувальний пункт [177, арк. 3 зв.].

У 1916 р. в Катеринославі 12% бюджету міста виділено, на медичну, санітарну і ветеринарну частини. Зокрема, міська дитяча лікарня, амбулаторія і богадільня ім. І. Алексєєнка (збудована на приватні

пожертвування мешканця Катеринослава І. Алексеєнка) коштували місту, крім пожертвувань, 70 693 руб, перша міська Олександрівська лікарня – 209 681 руб. [381, с. 144]. Оплата за лікування для місцевих жителів у цій лікарні – 25 коп., для іногородніх – 87 коп., залізничників, робітників заводів і фабрик – 2 руб., консультація у лікаря – 5 коп.

Єлисаветградська міська управа виділяла кошти на утримання 108 поранених і хворих воїнів у місцевій лікарні [132, арк, 209 зв.].

У 1915 р. проведений одноденний Всеросійський збір коштів для будівництва на Південному березі Криму двох здравниць – однієї для хворих і поранених воїнів, а другої – для їх дітей. Відповідно до наказу МВС зібрані кошти переказувались у розпорядження таврійського губернатора, за виключенням сум, витрачених на організацію збору пожертвувань. В Олександрівську Катеринославської губернії чистий збір склав 982 руб. 60 коп. [78, арк. 71].

Мали місце й такі цікаві для повноти картини факти періоду Першої світової війни, як підтримка інших народів, постраждалих від війни.

Нами виявлені архівні дані про виділення Житомирською міською думою 39500 руб. для населення Бельгії, що потерпала від воєнних дій. Бельгійський консул у зв'язку з цим 8 лютого 1915 р. надіслав подяку житомирському самоврядуванню [49, арк. 3]. Тим паче, що подібні факти мали місце й раніше.

Так, у 1875 р. в Кам'янець-Подільському організували збір коштів на «Пожертвування для сербського народу в Боснії, Герцеговині і Старій Сербії, розореного пригніченням турок» [226, арк. 1-2].

Під час війни Кременчуцька міська дума мала у своєму складі комісії з обслуговування родин призваних в армію, народного здоров'я, народної освіти і комітети Всеросійського союзу міст та суспільної опіки, тобто, навіть у складний період вересня 1917 р. вирішення соціальних питань продовжувало забезпечуватись відповідною управлінською структурою

[158, арк. 51]. Справи опіки: допомога родинам призваних і скалічених воїнів, завідування нічліжними будинками, притулками, безплатними квартирами, забезпечення населення житлом тощо були в полі уваги у такий важкий час [158, арк. 74].

У воєнний час санітарні лікарі Катеринослава надавали допомогу пораненим і хворим воїнам, очолили опікунство про сім'ї нижчих чинів і ополченців, призваних у війська.

Працюючи у складі міської санітарної виконавчої комісії, санітарні лікарі у березні 1915 р. розробили заходи з профілактики холери, туберкульозу, влаштування чотирьох нових продовольчих пунктів на 800 осіб для прибуваючих до Катеринослава поранених. Одночасно потрібно було приймати прибулих з Галичини та Польщі. Влаштовувалися бані та пральні для санітарної обробки прибулих, розгорнуто чотири нові нічліжні бараки на 100 місць кожний. В різних частинах міста влаштували чотири кип'ятильники, обладнали холодильники.

Санітарна виконавча комісія Катеринославської управи організувала роботу дільничних санітарних опікунств, обрання яких відбулося в травні 1915 р. Стояло завдання нагодувати, одягнути, забезпечити безплатними медикаментозними засобами родини призваних на військову службу.

Катеринославський обласний з'їзд з надання допомоги пораненим і хворим воїнам, що відбувся 6-7 червня 1915 р. в Катеринославі, вирішив зробити місто розподільчим пунктом поранених і хворих воїнів, а також місцем збору та лікування воїнів хворих на інфекційні захворювання. З цією метою вирішувалося питання розширення ліжкового фонду інфекційної лікарні, порушувалося питання про норми харчування хворих.

У 1916 р. санітарний персонал міської управи мав такий вигляд: 1) відділ по спостереженню за санітарним станом приватних садиб, площ, базарів, готелів; 2) дезінфекційний відділ; 3) відділ по нагляду за продажем

молока. Завідувач першим відділом завідував водночас і санітарно-статистичним відділенням міської управи [726, с. 57].

«Війна затягнулась, підвищений настрій влігся і змінився ясним усвідомленням, що випробування величезне і перемогти його можна лише організованим напруженням усіх громадських сил» [381, с. 140], відзначала тогочасна преса.

Однак слід підкреслити, що не скрізь справа виглядала настільки добре – у половині з 755 міст Російської імперії витрачалося на опіку менше 100 руб. щороку [564, с. 247]. Проте діяльність «активних» міст і земств мала тенденцію до саморозвитку. Зусиллями громадськості й засобами приватних пожертвувань вона компенсувала нерозвиненість державних форм піклування.

Отже, діяльність міських громадських управлінь із соціальної підтримки незаможних відзначалася різнобічністю і, безумовно, сприяла пом'якшенню складного тогочасного соціального становища.

5.3. Народна освіта

Предметом піклування міського самоврядування була також народна освіта, витрати на яку з часом досягли значних сум. Так, Одеса витрачала на народну освіту в 1874 р. 102,6 тис. руб., або 6% міського бюджету, у 1893 р. – 288 тис. руб., або 8,6%. Таким чином, за 20 років видатки на освіту зросли майже у три рази. Одеська дума взагалі відіграла позитивну роль у розвитку початкової освіти. У 1896 р. діяло 60 народних училищ зі 138 класами і 5075 учнями.

В середньому 75% усіх надходжень на утримання початкових шкіл становили кошти органів міського самоврядування. Вони витрачалися на заробітну плату вчителям, на оплату приміщень, на придбання підручників, навчальних посібників та матеріальну допомогу учням. В

архівній справі Житомирської управи за 1914 р. «Про утримання міських вищих початкових училищ» вказуються витрати на ремонтні роботи, інвентар, обладнання, найм приміщень [50, арк. 17].

Створювані й утримувані органами міського самоврядування початкові училища заповнювались, у першу чергу, дітьми робітників і селян, які за становими ознаками належали до міщан, цехових чи селян. Зважаючи на незаможне походження переважної більшості учнів, міська влада уникала встановлення високого розміру платні за навчання. Діти з найбільш бідних родин навчались безплатно. У 1910 р. Харківська міська дума скасувала платню за навчання в міських початкових училищах для всіх учнів.

Увага міських дум поширювалася також на середню, вищу і професійну освіту. За участю органів міського управління відкривалися чоловічі та жіночі прогімназії, гімназії, ремісничі, професійні училища, вони брали участь у їх фінансуванні.

У доповіді міського голови Черкаській міській думі вказувалося, що початкова освіта в місті Черкасах, як і в багатьох інших містах, встановлена за оплату. Надаючи ж великого значення поширенню початкової освіти «як рушію культурності людини», початкову освіту в місті Черкасах необхідно встановити з 1906 р. безплатною у всіх міських училищах, які утримуються на кошти міста, оскільки в школах цих навчаються діти найбільш бідних жителів. Дума одногосно доповідь схвалила [227, арк. 30-31 зв.].

Органи міського управління намагалися підтримати учнівську та студентську молодь, створити умови для можливості продовжувати навчання. Навіть у важкі роки Першої світової війни у кошторисі 1916 р. окрема стаття видатків житомирського громадського управління спрямовувалась на стипендії та оплату за навчання (981 руб. 50 коп.) [57,

арк. 42 зв.-43]. Окрім цього, за іншою статтею на народну освіту в цілому витрачено 59 882 руб. 37 коп. [57, арк. 14 зв.-15].

За відповідними статтями кошторису 1914 р. фінансувалися різні навчальні заклади Кам'янець-Подільського [224, арк. 42].

Фінансування освітнього спрямування у Вінниці в 1914 р. здійснювалася за 17-ти статтями. Крім утримання закладів, виділялись кошти на їх обладнання, допомогу, на «оборудование гимназической церкви, пособие церкви учительской семинарии, содержание городской библиотеки, приобретение книг, переплёт их и выписка газет и журналов» [17, арк. 53 зв.].

Навчальні заклади отримували постійну підтримку відомих добродійників. Родина Харитоненків підтримувала 2-у жіночу гімназію, надаючи щороку від однієї до трьох тис руб. Цей же навчальний заклад мав таких постійних благодійників, як його почесна попечителька М. фон Лоретц-Еблін, О. і І. Траскіни, М. і І. Асмолови, М. Суханов, графиня Толстая та ін. Окрім повітового земства, гімназія щорічно отримувала допомогу від Сумського міського управління.

У 1894 р. почесний громадянин Глухова М. Терещенко надав 100 тис. руб. для реорганізації місцевої прогімназії в гімназію та побудови для неї нового цегляного приміщення.

Завдяки заповзятості та невтомній діяльності бердянського міського голови К. Константинова за три роки місто одержало, на думку сучасників, те, що не мало б й за 10 років; особливо у розвитку освіти – у Бердянську відкривалися нові навчальні заклади, наприклад, жіноча школа для дітей з бідних сімей [346, с. 41].

Для відкриття Роменського училища місцеві жителі зібрали 907 руб., а щорічна допомога від міської думи була встановлена в сумі 500 руб. Однак для подальшої діяльності навчального закладу цих коштів було замало, й надалі основну частку фінансів складали різні пожертвування.

Лікар Дорожинський безплатно надавав ученицям медичну допомогу. Поширеним явищем було заснування стипендій для незаможних учениць.

Для неписьменного і мало письменного міського населення органи громадського управління відкривали недільні школи, вечірні курси і класи. Чернігівська управа у 1872 р. відкрила недільну школу для чоловіків, однак школа проіснувала лише кілька років через обмеженість фінансових можливостей [759, с. 61].

В Херсонській губернії у різний час діяло вісім курсів і класів, з них шість в Одесі і два в Миколаєві [449, с. 91].

У 1900 р. за участю громадського управління Харкова створені курси для робітників при міському ремісничому училищі. Незважаючи на матеріальну скруту, Харківська міська дума визнала за необхідне асигнувати 40 тис. руб. на будівництво окремого будинку для курсів. Надавалась також і фінансова допомога курсам. Цей факт слід розглядати як спробу Харківського міського самоврядування зробити елементи вищої освіти доступними для широкого загалу трудящих. Навчальний процес на курсах був організований зразково. Лекції читали професори Харківського університету.

Ще одним видом сприяння міського самоуправління культурно-освітньому розвитку широких верств дорослого населення Харкова стало безкоштовне надання ділянки землі для Народного дому харківського товариства грамотності.

В Одесі при міській аудиторії було засновано лекційний комітет, який називали «народним університетом». Тут читали лекції професори, діяла міська громадська бібліотека.

В містах українських губерній у 70-х рр. XIX ст. на освіту з бюджету виділялось: у Катеринославській губернії – 13,4%; у Херсонській губернії – 12,5%; у Таврійській – 8,6%; у Чернігівській губернії – 7,3%; у Полтавській – 6,3%; у Харківській – 5,8%; у Київській губернії – 5,2%; у

Подільській – 2,1%; у Волинській губернії – 0,6%. Як бачимо, найнижчий показник у правобережних губерніях [680, с. 203-244].

Витрати на освіту в містах українських губерній у 70-х роках ХІХ ст. стосовно загальних витрат з бюджету становили [680, с. 203-244]: у Волинській губернії – 0,6%, Катеринославській – 13,4%, Київській – 5,2%, Полтавській – 6,3%, Подільській – 2,1%, Таврійській – 8,6%, Харківській – 5,8%, Херсонській – 12,5%, Чернігівській – 7,3%. Як видно з цих даних, найбільші витрати на освіту були у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях. За ними йдуть Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії. Найменші відповідні видатки були в Київській, Подільській і Волинській губерніях, що очевидно пояснюється тим, що впровадження міської реформи тут було не завершено, а з іншого боку – про ефективність діяльності міських громадських управлінь після реформи.

Міста Херсонської губернії наприкінці ХІХ ст. витрачали на народну освіту (крім Одеси) – 199 тис. руб., або 12% усіх видатків. Міста Катеринославської губернії – 98 тис. руб., або 11,5%. З року в рік зростали видатки на народну освіту в Кам'янець-Подільському. У 1897 р. ця сума становила 7 607 руб. 58 коп., у наступні два роки – 9 838 руб. 76 коп. і 9 964 руб. 75 коп., а в 1900 р. – уже 11 386 руб. 70 коп. [222, арк. 50]. Зазначене свідчить про пильну увагу міської влади до справи освіти.

Незважаючи на бюджетні проблеми, житомирські органи самоврядування у 1910 р. відзначали, що помічається «прогресування суми витрат на народну освіту, яку міське громадське управління вважає необхідним збільшувати з кожним роком» [56, 5].

Чи не найбільшою сумою видатків міського кошторису Луцька за 1900 р. була стаття на народну освіту – 6610 руб. з 32 321 руб. 85 коп. [21, арк. 11].

І в маленьких містах зростали видатки на освіту, наприклад у Звенигородці Київської губернії у 1911 р. збільшена допомога на утримання церковно-парафіяльних шкіл, заплановано будівництво нової жіночої двокласної церковно-парафіяльної школи при соборній церкві [234, арк. 84].

Окремою статтею кошторису виділялися кошти на утримання навчальних закладів, так як і в інших містах, і в Чернігові, міська дума прийняла відповідне рішення на 1874 р. [243, арк. 7 зв.-8].

Утримувати навчальні заклади містам допомагали земства. Так у 1915 р. земством надано п'ять тис. руб. для рівненської чоловічої гімназії [177, арк. 2 зв.].

Все ж успіхи міського громадського управління в цій сфері діяльності були скромними. Значна кількість населення залишалась неписьменною. Так, кількість грамотних у 1897 р. в Катеринославській губернії становила 21,5%, Херсонській – 25,9%, Таврійській – 27,9%, загалом в Російській імперії – 21,1%. У містах цей показник був значно вищий: в Одесі грамотних було 49,9%, [539, с. 84-85] у Миколаєві – 42,6%, [428, с. 87] в Херсоні – 43% [434, с. 80], Катеринославі – 45,2% [420, с. 72], у Сімферополі – 47,6% [426, с. 100], в Харкові – 52,5% [698, с. 55]. У деяких містах наприкінці XIX ст. ситуація поліпшилася. Наприклад, у Миколаєві у 1868 р. було неписьменних 60,6%, а в 1897 р. – 45% [495, с. 137].

Не вистачало початкових, середніх і вищих шкіл. Та й ті школи, які були, розподілялися нерівномірно по районах міст, розташовувалися перш за все в центрі. Спостерігалися відмови зарахувати дітей в школи, частина учнів вибувала ще до закінчення курсу навчання.

Міста піклувались не лише про загальну освіту, але й про дуже важливу для незаможного населення – професійну освіту. Уже в перші

роки дії Міського положення 1870 р. здійснювалась робота у цьому напрямі.

Одна з комісій Київської міської думи ще в 1871 р. звернула увагу на необхідність влаштування ремісничої школи, адже остання саме та «установа, яка є предметом настійної потреби для успіхів м. Києва», «для зростаючого покоління тієї частини київського населення, яка працею рук своїх повинна здобувати шматок хліба» [470, арк. 59-60]. У відповідь на це Київська дума виділила для школи будинок, а на доповнення до наявних пожертвувань асигнувала 10 тис. руб. і по 1650 руб щорічно [470, с. 59-60].

Одеська дума у 1873 р. виділила 25 тис. руб. на відкриття ремісничого училища з механічним і хімічним відділеннями [470, с. 59].

Органи харківського самоврядування особливу увагу приділяли міському ремісничому училищу, заснованому у 1886 р., яке давало, окрім кваліфікації, ще й пристойні загальні знання.

Зі створених за участю харківського міського управління середніх спеціальних навчальних закладів особливе значення, навіть для всієї України, мало художнє училище, відкрите у 1912 р. На безкоштовно виділеній ділянці землі наступного року для училища зведено будинок, що обійшовся міському самоврядуванню та академії мистецтв загалом у 143 тис. руб. Міська субсидія на утримання художнього училища становила 20 тис. руб. щороку.

За ініціативою Харківської міської думи у 1914 р. було створено художню ремісничу школу друкарської справи, яка утримувалась містом спільно з міністерством торгівлі й промисловості. Субсидії отримували й інші середні навчальні заклади, зокрема три гімназії у Харкові. Міське управління Харкова утримувало також дві майстерні з рукоділля.

У 1888 р. з ініціативи Чернігівської думи створено Олександрівське ремісничє училище, в якому учні вивчали загальноосвітні предмети й

опанували слюсарно-ковальську і слюсарно-токарську справу [759, с. 62].

Катеринославське міське громадське управління скористалось пожертвуванним йому будинком для влаштування у ньому жіночої школи – з навчанням у ній рукоділля [470, с. 59].

Міста вже з перших років своєї діяльності звертали увагу й на дошкільне та позашкільне виховання, на влаштування бібліотек, народних читалень.

Полтавське міське громадське управління, приймаючи в дарунок бібліотеку з чотирьох тисяч томів від А. Демидова, утворило комісію для організації в Полтаві громадської публічної бібліотеки [470, с. 60].

2 січня 1897 р. у Житомирі розпочала діяльність заснована містом безплатна міська читальня [53, арк. 148]. При читальні діяла рада, яка, відповідно до статуту, обирала бібліотекаря [53, арк. 142]. Навіть в роки Першої світової війни робота її не припинялась, проводилось відповідне фінансування (у 1916 р. виділено 2256 руб. 04 коп.) [57, арк. 43 зв.-44].

Київська міська дума відкрила чотири бібліотеки-читальні: Подільську, ім. О. Пушкіна, ім. В. Жуковського, ім. М. Гоголя [449, с. 59].

Органи муніципальної влади створювали за межами міст літні оздоровчі колонії для учнів міських початкових училищ. Три таких колонії було створено в Харкові. До них направляли за міський кошт найбільш ослаблених учнів.

Не зупиняючись на інших фактах діяльності міських управлінь із шкільної та позашкільної роботи, відзначимо лише, що діяльність ця була в цілому значною, і якщо не досягла того рівня, якого вимагало життя, то через умови у більшості випадків незалежні від міст, і, головним чином, через недостатність коштів.

Поруч з прагненням підтримати розвиток середньої та професійної освіти, міська влада піклувалась і про вищу освіту. Ці питання виходили за

межі компетенції міських управлінь. У цих умовах обирався шлях клопотань про відкриття нових вищих навчальних закладів, які, на жаль, не завжди отримували підтримку уряду.

Фінансове забезпечення університетів складалося з трьох основних джерел: сум державного казначейства, оплати за прослуховування лекцій, відсотків з капіталів-пожертвувань на заснування стипендій для студентів і видачу грошової допомоги

Близько 80% усіх коштів на розвиток університетів надходило від держави.

Однак певне значення мали й кошти від органів місцевого управління. Ці гроші спрямовувались на стипендії студентам-відмінникам і найбільш бідним студентам, а також на матеріальне забезпечення навчального процесу.

Благодійна допомога університетам перетворилась на широкий рух у суспільстві. Це підтверджують слова міністра народної освіти графа Д. Толстого про те, що зовсім недавно всі навчальні заклади утримувались за рахунок державної скарбниці, а тепер на допомогу приходять і дворянство, і земство, і міські товариства.

Харківське міське самоврядування відзначилось піклуванням про вищу освіту для жінок. Безкоштовно були передані ділянки землі під будову Вищим жіночим курсам товариства трудящих жінок та Жіночому медичному інституту. Вищим курсам сплачувалась також щорічна субсидія дві тис. руб.

Міське самоврядування Катеринослава для занять студентів Гірничого інституту побудувало спеціальне приміщення [723, с. 136].

Слисаветградська міська дума виділила 150 руб. на безплатні обіди в їдальнях Новоросійського університету для студентів міста [133, арк. 107].

У 1903 р. 100 тис. руб. було передано як дарунок Новоросійському університету Одеською міською управою.

Висока платня за освіту призводила до відмови продовжувати навчання. Муніципальні органи влади намагались якось запобігти цьому, наприклад, наданням субсидій та стипендій. Херсонська дума асигнувала жіночій прогімназії 1000 руб., з них 400 руб. – на освіту найбідніших учениць. Миколаївська дума взяла на себе оплату за навчання бідних учениць морської жіночої гімназії [146, арк. 2]. Житомирська міська управа надавала учням стипендії [51, арк. 1-2]. У Кам'янець-Подільському міська влада виділила кошти Іоано-Предтеченському братству на утримання двох вихованців у навчальному закладі [224, арк. 31 зв.].

У 1883 р. чернігівський муніципалітет зробив вклад до місцевого банку дві тис. руб. і за рахунок дивідентів утримував двох гімназистів [759, с. 61].

Як й інші міста, черкаське міське управління включало в кошторис різних видатків стипендії та оплату навчання. Якщо в 1912 р. ця сума становила 465 руб. [229, арк. 8 зв.-9], то у 1915 р. – 1470 руб. [230, арк. 10]. Цікаво, що підтримка в навчанні пов'язувалася і з певними подіями: в пам'ять 25-ліття введення в Черкасах міського положення (для 21 учня), «в ознаменованіе дня рожденія Его Императорскаго Высочества Государя Наследника назначено отпускать на уплату за правоученіе» (14 учнів), у зв'язку з 300-літтям Дому Романових (64 учні) [230, арк. 10].

Надання стипендій було в полі діяльності міської влади у Рівному – для реального училища, жіночої гімназії, інших закладів [176, арк. 16 зв.; 177, арк. 5 зв.].

Для отримання стипендії міста в навчальних закладах Харкова подавалось відповідне свідоцтво про бідність, зверталась увага на те, чи місцевий житель, враховувався сімейний і матеріальний стан. Міські стипендії в Харкові мали перше реальне училище, комерційне і музичне училища, торгова школа, професійна школа Ільяшевої-Менчиц і

Трифільєвої, навчальна майстерня товариства заохочення жіночої праці, жіноча школа благодійного товариства, а також гімназії [192, арк. 27].

Деякі стипендії призначалися міським управлінням, наприклад, за заповітом купця Галицького, інші – комісією по виборі стипендіатів, яка за постановою думи складалася з членів міської управи, попечительств міських шкіл, представників усіх станів – купецького старости, ремісничого голови, міщанського старости, голів педагогічних рад і опікунських рад тих навчальних закладів, в які призначалися стипендії.

В середні навчальні заклади призначалися стипендії для тих учнів, що вже навчалися в них, у професійні школи – для випускників початкових класів, позаяк від надання статусу міського стипендіата часто залежав і вступ до школи, тому призначення стипендій у професійні школи відбувалося раніше, ніж в інші навчальні заклади.

Отже, народна освіта була об'єктом постійної турботи органів самоврядування. Міські думи та управи відкривали, повністю чи частково фінансували муніципальні навчальні заклади найрізноманітнішого профілю: дошкільні установи, загальноосвітні та професійні школи і училища, народні університети, недільні та вечірні ремісничі курси для дітей незаможних батьків. Вони активно сприяли організації недільних загальноосвітніх шкіл. Ці школи давали можливість одержати початкову освіту фабрично-заводським робітникам, ремісникам та іншим міським жителям, а також їх дітям. Велика тяга людей до знань створила сприятливе підґрунтя для широкого поширення недільних шкіл.

5.4. Охорона здоров'я населення

До початку 80-х рр. міські управління не дуже ретельно ставилися до розвитку медичних установ. Окрім причин, що крилися у Міському положенні 1870 р., був і нерівномірний поділ майна і коштів, які належали

раніше Приказам громадської опіки, але після утворення земств були передані останнім. У зв'язку з цим, міста нерідко ухилялися від відкриття медичних та благодійних установ, зазначаючи, що це відноситься до обов'язків земств.

Економічний розвиток міст значно випереджав соціальну та культурну сферу. Мережа міських лікувальних закладів не була достатньо розгалуженою. Медична допомога нерідко не мала належного рівня, особливо, коли справа стосувалася лікування незаможних пацієнтів. Як, наприклад, сумно констатував Д. Багалій, «для калік і недужих Харків скупий» [343, с. 307].

Сенаторська ревізія Київської губернії відзначила, що в даній губернії лише Київське міське управління утримувало на свої кошти одну лікарню, а в повітових містах лікарні перебували у віданні приказів громадської опіки і лише користувались від міст субсидіями. Та ж ревізія, але вже Чернігівської губернії, показала, що по медичній частині міськими управліннями цієї губернії «майже нічого не зроблено за весь час їх існування. Ні в одному з міст не існує лікарні, утримуваній на міські кошти. Міста користуються послугами лікарень, утримуваних на кошти земства, незважаючи на те, що земські лікарні мають своє особливе призначення, а саме задовольняти потреби певного повіту». [470, с. 57] Навіть в головному місті губернії – Чернігові не було лікарні з постійними ліжками, а діяла лише амбулаторія.

В усіх повітових містах губерній діяли земські лікарні, де малозабезпечені городяни отримували безплатну медичну допомогу, за яку земствам компенсувалося з міських бюджетів. Так, Чернігівська управа виділяла на це 945 руб., а Глухівська і Новгород-Сіверська – по 300 руб. [758, с. 37]

Якщо міська еліта була забезпечена медичною допомогою насамперед з приватної практики, то справа охорони здоров'я широких

народних мас вимагала втручання органів місцевого самоврядування. Склалося так, що провідну роль у цій галузі в Російській імперії взяли на себе земства. У великих містах значну частину турбот про охорону здоров'я широких верств населення взяло на себе міське громадське самоврядування.

Не маючи досвіду і коштів, необхідних для створення лікарень, вони інколи обмежувалися розширенням та дообладнанням існуючих медичних установ (збільшували кількість ліжок, підвищували заробітну платню міським лікарям тощо). Утворення нових лікарень йшло сутожно, і відомостей про їх відкриття залишилося небагато. У тих випадках, коли міські управління не могли влаштувати стаціонари, вони відкривали приймальні покої та амбулаторії. У перші роки після введення положення 1870 р. такі випадки були, наприклад, в Херсоні та деяких інших містах [758, с. 55].

Чернігівське міське управління відкрило у 1876 р. безплатну лікарню для амбулаторних хворих, де за рахунок міського бюджету утримували медичний персонал, купували необхідні медикаменти та обладнання [758, с. 37].

Ковельське міське управління виділяло приказу громадської опіки кошти на утримання місцевої лікарні (1886) [32, арк. 34-35].

Не один рік вирішувалось питання про будівництво в Луцьку нової лікарні. Ще у 1902 р. було порушено питання про необхідність зведення нової будівлі для лікарні, однак міських доходів було мало, не вистачало коштів і в ПГО. Тому внеском міської влади могло б бути безплатне відведення ділянки землі, чим були б виявлені «чувства благодворення к общей пользе населения» [22, арк. 1-2]. Знову постало питання про будівництво в Луцьку лікарні уже в час існування земств. Волинські губернські земські збори надали кредит 60 тис. руб. луцькому повітовому земству, яке, в свою чергу, клопоталось перед міським управлінням про

безплатне виділення ділянки під забудову, адже місто мало бути зацікавлене у цьому так само, як і земство. Певною компенсацією для міста стало асигнування луцьким повітовим земством 1500 руб. на за брукування однієї з вулиць [22, арк. 5].

Що стосується міських витрат за перебування в лікарнях нижчих чинів поліції та пожежних команд, то слід, насамперед, мати на увазі, що вони були обов'язкові для міських управлінь за законом. Якщо міста не мали своїх лікарень, то вимушені були платити за лікування вказаних чинів земським, приказним та іншим лікарням, що при загальній нестачі коштів вони робили, звичайно, неохоче. Недоїмки на міських управліннях за лікування нижчих чинів поліцейських та пожежних команд зростали з року в рік, поки не набували загрозливих розмірів або не привертали увагу губернського начальства. Тоді одразу доводилося платити, й немало.

Житомирська губернська лікарня для оплати за лікування поліцейських та пожежних чинів подавала відповідну відомість [59, арк. 2]. У 1898 р. за однією з них Житомирська управа оплатила 300 руб. [46, арк. 16]. Втім, за «требовательными ведомостями» житомирське міське управління оплачувало приказу громадської опіки лікування в лікарні всіх осіб, що перебували на службі у місті, а також учнів міських училищ [46, арк. 13-14]. За міським кошторисом 1897 р. виділялося 360 руб. на утримання трьох ліжок у закладах приказу громадської опіки і одного ліжка в єврейській лікарні [46, арк. 15 зв.].

Такі ж відомості на оплату за лікування нижчих поліцейських службовців подавала й Кам'янець-Подільська губернська лікарня [223, арк. 1-4]. Витрати на лікування городових щорічно планувала Рівненська міська управа [177, арк. 4].

Отже, фінансові питання медичної ланки чітко контролювались, мали ретельний облік, що підтверджується документами різних архівів.

До початку 70-х рр. ХІХ ст. у розпорядженні одеського міського управління медичних закладів було мало. У 1865 р. в міській лікарні працювало лише 10 лікарів, у 1871 р. – 17. На початку 70-х, і особливо у 80-ті роки ХІХ ст., стали відкриватися медичні заклади на кошти міського управління. У 1896 р. в міській лікарні було 11 відділень на 770 ліжок і проводилося до 500 операцій щорічно. Через амбулаторію проходило від 15 до 17 тис. осіб. Медичний персонал складався з 45 лікарів, 63 фельдшерів, сестер і акушерок, функціонували грязево-лікувальні заклади на Куяльницькому і Хаджибеєвському лиманах, Павлівська очна лікарня, ветеринарні служби.

Органи міського управління вживали заходів з поліпшення санітарно-гігієнічних умов міст. Відповідно до Міського положення 1870 р. (ст. 103) міські думи засновували особливий санітарний нагляд. Особовий склад санітарного нагляду – міські лікарі та наглядачі.

Функціями чинів поліції та міських лікарів був загальний нагляд за санітарною справою в місті і розгляд проблем, що виникали по санітарній частині, функції наглядачів – контроль за виконанням обов'язкових постанов міської думи.

Думи видавали обов'язкові постанови, якими жителів міст забов'язували утримувати в чистоті приватні садиби, торгово-промислові заклади та ін.

Санітарно-гігієнічний стан регулярно контролювався спеціально створеними комісіями у складі депутатів, представників поліції та лікарів. Із складу авторитетних службовців, купців та інтелігенції управи призначали санітарних опікунів на громадських засадах, які щоденно обстежували приватні садиби в районі свого постійного проживання.

При виявленні антисанітарних умов робилось усне попередження і визначався термін для наведення належного порядку. За невчасне виконання рекомендацій до порушників застосовувалися штрафні санкції.

Так, у березні 1879 р. ніжинською комісією за недотримання санітарних норм оштрафовано п'ятьох власників продовольчих крамниць, а виявлені неякісні продукти знищили [758, с. 37].

У 80-х рр. XIX ст. міський санітарний нагляд здійснювався санітарною виконавчою комісією із залученням гласних думи. Завданням комісії було складання обов'язкових постанов, нагляд за їх виконанням, контроль за санітарним станом міста, якістю води, ринками, бойнями, фабриками, статистичні та демографічні дослідження, надання допомоги під час епідемій.

У 1879 р. Одеса була поділена на 15 санітарних комісаріатів на чолі з комісарами та їх помічниками, які здійснювали санітарний контроль у місті. Такий контроль був встановлений і в Миколаєві.

Міська влада Харкова вжила заходів із впорядкування торгівлі на базарах, було збудовано комплекс скотобоець за межами міста. З ініціативи гласного міської думи, авторитетного лікаря і громадського діяча М. Светухіна були затверджені обов'язкові постанови для мешканців та установ міста з санітарної частини [343, с. 311].

Органи міського самоврядування брали активну участь у боротьбі проти поширення інфекційних захворювань. Вони видавали постанови, листівки профілактичного змісту. Разом з поліцією і лікарями міські управління організовували різні запобіжні заходи. В роки епідемій витрати міських управлінь досягали значних сум.

Значна організаційна і добродійна робота була проведена в Києві під час епідемій холери у 1892, 1893, 1907 і 1908 рр. та епідемій висипного тифу у 1893 і 1909 рр.

Для ліквідації останньої було зібрано близько 23 тис. руб, а міська дума витратила на санітарно-медичну частину близько 60 тис. руб. [647, с. 403].

В Києві з 21 вересня по 7 грудня 1907 р. мала місце епідемія холери. З ініціативи київського губернатора графа П. Ігнат'єва і київського міського голови І. Дьякова була утворена спеціальна комісія з восьми членів для організації тимчасових безплатних чайно-продовольчих пунктів для малозабезпечених жителів міста та інших заходів у зв'язку з епідемією. Кошти на цю справу передбачалось одержати від приватної благодійності, для чого відкрили збір, сума якого склала 4 923 руб. 82 коп. [101, арк. 7].

Мешканцям Подільського нічліжного притулку Ф. Терещенка і Бессарабського нічліжного притулку М. Терещенка вранці безплатно роздавали чай з цукром і хлібом. Всього видано 92 224 порції [101, арк. 6]. Окрім цього, в обох нічліжних притулках комісія організувала безплатне забезпечення гарячою їжею – 65 525 порцій [101, арк. 6 зв.]. Н. Терещенко, почесна попечителька Подільського нічліжного притулку, взяла на себе фінансування заходу в цьому закладі. Бессарабський нічліжний притулок комісія забезпечила необхідним провіантом.

У поліцейських дільницях м. Києва для заарештованих осіб і нижчих чинів поліції, що контактували із холерними хворими, організували безплатну видачу чаю з цукром.

Ще одним напрямом діяльності у цей складний час стала підтримка одужуючих після захворювання на холеру. Комісія розіслала завідувачам холерними лікарнями 539 безплатних білетів на обіди в Подільській і Жилианській їдальнях благодійного товариства.

Не забуто було й повних сиріт. Оскільки їх було небагато, спеціального притулку не влаштували, а надали допомогу 11 сиротам [101, арк. 6 зв.].

Цікаво, що ці протиепідемічні заходи сучасники назвали «холерною благодійністю». Архівна справа називається «Оправдательные документы по холерной благотворительности» [101].

Випробуванням для міської санітарно-медичної системи Харкова був спалах у 1909 р. пошесті тифу. Лікарні були переповнені. Харківська міська дума виділила на боротьбу з тифом 20 тис. руб. додаткових коштів. Зусиллями лікарів, органів управління та громадськості епідемію було подолано. У 1910 р. вдалось ліквідувати небезпечний спалах холери.

Восени 1895 р. під час епідемії холери у Волинській губернії міським управлінням Житомира були проведені курси з підготовки санітарів. У містах, містечках, селах відкривалися безплатні чайні, у деяких містах для бідних мешканців надавались безплатні обіди. В усіх містах влаштовано спеціальні холерні лікарні або пристосовувалися приміщення для прийому хворих.

В роки епідемічних лихоліть асигнування зростали у всіх містах.

В Херсоні у 1870 р. на медичну справу витрачалось 1,1 тис. руб., в 1895 р. – 9,5 тис. руб., то під час епідемій витрати досягали 25 тис. руб.

Окрема стаття міського бюджету Єлисаветграда – видатки на боротьбу з епідеміями (у 1915 р. – 2646 руб. 72 коп.) [132, арк. 181 зв.].

Перебування у міських лікарнях було платним.

В Єлисаветградській лікарні оплата становила 30 коп. на добу для місцевих жителів, а з приїжджих – 50 коп., за поліпшене утримання – 66 коп. Оплата проводилася на тиждень вперед. Бідним ліки видавались безплатно. Під час епідемій лікування і щеплення також проводилися безплатно [135, арк. 16].

Платня у лікарів була невисокою, тому в деяких містах, щоб посади лікарів не лишалися вакантними, міські управління виділяли надбавки до їх зарплати.

У Кам'янець-Подільському в кошторис 1899 р. внесені видатки на утримання лікаря для надання медичної допомоги бідним хворим, лікарням на оплату лікування незаможних. Зазначене свідчить про певну

увагу міської влади до забезпечення медичною допомогою незаможних прошарків населення.

У міських лікарнях перебували на лікуванні відставні нижчі чини, їх дружини та діти. Право на лікування у цивільній лікарні вдовам засвідчував певний документ – «вдовий вид» [138, арк. 4].

У 1893 р. утримування в лікарнях нижчих військових чинів становило 76 коп. на добу [134, арк. 3], у 1899 р. – 82 коп. [136, арк. 2], а на 1912 р. Головне управління у справах місцевого господарства затвердило по Херсонській губернії 1 руб. 20 коп. на добу (без оплати медикаментів) [139, арк. 3].

Для отримання коштів за лікування в цивільних лікарнях цього контингенту хворих подавалась певна форма, де вказувалась кількість офіцерів, нижчих чинів, дружин і дітей нижчих чинів, які мають право на безплатне лікування [139, арк. 1 зв.].

Наявних коштів не завжди вистачало, тому інколи доводилося звертатися до вищих інстанцій. Так, було задоволено клопотання Єлисаветградської міської думи до міністерства фінансів про виділення додаткових коштів. Головною підставою для звернення була необхідність збільшення витрат, окрім народної освіти, на утримання міської лікарні. У зв'язку з цим на засіданні думи 29 вересня 1905 р. пролунала пропозиція про надання мешканцям міста безплатного навчання у міських народних училищах і безплатного лікування в міській лікарні. Прийшли до думки, що слід додатково вивчити це питання, позаяк не мали чіткої дефініції «найбідніше населення», і кого слід вважати «населенням міста» – постійних мешканців, тобто приписаних до певних місцевих громад, чи ж усіх взагалі (й прийшлих) без зв'язку з цим [137, арк. 8].

Видатки міських управлінь на охорону здоров'я у порівнянні з деякими іншими статтями кількісно значно поступалися. Так, в Ромнах у 1912 р. кошторисом передбачалося на медичну, ветеринарну та санітарну

частину 4015 руб., на боротьбу з епідеміями – лише 500. В той же час на утримання поліції виділялося в чотири рази більше – понад 16 тис. руб. В Путивлі у 1916 р. на охорону здоров'я виділено 1,5% від усіх видатків – 775 руб., а на управу та поліцію – понад 15 тис. руб.

Харків, поруч з Петербургом, Москвою та Одесою належав до міст, де був установлений лікарняний збір у розмірі один руб. на рік. Це була своєрідна медична страховка. Лікарняний збір сплачували робітники фабрик і заводів, чорнороби, прислуга, візники й торговці вроздріб. Вони отримували лікарняні білети, що давали право на безплатну медичну допомогу в муніципальних закладах. Всі інші особи могли лікуватись в них лише за платню.

У 1894 р. лікарняний збір у сумі один руб. запроваджено в Миколаєві, що дозволяло платникам збору у випадку хвороби перебувати в лікарні безплатно. Інші ж сплачували 10 руб. 50 коп. на місяць, причому, відмітна особливість – оплата проводилася щодобово. За лікування хворих військового відомства, а також громадських установ, що зобов'язані мати власні лікарні, стягувалось з кожного по 76,5 коп. на добу. В той же час безкоштовним було лікування хворих на гострі інфекційні хвороби та сифіліс.

Медичну діяльність у Миколаєві за 1898-1902 рр. відображають такі відомості: у міській лікарні за вказаний п'ятирічний період стаціонарно лікувались за оплату 7460 осіб, а безплатно – 23 009 осіб, тобто, майже в три рази більше. Значна кількість мешканців міста – 224 630 – одержала амбулаторну допомогу, при цьому ліки видавались безплатно.

У 1895 р. сума лікарняного збору склала 23 953 руб. 86 коп. , проте місто витратило на утримання лікарні майже втричі більше – 66 289 руб. 67 коп.

Окрім міської лікарні, у Миколаєві діяли морський госпіталь, полковий лазарет, тюремна та єврейська лікарні, приватна амбулаторія з

нічним чергуванням лікарів [148, арк. 7 зв.]. Мало свою медичну організацію Миколаївське товариство взаємодопомоги ремісників.

Наявні мережі медичних закладів не відповідали потребам населення міст. В міру своїх фінансових можливостей міські управління прагнули її розширити.

У Києві Велика княгиня Олександра Петрівна влаштувала благодійні медичні заклади у Покровському жіночому монастирі і «вся віддалась полум'яному бажанню ... до надання безплатної лікарської допомоги». Вона віддала свої мільйонні кошти на благодійну справу, задовольняючись монастирським столом і скромним одягом сестри милосердя. Благодійні заклади монастиря (лікарні, амбулаторії, богадільні) зразкова аптека з безплатною видачею ліків) справили глибоке враження на лікарів і членів Пироговського з'їзду в Києві у 1896 р. Олександра Петрівна заснувала громаду сестер милосердя, медичні заклади, зразкову аптеку з безплатною видачею ліків, відділення для дівчаток-сиріт, перетворене згодом у зразкову жіночу гімназію, була головою ради дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії. Під час російсько-турецької війни на власні кошти організувала санітарний загін. На зібраний капітал утримувала різні дитячі заклади.

У Києві в 1872 р. на заснування міської лікарні дума асигнувала 50 тис. руб. При ній на пожертвування в 12 тис. руб. згодом було відкрите відділення дитячих хвороб імені М. Демидова [470, с.55].

Міський бюджет Києва в 1911 р. загалом складав 3 891 253 руб. На охорону здоров'я було виділено 559 955 руб., що становить 14,4% усіх видатків. Для порівняння: у 1909 р. видатки на медико-санітарні потреби склали 13,3% загального бюджету міста [278, с. 17].

У 1878 р. завдяки подвижницьким зусиллям відомого лікаря В. Франківського у Харкові заснована дитяча лікарня на 20 ліжок, утримання якої взяло на себе міське громадське самоврядування.

У березні 1900 р. в Харкові відбулось урочисте відкриття нової міської лікарні імені Миколи II на 160 ліжок. Незабаром при ній були споруджені два інфекційних бараки на 100 місць. В Олександрівській лікарні в цей час влаштовано амбулаторію і споруджено новий двоповерховий корпус.

Зростала кількість дільничних амбулаторій, утримуваних за міські кошти. Допомога хворим в них надавалася безплатно.

У 1900-1904 рр. поруч із Миколаївською лікарнею на пожертвований М. Гельферіхом капітал була споруджена добре обладнана міська платна клініка для жінок на 50 ліжок.

У 1910 р. дружина купця Є. Соколова передала місту 100 тис. руб. на влаштування нової лікарні. На ці кошти міське управління збудувало акушерсько-гінекологічну клініку.

Такі пожертвування не передбачали витрат на утримання споруджених лікарень, і які, таким чином, лягали на муніципальний бюджет.

Не можна не відзначити таку важливу подію в житті Харкова, яка лишила значний слід в історії доброчинності та медицини. 25 березня 1908 р. була відкрита перша самостійна очна клініка для одного з найпопулярніших лікарів Харкова, професора Харківського університету Л. Гіршмана, – відомого лікаря-гуманіста.

Своєю практичною діяльністю, яку можна охарактеризувати його ж словами: «У мене немає останнього часу роботи, а є останній хворий», набув широкої популярності в Росії та за її межами. Прийняв безкоштовно близько мільйона хворих з бідних верств населення.

Спочатку клініка розміщувалась у найманому приміщенні, а в 1912 р. міське самоврядування спорудило будинок вартістю 68 885 руб. Клініка імені Л. Гіршмана була визнана далеко за межами Харкова. В цьому медичному закладі були ліжка губернського земства, про що свідчить

справа, виявлена нами у фондах державного архіву Харківської області [199].

Ім'я Л. Гіршмана мав Український науково-дослідний інститут очних хвороб (нині очна лікарня його імені).

В контексті взаємодії діяльності міст і земств у медичній справі відзначимо такий факт: Кременчуцька дума призначила (1889) допомогу дві тис. руб. губернській земській лікарні, яка знаходилась у цьому місті і вважалась однією з найкращих земських лікарень країни.

В серпні 1899 р. Вінницька дума доручила міському голові розробити проект кошторису і плану на будівництво лікарні і богадільні. Це було виконано, що констатувалося у березні 1900 р. на екстреному засіданні міської думи. Проект лікарні був розрахований на 50 ліжок, окремий при ній будинок для гострозаразних хворих на 8 ліжок і богадільня на 50 осіб [15, арк.13]. Кошторис на будівництво склав 59 108 руб. 16 коп., однак дума могла виділити лише 52 674 руб., «но есть основания предполагать, что при выполнении сметы построек ... удастся недостающую сумму сэкономить» [15, 23 зв-24].

Міське самоврядування піклувалось і про ремонт будівель медичних закладів, наприклад, у Вінниці виділено 1272 руб. на таку мету для місцевої лікарні (1914) [17, арк. 54].

Питання про проведення ремонту лікарні вирішувала й Черкаська міська управа (1881) [232, арк. 6].

Міські управління намагались всебічно забезпечити медичною допомогою населення своїх підвідомчих територій.

Серед видатків у кошторисі черкаського громадського управління знаходимо таку статтю: безплатна видача мешканцям міста віспяного детриту, сироватки, медикаментів і перев'язувальних засобів [228, арк. 27 зв.].

Думи постійно вирішували питання громадської медицини міста, опікувались харчуванням хворих.

Катеринославська міська лікарня за кошторисом 1902 р. одержала на продовольство 7756 руб. 25 коп., оплачувалась робота кухарок для персоналу і для хворих, виділено кошти на харчування чергових фельдшерів, прислуги, на ремонтно-господарчі роботи тощо [381, с. 58-59].

Очолювали практичну роботу міських лікарень старші лікарі, яких наймала на роботу міська управа. Загальний нагляд за діяльністю муніципальних медичних закладів здійснювали обрані міською думою опікунські ради.

Міські управління підтримували корисні ініціативи громадських філантропічних організацій, зокрема благодійних товариств.

За дозволом Єлисаветградської управи в одному з міських медичних закладів почала діяти протитуберкульозна амбулаторія для легеневих хворих (1913); відкрита Єлисаветградським відділом Російського товариства охорони народного здоров'я. Успішній діяльності амбулаторії сприяло те, що міська управа окремим рядком у кошторисі виділяла кошти на діяльність секції по боротьбі з туберкульозом цього добродійного об'єднання. [127, арк. 8]. У 1915 р. виділено 1340 руб., що дало можливість утримувати, окрім протитуберкульозної амбулаторії, ще й безплатний притулок на десять місць [132, арк. 190].

Міста при необхідності надавали підтримку й іншим містам чи регіонам.

Управлінські системи міст відгукнулись у 1900 р. на заклик ялтинського благодійного товариства до всіх міст взяти участь у збиранні коштів з метою відкриття санаторію для хворих на туберкульоз.

Члени житомирського громадського управління зібрали для вказаної справи 50 руб. і прийняли рішення внести відповідну статтю витрат на наступний, 1901 р. [47, арк. 2 зв.].

Отже, соціальна діяльність міських органів самоврядування не обмежувалася територіально.

У 1907 р. засновники Миколаївського товариства допомоги голодуючим звернулися до Миколаївського градоначальника з клопотанням про затвердження статуту товариства. Ставилась мета якнайшвидше організувати допомогу продуктами і медичною допомогою в губерніях, що постраждали від неврожаю. Для цього було дозволено організувати медично-харчувальний загін, проте з певними застереженнями: попередньо отримати дозвіл губернатора тієї губернії, куди мав направлятися загін, особовий склад загону підлягав затвердженню миколаївським градоначальником [149, арк.1].

Виявляли активність і окремі особи. Священик м. Станіслава Херсонського повіту Д. Балуца повідомляв Миколаївському градоначальнику, що за його пропозицією зібрано для голодуючих 6 бочок сухарів і великий ящик білизни та речей і просив сприяння у пільговому перевезенні «цієї народної жертви у приволзьку губернію в найбільше село поблизу станції». На це з Петербургу надійшла телеграма, що пожертвування слід передати Товариству Червоного Хреста, яке й забезпечить відправку за пільговим тарифом [149, арк. 21].

Міські лікарі матеріально були гірше забезпечені ніж земські, не кажучи вже про тих, які мали приватну практику.

Іноді, поряд з виконанням прямих професійних обов'язків, лікарі виконували медично-поліцейські функції, а також займалися громадською роботою: проводили бесіди на медичні теми, створювали медичні товариства.

Міста приділяли увагу створенню на ринках найму сільгоспробітників медично-продовольчих пунктів – форпостів профілактики холери та інших інфекційних хвороб.

Питання створення медично-продовольчих пунктів в Катеринославі порушувалося міською управою неодноразово. «І соромно місту не влаштувати тут лікувально-продовольчого пункту, соромно не звернути увагу на перевезення на пароплавах робочого вантажу» [381, с. 84].

5 вересня 1899 р. Катеринославським міським громадським управлінням організований медично-продовольчий пункт поблизу залізниці і пароплавної пристані. Було витрачено до семи тис. руб. на зведення будівель, влаштування двору. Пункт був організований лише для сільськогосподарських робітників, що тут проходили. Функціями його було надання безплатної медичної допомоги, забезпечення нічлігом, безплатним кип'ятком. Для надання безплатної медичної допомоги повітове земство виділяло щорічно дві тис. руб. Це свідчить про спільну участь міст і земств у розв'язанні важливих суспільних питань. Гаряча їжа видавалась за низькими цінами – за п'ять коп. можна було взяти порцію борщу з м'ясом, стільки ж – за чай з цукром, каша або картопля коштували три коп. Міська казна на продовольство доплачувало до 300 руб. щорічно. Такою системою намагались підтримати сільськогосподарських робітників, що відправлялись на сезонні роботи. Головна мета – перепона холері, яка досить часто спалахувала в Катеринославі. Незважаючи на витрати, медично-продовольчі пункти давали невидимі прибутки – громадське здоров'я, профілактику інфекційних хвороб.

Органи міського самоврядування приділяли постійну увагу розвитку медичної справи, однак в цілому через об'єктивні, а подекуди й суб'єктивні причини, не був досягнутий належний рівень медичного забезпечення мешканців міст. Не виділялись достатні кошти, недостатньою була мережа амбулаторних закладів, протягом тривалого часу не було чіткої координації медичної та санітарної діяльності [712, с. 128].

Деякі недоліки в організації медичної допомоги населенню були пов'язані з тим, що системі охорони здоров'я не доставало єдності та плановірності, не було об'єднуючого та керівного центру.

Певне значення мали відсутність об'єднуючих, консолідуючих ланок у діяльності медичних закладів різних відомств, суворо обмежені, трафаретні рамки діяльності.

Найбільших успіхів досягнуто у тих містах, де міськими головами були особи, які вболівали за громадські інтереси і разом з гласними, за участю громадськості, сприяли поширенню освіти, медичного забезпечення, а особливо в сфері соціальної допомоги.

Під час Першої світової війни був створений Всеросійський союз міст, на тих же принципах, що й Всеросійський земський союз. Представники Земського союзу входили в міський комітет. На місцях представники Земських і Міських союзів утворювали погоджувальні комісії, що координували діяльність організацій. У 1915 р. відбулося організаційне об'єднання союзів. Джерелами фонду Всеросійського союзу міст були відрахування міст, які увійшли до Союзу, із сум, асигнованих міськими думами на потреби, пов'язані з війною, внески міст, які не беруть безпосередньої участі в допомозі хворим і пораненим воїнам, суми, що надходили на повернення витрат на лікування хворих і поранених, видані із загальноміських коштів, кошти з державного каначейства, пожертвування, різні збори.

Висновки до п'ятого розділу.

Міські положення 1870 р. і 1892 р. утворили зовсім нову за своїм характером і завданнями систему управління містами Російської імперії. Функції органів самоврядування набули корінних змін. Якщо раніше їх завдання, в основному, зводилась до збирання податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд цілковито звільняв себе

від турбот, пов'язаних з управлінням міським господарством, повністю переклавши їх на органи громадського самоврядування. В руках останніх поступово зосередилася вся низка питань з благоустрою, забезпечення санітарно-гігієнічного стану міст, розвитку транспортних мереж, місцевої промисловості і торгівлі, народної освіти та медичного забезпечення населення, соціальної допомоги.

Багато недоліків у діяльності міських управлінь пояснювалися відсутністю традиційного досвіду громадської муніципальної практики, байдужістю основної маси гласних до громадської справи, некомпетентністю у вирішенні господарчих питань. Однак головне полягало в тому, що Міське положення 1870 р., а особливо контрреформа 1892 р., виділивши новим громадським установам широке поле обов'язків і поклавши на них велику відповідальність, не створили необхідних умов для їх роботи. Виявлялися і обмеження бюджетних прав, відсутність у органів самоврядування примусової влади, постійна опіка і контроль з боку вищої адміністрації, що призводило в свою чергу до тяганини, приписок, келійності у веденні справ.

Разом з тим, діяльність органів міського самоврядування багато в чому залежала від ініціативності, працелюбності, професіоналізму міських гласних та інших діячів міського громадського управління. Найбільших успіхів досягнуто у тих містах, де міськими головами були особи, які вболівали за громадські інтереси і разом з гласними, за участю громадськості впроваджували у містах різні проекти, сприяли благоустрою міст, поширенню в них освіти, медичного забезпечення, а особливо в сфері соціальної допомоги.

Незважаючи на те, що Міські положення недостатньо забезпечували умови, необхідні для ефективного функціонування органів міського самоврядування, думи спромоглися добитися відчутних наслідків у соціальній допомозі. Із досягненням міськими думами тих чи інших

успіхів, зростав їх громадський авторитет, все більше утверджувалося переконання в перспективності місцевого самоврядування, його перевазі над бюрократичним.

До чинників, від яких залежав життєвий рівень міського населення, відносяться медичне обслуговування та санітарний стан міст, доступність освіти для міських жителів та задоволення їхніх культурних потреб, благодійність, пенсійне забезпечення та ін. Стосовно пенсійного забезпечення зазначимо, що воно було трьох видів: державним, громадським та страховим.

Одним з основних напрямів турботи міських дум та управ була медико-соціальна допомога незаможним хворим. Не маючи достатніх коштів для повного фінансування охорони здоров'я, вони активно співпрацювали з благодійними товариствами та приватними особами з метою розширення мережі медичних закладів. Поряд з лікарнями у містах розгорталось амбулаторне лікування населення, відкривалися заклади чи відділення родопомочі, створювалися спеціалізовані санаторії, формувалося медичне страхування.

Об'єктом постійної турботи органів самоврядування була народна освіта. Міські думи та управи відкривали, повністю чи частково фінансували муніципальні навчальні заклади найрізноманітнішого профілю: дошкільні установи, загальноосвітні та професійні школи і училища, народні університети, недільні та вечірні ремісничі курси для дітей незаможних батьків. Вони активно сприяли організації недільних загальноосвітніх шкіл. Ці школи давали можливість одержати початкову освіту фабрично-заводським робітникам, ремісникам та іншим міським жителям, а також їх дітям. Велика тяга людей до знань створила сприятливе підґрунтя для широкого поширення недільних шкіл.

Постійно зазнаючи фінансових труднощів, знаходячись під жорсткою бюрократичною опікою губернаторів та міських голів, міські

органи самоврядування проявили гідну поваги дієздатність і багато зробили у соціальній сфері.

Створення та діяльність міських органів самоврядування сприяло розширенню мережі благодійних закладів.

У звітах про грошові обороти міських кас твердо встановилися окремі графи видатків на суспільну опіку, а також на народну освіту, на медицину, санітарну і ветеринарну частини.

Самодіяльність найбільших міст досягла того, що в них справа допомоги знедоленим була поставлена з розмахом, вражаючи значною кількістю лікарень, богаділень, притулків та інших закладів, до того ж обладнаних першокласним медичним обладнанням.

Поряд з цим, одним з важливих джерел фінансування сфери соціальної підтримки, народної освіти та охорони здоров'я стали пожертвування підприємців та інших добродійників. Значну частку благодійної допомоги нужденним надавали різноманітні громадські організації.

Висунувши народну освіту і медицину до ступеня самостійних галузей громадського управління, відділивши їх від справи допомоги бідним та від інших корисних починань, міські думи тим самим спеціалізували й громадську опіку, надали їй характер цільної та самостійної галузі управління.

Звичайно, вони не могли поставити усі групи справ на однаковий рівень, і, природно, серед них вочевидь переважала народна освіта, проте безперечно також, що і в суспільній опіці міські управління зробили у порівнянні з дореформеним часом крок вперед, виявили здатність за певних умов вести справу і розвивати її.

Протягом часу свого існування підходи органів міського самоврядування до соціальних питань змінювались. Спорадичні, фрагментарні дії та заходи з часом відносно систематизувались.

Муніципальна влада, поруч із земством, були єдиними управлінськими структурами, діяльність яких мала задовольняти потреби усього населення міста.

Звичайно, це вдавалось не завжди. Втім, міські управління дбали про якомога більшу кількість найменш соціально захищених городян, які мали можливість отримати основи грамоти, елементарну медичну допомогу, підтримку в екстремальних ситуаціях, під час лихоліть тощо. Переважна більшість учнів міських шкіл та училищ, пацієнтів міських медичних закладів за становими ознаками належали до міщан і селян, а за професійними – до осіб найманої праці, дрібних товаровиробників та їх родин.

Рівень вирішення питань освіти, медичного та соціального забезпечення був недостатнім, однак в міру своїх об'єктивно обмежених можливостей міські управління досягли, незважаючи на відсутність належної допомоги з боку держави, істотного прогресу в цьому напрямку.

Особливо ускладнилась соціальна, освітня та санітарно-медична діяльність органів міського самоврядування під час Першої світової війни.

З великими труднощами міська влада розв'язувала завдання контролю за санітарно-епідемічним станом, постачанням важливих предметів і продуктів, намагалась боротись з дорожнечою на найнеобхідніші товари, надавала підтримку родинам військовослужбовців. Ця діяльність не призвела й не могла призвести до подолання кризових явищ в житті міст у цей період, проте певною мірою послабила їх.

Діяльність міських громадських управлінь – яскраве свідчення того, як багато може зробити громадський орган у справі задоволення нагальних потреб населення за допомогою приватної ініціативи.

Отже, наслідком переходу справи опіки до міських органів самоврядування стало розширення масштабів, виникнення нових форм соціальної підтримки, підвищення загального рівня організації допомоги

бідним та хворим. Слабкі сторони їх діяльності не можуть бути підставою для недооцінювання соціальної практики дорадянського періоду. Досвід організації соціальної допомоги малозабезпеченим силами органів міського самоврядування містить чимало раціонального і при творчому підході може бути корисним при розробці та реалізації сучасної соціальної політики держави.

ВИСНОВКИ

Процес становлення і розвитку доброчинності та соціальної допомоги в Україні – явище тривалого характеру. Він не має свого історичного завершення та оформлення. Парадигма допомоги і підтримки розвивається і є складною сукупністю історичних суспільних форм захисту і вчень, традицій і звичаїв, законів та індивідуальних дій і вчинків. У цьому складному переплетенні практики і пізнання виділяються важливі домінанти, що дозволяють соціальній допомозі у цивілізаційному просторі складатися в особливу сферу буття людини.

Механізми допомоги, взаємодопомоги і розподілу поступово перетворювалися при формуванні структур влади та управління в певні принципи і закони. Отож, в парадигмі соціальної допомоги оформлення влади здійснювалося під впливом цих важливих процесів.

В цій парадигмі можна спостерігати як закон розподілу і перерозподілу проходить різні стадії. В родовій общині це було пов'язано із законами батьків, спочатку ці традиції приймає й князівська влада. Однак після прийняття християнства в Київській Русі починають здійснюватися нові підходи до проблем нужденних. Давню, ще княжих часів традицію продовжили гетьмани, в добродійній діяльності перед вели гетьманські роди.

Доброчинно-культурна праця мала кілька головних напрямів. До найважливіших належить діяльність у сфері архітектури – мистецтві, найбільш суспільно обумовленому: фундація монастирів, соборів і парафіяльних церков, шкіл та інших громадських споруд. Доброчинна і меценатська діяльність українських гетьманів, козацької старшини та рядових козаків не просто окремі вчинки відомих особистостей чи груп приватних осіб, а вияв суспільних відносин конкретного історичного

періоду, соціокультурний феномен свого часу. Як історичне явище, їх добродійно-меценатська діяльність несе високі моральні якості, свідчить про етичні норми людей, пріоритети суспільства.

З кінця XVIII ст. зі створенням приказів громадської опіки оформлюється законодавча практика допомоги і підтримки на державному рівні. Законом 1775 р. визначалася компетенція перших органів державної підтримки найменш захищених верств населення і детально регламентувалася робота підвідомчих їм закладів. Була створена нова система допомоги бідним і нужденним, що об'єднала установи суспільної опіки та медичної допомоги. Вперше на загальнодержавному рівні вирішувалась проблема допомоги пауперизованим представникам різних станів.

Система опіки, створена законом 1775 р., не мала альтернативи дуже довго. Діяльність приказів громадської опіки становить цілу епоху в історії благодійності.

На початку XIX ст. з'явився статут суспільної опіки, який з різними змінами проіснував до радянського часу.

В післяреформений період найважливішою віхою в історії добродійності став перехід справ допомоги бідним до земських і міських органів. Життя показало, що справу треба ставити на нову основу, тому що уряду було не під силу стримувати зростаючу хвилю знедолених. Число ж останніх збільшувалося дуже швидко, у першу чергу внаслідок пауперизації й пролетаризації селянства – розорені селяни, змушені шукати заробітку в містах й інших промислових центрах, часто не знаходили його, і опускалися «на дно», даючи найбільший відсоток декласованого населення.

Основні благодійні фонди земств і міст були складені з капіталів колишніх приказів громадської опіки. Будучи недоторканими, ці капітали раніше не витрачалися на поточні потреби, на це могли йти лише відсотки

з них. Від приказів перейшла й значна нерухомість, але переважна більшість будівель була у ветхому стані, вимагала термінового ремонту.

Діячі місцевого самоврядування виявили обачність у витраті коштів і розпорядженні нерухомістю. Вони не лише не зменшили недоторкані капітали, але навпроти, збільшили їх, причому в деяких губерніях капітали зросли значно.

На додаток до цих грошей земства утворили самостійно пенсійний і емеритальний капітали, чим збільшили постійні кошти суспільної опіки. Завдяки старанням земських і міських діячів значно зросло як число закладів для допомоги різним категоріям нужденних, так і кількість осіб, яким була надана допомога.

Земська система допомоги як всестанова, незважаючи на відсутність у земств і міських громадських управлінь реальної самостійності, достатніх коштів, дію застарілого законодавства в галузі благодіяння, виявилась значно ефективнішою у порівнянні з приказною опікою.

Отже, з утворення у 1864 р. земських органів самоврядування розпочався земський етап у розвитку суспільної опіки.

Земські органи суттєво доповнили систему суспільної опіки, зумівши максимально наблизитись до потреб народних мас. Разом з тим з їх формуванням і діяльністю виникли проблеми створення механізму взаємодії існуючих органів управління різних рівнів і місцевих органів управління. Нечітке розмежування предметів відання, бюрократизм системи управління в абсолютистській державі породжували масу протиріч, що негативно відбивалося на організації суспільної опіки в країні. При цьому слід враховувати той факт, що відповідальність за організацію суспільної опіки в Росії законодавчо так і не була закріплена ні за державою, ні за органами місцевого самоуправління; вона вважалася «факультативною діяльністю».

В кінцевому підсумку державна машина зуміла нейтралізувати відому долю опозиційності земств режиму і применшити їх перетворчу діяльність.

Питання про роль держави в організації суспільної опіки стало головним при обговоренні суспільством в кінці XIX-на початку XX ст. законопроектів з суспільної опіки. Значна частина проектів виходила з визнання принципу обов'язковості суспільної опіки з боку держави по відношенню до певних категорій нужденних.

Законопроекти пропонували різні джерела коштів на здійснення опіки, в тому числі встановлення державою особливого податку на допомогу бідним.

Однак робота, проведена авторами проектів, виявилась не використаною державою.

Аналізуючи й оцінюючи діяльність земських органів самоуправління в сфері суспільної опіки, можна стверджувати, що незважаючи на низку причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, серед яких були складне економічне становище в країні, зміна джерел і обсягів фінансування суспільної опіки, зміна кількісного і якісного складу виборних гласних земських зібрань, визнання факультативності суспільної опіки та ін., результати були в цілому досить відчутними.

Необхідність участі громадських сил, і, в першу чергу, інтелігенції у справі допомоги знедоленим не піддавалася сумніву. Це було враховано укладачами земських положень, однак їм не вдалося створити певні законодавчі норми для здійснення суспільної опіки земськими установами, як не вдалося позбутися й від гальмуючого справу принципу становості в опіці.

Ні Земське, ні Міське положення, даючи самі загальні формулювання, не забезпечували участі громадських сил і не вказували на джерела, з яких треба було брати кошти на опіку. Суспільна опіка не була

включена в перелік обов'язкових витрат, і така двозначна ситуація (що проіснувала не одне десятиліття) навіть стала підставою для тлумачення в Сенаті, що влаштування суспільної опіки не обов'язок, а всього лише право місцевого самоврядування.

Проте правова незахищеність цієї сфери діяльності не стала непереборною перешкодою. Витрати на суспільну опіку й народне здоров'я стали істотними статтями витрат необов'язкового бюджету земств.

Те ж спостерігалось в містах, де у звітах про грошовий обіг міських кас твердо встановлювалися окремі графи витрат на суспільну опіку, а також на народну освіту, на медичну, санітарну й ветеринарну частини. Важливими джерелами фінансування сфери народного освіти, охорони здоров'я й суспільної опіки стали пожертвування великих підприємців.

Міські положення 1870 р. і 1892 р. утворили зовсім нову за своїм характером і завданнями систему управління містами Російської імперії. Функції органів самоврядування набули корінних змін.

Якщо раніше їх завдання, в основному, зводилась до збирання податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд цілковито звільняв себе від турбот, пов'язаних з управлінням міським господарством, повністю перекидаючи їх на органи громадського самоврядування. В руках останніх поступово зосередилася вся низка питань з благоустрою, забезпечення санітарно-гігієнічного стану міст, розвитку транспортних мереж, місцевої промисловості і торгівлі, народної освіти та медичного забезпечення населення, соціальної допомоги.

Чимало недоліків у діяльності міських управлінь пояснювалися відсутністю традиційного досвіду громадської муніципальної практики, байдужістю основної маси гласних до громадської справи, некомпетентністю у вирішенні господарчих питань. Головне полягало в

тому, що Міське положення 1870 р., а особливо контрреформа 1892 р., виділивши новим громадським установам широке поле обов'язків і поклавши на них велику відповідальність, не утворили необхідних умов для їх роботи. Виявлялися і обмеження бюджетних прав, відсутність у органів самоврядування примусової влади, постійна опіка і контроль з боку вищої адміністрації, що призводило в свою чергу до тяганини, приписок, келійності у веденні справ.

Незважаючи на те, що Міські положення недостатньо забезпечували умови, необхідні для ефективного функціонування органів міського самоврядування, думи спромоглися добитися відчутних результатів у соціальній допомозі. Із досягненням міськими думами тих чи інших успіхів, зростав їх громадський авторитет, все більше утверджувалося переконання в перспективності місцевого самоврядування, його перевазі над бюрократичним.

Постійно зазнаючи фінансових труднощів, знаходячись під жорсткою бюрократичною опікою губернаторів та міських голів, міські органи самоврядування проявили гідну поваги дієздатність і багато зробили у соціальній сфері.

У звітах про грошові обороти міських кас твердо встановилися окремі графи видатків на суспільну опіку, а також на народну освіту, на медицину, санітарну і ветеринарну частини.

Одним з важливих джерел фінансування сфери соціальної підтримки, народної освіти та охорони здоров'я стали пожертвування підприємців та інших добродійників. Значну частку благодійної допомоги малозабезпеченим надавали різноманітні громадські організації.

Висунувши народну освіту і медицину до ступеня самостійних галузей громадського управління, відділивши їх від справи допомоги бідним та від інших корисних починань, міські думи тим самим

спеціалізували й громадську опіку, надали їй характер цільної та самостійної галузі управління.

Органи міського і земського самоуправління немало зробили і в сфері трудової допомоги. Не маючи достатніх матеріальних коштів, місцева влада прагнула закласти в думки і практику кожного нові підходи до трудової допомоги: запобігання бідності, професійне навчання, розвиток довідково-інформаційної мережі для врегулювання руху робітників і пошуку роботи, організація громадських робіт тощо. Таким чином створювались умови для самопомоги і взаємодопомоги нужденним різних категорій. Питання «подавати чи не подавати милостиню» одержало практичне вирішення: «не допустити людину до жебракування, допомагаючи їй та її сім'ї самим заробити на життя».

Роль дворянських пожертвувань на рубежі століть стає незначною, і одночасно відбувається розширення спектру добродійників за соціальним походженням – серед жертвувателів на муніципальні потреби з'являються селяни й міщани.

Отже, наслідком переходу справи опіки до земських і міських органів самоврядування стало розширення масштабів, виникнення нових форм соціальної підтримки, підвищення загального рівня організації допомоги бідним та хворим. Слабкі сторони їх діяльності не можуть бути підставою для недооцінювання соціальної практики дорядянського періоду. Досвід організації соціальної допомоги незможним силами органів самоврядування містить чимало раціонального і при творчому підході може бути корисним при розробці та реалізації сучасної соціальної політики держави.

Історія благодійних інститутів у післяреформений період була нерозривно пов'язана з удосконаленням системи місцевого самоврядування. Коли процес децентралізації влади у 1860-1890-х рр. перетворився в одну з домінант соціально-економічного розвитку, і органи

місцевого самоврядування взяли у свої руки забезпечення всіх сторін життя, – добродійна діяльність поступово стала невід’ємною функцією нової системи. Стимульований розвитком місцевого самоврядування генезис цивільної свідомості відбувався в нерозривному зв’язку з кардинальним оновленням традиційних уявлень про зміст і кошти добродійності. У той же час, отримані громадською владою у своє розпорядження значні матеріальні засоби (бюджет, нерухомість, право розпорядження міською земельною власністю) забезпечили можливість створення розгалуженої й ефективної системи суспільної допомоги бідним, як особам, що проживали в містах тривалий час, так і представникам потужної хвилі знедолених, що витіснялися із села внаслідок бурхливого процесу розвитку капіталізму.

На фоні нових соціально-економічних політичних процесів відбувався розвиток церковної благодійності. Реформи 60–70 рр. XIX ст. справили значний вплив на настрої в суспільстві, призвели до різкого зростання ступеню участі населення в громадському житті. Набула можливості для подальшої активізації і діяльність з надання допомоги неімущим, що сприяло відродженню парафіяльної благодійності. Завданнями парафіяльних попечительств при православних церквах за Положенням 1864 р. було не лише піклування про благоустрій і добробут парафіяльної церкви та «притчу» у господарському відношенні і про влаштування початкового навчання дітей, але й також благодійної діяльності в межах парафії.

Разом з тим реформи відкрили шлях для швидкого розвитку капіталізму в Росії. З одного боку, імперія нарощувала економічну міць, з іншого – поглиблювалася криза самодержавства, яка призвела до революцій 1905 і 1917 рр. На становищі населення негативно відбилися часті неврожаї, епідемії а також пережиті за цей час війни, в тому числі важка Перша світова війна. Все це робить безцінним накопичений в даний

період досвід організацій системи суспільної опіки, яка функціонувала на основі благодійності.

Оформлення історичних зв'язків допомоги і підтримки відбувалося в соціальному просторі – суспільстві. Родова община сформувала певні принципи і методи підтримки виживання окремих людей, які через різні причини не можуть бути учасниками суспільно-трудової діяльності. Архаїчний традиціоналізм у справі допомоги і підтримки став основою середньовічного суспільства, коли справи милосердя стають важливим елементом повсякденного життя. В традиціях жебраколюбства і раціонального використання коштів нужденним починає формуватися громадянське суспільство, важливим показником якого є потреба в благодіянні. Благодійність як суспільний феномен відображає той якісний стан суспільства, коли внутрішня мотивація вчинку, що надає допомогу пов'язана не з ідеєю справедливого розподілу і перерозподілу, а з ідеєю солідарності, з усвідомленням того, що бідність і жебрацтво – об'єктивні феномени суспільства. Філософія солідарності сформувала в ХІХ ст. не лише принципи альтруїстичної поведінки по відношенню до бідних, знедолених, але й дозволила стосовно проблем жебрацтва й бідності побачити далекі та близькі перспективи.

Тому не випадково, що зрілість громадянського суспільства визначає не лише розвинуте законодавство, що захищає права окремого громадянина, але й наявність благодійних організацій, чия діяльність спрямована на ті проблеми, які не може через різні причини вирішити держава.

Водночас в Російській імперії, у складі якої перебувала значна частина українських земель, існували й досить вагомі зовнішні чинники благодійності, можливість отримати суспільне визнання, державні чини та нагороди, дворянство та ін.

Держава усіляко стимулювала розвиток благодійності, одночасно прагнучи взяти її під свій жорсткий контроль.

Перетворення, що відбуваються сьогодні в Україні, потребують нової оцінки багатьох соціальних потреб нашого суспільства та рішучих змін у розвитку та удосконаленні соціального забезпечення, охорони здоров'я.

Важко переоцінити соціальну значимість відродження таких моральних ідеалів і якостей, як милосердя, співчуття, доброта.

Особливо гостро дефіцит цих якостей відчувають на собі ті, хто найбільше потребує допомоги: престарілі, інваліди, хронічно хворі.

Звичайно, вирішення проблеми надання належної медичної допомоги і соціального забезпечення цієї частини населення знаходиться в компетенції держави, і лише загальнодержавними заходами можна радикально змінити їх становище. Однак, цілком очевидно, що асигнувань держави на цю мету явно не вистачає, і вони навряд чи зростуть у найближчому майбутньому.

Крім того, допомога, необхідна цим особам, настільки багатопланова і різноманітна, що лише із залученням усього населення можна вирішити цю проблему.

Отже, визначальне значення у вирішенні цих гострих соціальних проблем мають спільні дії державних органів, громадських організацій, трудових колективів і приватних осіб.

Тенденції благодійності, що з'явилися наприкінці ХХ ст., відмінні від таких тенденцій ХІХ ст. тим, що благодійність виступає як один з шляхів недержавної діяльності в соціальній сфері, а не як потреба громадянського суспільства. Тим не менше, повернення до видів діяльності, не пов'язаних з державними інститутами, дозволяє говорити про формування самостійних суспільних тенденцій наприкінці ХХ ст.

На фоні зміни характеру і форм соціальних відносин і виникнення серйозних труднощів, які людина часто не може подолати самотійно, зросло значення соціальної роботи як спеціалізованого виду діяльності.

При цьому в умовах сучасної України поряд з вивченням зарубіжного досвіду організації соціальної роботи на перший план виступає завдання історичного дослідження способів підтримки членів суспільства, які через різні причини виявились нездатними самотійно боротися за власне виживання та гідне існування.

На основі аналізу вітчизняного історичного досвіду встановлено, що благодійність – багатовіковий соціально-психологічний феномен.

За своєю сутністю та функціональною структурою – це складне явище, обумовлене комплексом чинників: рівнем потреби населення у медико-соціальній допомозі, політикою держави, рівнем соціально-економічного розвитку, загальною та духовною культурою, панівними поглядами й відношенням до народних потреб, до суспільної добродійності.

Значення соціального досвіду в сучасній Україні вимагає глибокого, науково-історичного дослідження тенденцій, історичних коренів, духовних цінностей, форм і методів соціальної допомоги, практичної реалізації її кращих досягнень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796-1916 рр.

оп. 1.

1. Спр. 1196. Рапорты, докладные записки и другие материалы о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний, 1832-1833, 64 арк.

оп. 61.

2. Спр. 27. Дело о городских больницах и заведениях Приказов общественного призрения по Волынской и Подольской губерниям, 1830, 304 арк.

оп. 64.

3. Спр. 29. Дело о больницах вообще по Киевской, Волынской и Подольской губерниям, 1832, 447 арк.

оп. 67.

4. Спр. 38. По рапорту Брацлавского уездного медика о обвалившемся потолке в тамошней градской больнице, 1835, 5 арк.

оп. 73.

5. Спр. 182. По донесению Волынского губернатора об исправлении дома, занимаемого Заславскою городской больницею, 1840, 105 арк.

оп. 77.

6. Спр. 48. По представлению Киевского приказа общественного призрения на постройку в городе Радомышле здания для больницы, 1844-1860, 129 арк.

оп. 535.

7. Спр. 324. Записка волынского губернатора об организации земских учреждений в Юго-Западном крае, 1882, 7 арк.

оп. 544.

8. Спр. 40. О присвоении звания почетных граждан г. Киева Н. А. Терещенко, М. П. Дегтереву и Н. Ф. Попову, 1891, 18 арк.

Ф. 533 Канцелярія Київського військового губернатора. 1827-1832 рр.

оп. 3.

9. Спр. 668. По донесению врачебной управы о невыгодном помещении Чигиринской больницы, 1830, 4 арк.

10. Спр. 860. О беспорядках в махновской и сквирской больницах, 1831, 11 арк.

11. Спр. 948. Об устройстве градских больниц, 1831, 2 арк.

Ф. 2169 Слобідсько-Український Приказ громадської опіки. 1798, 1815 оп. 1.

12. Спр. 1. Указы Приказа общественного призрения по финансовым вопросам, 1798, 93 арк.

13. Спр. 2. Сообщение об учреждении Комитета для обследования Приказов общественного призрения, 1815, 2 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. 230 Вінницька міська управа. 1871-1920 рр.

оп. 1.

14. Спр. 63. Постановления городской управы о выдаче денежных пособий сиротам и инвалидам войны, 1880-1889, 145 арк.

15. Спр. 783. Определение Винницкой городской Думы о постройке больницы. Смета на постройку больницы, школы, 1900-1912, 370 арк.

16. Спр. 994. Смета расходов г. Винницы, 1903, 22 арк.

17. Спр. 1407. Протоколы заседаний управы, годовые отчеты о расходах. Списки личного состава городской управы, 1912-1919, 165 арк.

18. Спр. 1412. Прошения разных лиц о выдаче пособия и зачислении нетрудоспособных в богадельню, 1912-1919, 189 арк.

Ф. 255 Вінницька повітова земська управа. 1899-1920 рр.

оп. 1.

19. Спр. 438. Прошения и переписка о наличии и выдаче продовольственного пособия по закону 25 июля 1912 г., 1914-1916, 85 арк.

20. Спр. 378. Прошения и переписка по вопросам выдачи стипендий, 1915, 155 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 3 Луцька міська управа. 1848-1920 рр.

оп. 1.

21. Спр. 161. Ведомости расходов и доходов бюджета г. Луцка за 1896 год, 1896-1897, 14 арк.

22. Спр. 528. Переписка с Волынским Приказом общественного призрения, Луцкой земской управой и Советом Луцкой городской больницы о строительстве новой больницы в г. Луцке, 1892, 38 арк.

23. Спр. 597. Переписка с Волынской Казенной Палатой и постановления Луцкой городской думы о выдаче пособий детям солдат и офицеров, погибших в русско-японской войне, 1904-1918, 12 арк.

24. Спр. 599. Переписка с Волынским губернатором о выплате пособий семьям нижних воинских чинов. Ведомости на выплату пособий, 1904-1906, 104 арк.

25. Спр. 921. Предписание управляющего Волынской Казенной Палатой об избрании членов Луцкого городского по налогам присутствия и ведомость доходов и расходов г. Луцка за 1916 год, 1916, 5 арк.
26. Спр. 1146. Смета расходов г. Луцка на 1913 год, 1913, 35 арк.
27. Спр. 1284. Протоколы заседаний Волынского губернаторского продовольственного комитета, совещания городских голов и старост Волынской губернии и переписка с Волынским Присутствием об обеспечении продуктами питания и топливом семей нижних воинских чинов, 1914-1915, 201 арк.
28. Спр. 1291. Циркуляр Волынского губернатора о порядке составления сметы расходов и доходов г. Луцка, 1914, 119 арк.
29. Спр. 1319. Протокол заседания Луцкого городского комитета помощи жертвам войны и ведомость пожертвований, 1914, 6 арк.
30. Спр. 1487. Ведомости на получение продовольственного пособия семьями нижних воинских чинов по г. Луцку за июнь 1915 года, 1915, 92 арк.
- Ф. 413 Ковельська повітова земська управа. 1913-1916 рр.
оп. 1.
31. Спр. 1. Доклады Ковельскому уездному земскому собранию об учреждении санитарной организации, о земских почтах и др. и журнал Ковельского уездного земского собрания, 1913, 85 арк.
- Ф. 499 Ковельська міська управа. 1886-1896 рр.
оп. 3.
32. Спр. 1. Переписка с командованием Ковельского военного гарнизона о предоставлении помещений для размещения гарнизона, 1886-1887, 194 арк.
- Державний архів Дніпропетровської області**
- Ф. 469 Катеринославська міська дума. 1891-1913, 1916 рр.
оп. 1.
33. Спр. 7. Дело о выдаче денежного пособия на лечение служащему городской управы Стругалевичу А. С., 1911, 4 арк.
34. Спр. 10. Протоколы заседаний городской управы, переписка с судебным приставом г. Екатеринослава о взыскании средств за лечение в городской больнице, прошения о выдаче денежных пособий, 1908-1910, 193 арк.
35. Спр. 13. Прошения граждан города с просьбой о выдаче им денежных пособий, финансовый отчет управы о средствах, израсходованных на данные пособия, 1910, 27 арк.
- Ф. 540 Волосні правління Катеринославської губернії. 1850-1919 рр.
оп. 1.
36. Спр. 2. Дело об отчете опекунов о расходовании средств на содержание детей-сирот крестьянина Груши Я. С., 1908-1917, 211 арк.

37. Спр. 3. Дело об отчете опекунов о расходовании средств на содержание детей-сирот крестьянина Причепы А.. М., 1910-1919, 40 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. 110 Маріупольська повітова земська управа Катеринославської губернії. 1891-1896, 1898, 1900-1919 рр.

оп. 1.

38. Спр. 40. Прошения о назначении стипендии, о выделении пособий для продолжения учебы, таблицы успеваемости воспитанников учительской семинарии, 1910, 99 арк.

39. Спр. 90 а. Отчеты опекунов и акты проверки опеки, 1913-1915, 15 арк.

Ф. 113 Маріупольська міська управа Катеринославської губернії. 1868-1878, 1880-1886 рр.

оп. 1.

40. Спр. 9. Выписки из журнала заседаний Мариупольской городской управы, посемейные списки, ревизские сказки, свидетельства, квитанции, прошения и переписка с Мариупольской уездной земской управой, с мещанским старостой, с Лепельской городской думой, с членами управы и др. о причислении молодых людей к призывному участку для отбытия воинской повинности, высылке паспортов, приходовании денег, взысканных в пользу земства, выдаче жалования из приходных сумм, распределении сбора в пользу бедных и др., 1875-1876, 61 арк.

41. Спр. 292. Ведомости и переписка с Министерством торговли и просвещения, Екатеринославским губернским правлением, Екатеринославским губернатором и др. о количестве выданных промысловых и сословных купеческих свидетельств и бесплатных билетов, движении наличности портовых сборов, расходах на ветеринарную часть, выдачу пенсий и пособий, содержании учебных заведений, личного состава управления, сиротского суда и др. учреждений, о доходах со скотобойни, погашении ссуд и др., 1911, 60 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 62 Житомирська міська управа. 1877-1919 рр.

оп. 1.

42. Спр. 1. О пожертвовании Дурилиным 100 000 руб. на устройство в г. Житомире среднего технического училища, 1900-1901, 3 арк.

43. Спр. 2. Об организации санитарного надзора за проституцией в г. Житомире, 1901, 15 арк.

44. Спр. 806. Об оказании материальной помощи служащим городской управы и их семьям, 1897-1898, 49 арк.

45. Спр. 820. О выдаче единовременного пособия вдовам бывших городских Палий Е. и Эльнидифоровой Е., 1898, 19 арк.

46. Спр. 850. Об отпуске денег Приказу общественного призрения за лечение больных служащих в Житомирской городской больнице, 1898, 73 арк.
47. Спр. 867. О членских взносах городской управы в фонд помощи Ялтинскому благотворительному обществу, об открытии Ялтинского санатория для больных туберкулезом легких. Устав Ялтинского благотворительного общества, 1900-1901, 16 арк.
48. Спр. 868. О лечении больных полицейских городских и служащих пожарной команды за счет средств городской управы, 1901, 20 арк.
49. Спр. 1135. О выдаче пособий учреждениям и лицам, 1915, 14 арк.
50. Спр. 1244. О содержании городских высших начальных училищ, 1914, 35 арк.
51. Спр. 1260. О выделении средств на стипендии учащихся и на содержание школ, 1915-1916, 12 арк.
52. Спр. 1517. О принятии в ведение земства имущества Косецкой, завещанного на благотворительные цели, 1904-1908, 13 арк.
оп. 1 доп.
53. Спр. 36. Об учреждении в г. Житомире бесплатной народной читальни, 1895-1900, 151 арк.
оп. 2.
54. Спр. 57. Об отчетности по призрению семейств запасных нижних чинов, 1906, 82 арк.
55. Спр. 128. О выделении г. Житомира в отдельную земскую единицу, 1910, 4 арк.
56. Спр. 133. Об утверждении приходно-расходной сметы городской управы на 1910 год, 1910, 33 арк.
оп. 2 доп.
57. Спр. 14. Отчет Житомирской городской управы за 1916 год, 58 арк.
оп. 3.
58. Спр. 1. Переписка с Волынским губернатором, Житомирским полицмейстером о содержании полицейских и пожарных служителей. Журналы Житомирской городской управы, 1898, 95 арк.
59. Спр. 9. Требовательные ведомости городской больницы на отпуск денег за лечение городских Житомирской полиции, 1907-1914, 111 арк.
- Ф. 160 Волинський Приказ громадської опіки. 1814-1904 рр.
оп. 1.
60. Спр. 12. О пошлинах, поступивших по разбору имения наследников помещика Кендзерского, 1822-1823, 12 арк.
61. Спр. 15. О разборе имения помещика Фомы Тронцяка по взысканию пошлин, 1823-1831, 37 арк.
62. Спр. 33. Об отправке воспитанников Житомирского сиротского дома в Киевскую фельдшерскую школу, 1843, 35 арк.

63. Спр. 90а. О помещении в Житомирскую больницу на излечение немущих лиц бесплатно, 1860, 19 арк.
64. Спр. 235. О капитале 163 руб., предназначенных Министерством внутренних дел на содержание подкидышей Житомирского сиротского дома, вырученных от продажи архивных дел Приказа, 1869, 24 арк.
65. Спр. 277. О допущении сестер Красного Креста занимать должности фельдшерниц в женских отделениях при больницах, 1878, 14 арк.
66. Спр. 292. О назначении за уходом за больными сестер милосердия при больницах и сокращении расходов по найму и содержанию больничной прислуги, 1879, 340 арк.
67. Спр. 537. Об удовлетворении деньгами Житомирского благотворительного общества за поставленные предметы продовольствия для Житомирских богоугодных заведений и сиротского дома, 1899, 92 арк.
68. Спр. 551. О представлении в Министерство внутренних дел отчета о деятельности Приказа и его заведений за 1903 г., 1904, 70 арк.
69. Спр. 556. Циркуляры генерал-губернатора, 1851, 45 арк.
70. Спр. 558. О капитале графа Игнатия Мошинского 300 руб., завещанном Житомирской богадельне, 1860, 216 арк.
71. Спр. 568. О назначении пособий из городских доходов больницам уездных городов на 1877 г., 1876, 41 арк.
72. Спр. 576. Об отпуске Волынскому приказу общественного призрения назначенного по земской смете пособия и об утверждении приходно-расходной сметы Приказа на 1902-1904 гг., 1902, 70 арк.
- Ф. 183 Волинська губернська земська управа. 1904-1919 рр.
оп. 1.
73. Спр. 14. Суточные ведомости о состоянии призреваемых в Житомирской богадельне и больнице, 1904, 143 арк.
74. Спр. 1186. Финансовый отчет Луцкой уездной земской управы за 1913 г., 75 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. 24 Олександрівська міська дума і управа. 1866-1919 рр.

оп. 1.

75. Спр. 326. Документы об оказании помощи пострадавшим от наводнения за 1908 г., 124 арк.
76. Спр. 449. Документы о деятельности Александровского уездного попечительства детских приютов за 1912-1915 гг., 38 арк.
77. Спр. 524. Документы о выдаче пособий семьям мобилизованных солдат за 1914-1915 гг., 127 арк.
78. Спр. 548. Документы о сборе пожертвований на строительство двух санаториев в Крыму для раненых и больных солдат и их семей за 1915 г., 73 арк.
79. Спр. 595. Документы об открытии столовой в городском ночлежном приюте за 1916 г., 5 арк.

Ф. 56 Олександрівська повітова земська управа. 1866-1917 рр.

оп. 1.

80. Спр. 257. Отчет уездному земскому собранию о деятельности управы за 1907 год. Протоколы заседаний санитарного совета, ветеринарного совещания. – 1907–1908, 192 арк.

81. Спр. 308. Отчет уездному земскому собранию о деятельности управы за 1912 г. Протоколы ветеринарных совещаний, 1912-1913, 127 арк.

82. Спр. 335. Смета расходов на 1913 г., 112 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 17. Київська міська дума. 1782-1877 рр.

оп. 2.

83. Спр. 359. О увольнении воспитанника Киевского приказа общественного призрения Егорова от служительской должности в дворцовом саду на собственное пропитание, 1842, 21 арк.

84. Спр. 646. О увольнении воспитанника Киевского приказа общественного призрения Никиты Евдокимова от служительской должности в дворцовом саду на собственное пропитание, 1844, 16 арк.

85. Спр. 1198. Об оценке дома помещицы Проскуриной на предмет выдачи свидетельства для займа денег в Киевском приказе общественного призрения, 1855, 47 арк.

86. Спр. 1462. Об оценке каменного дома с строениями и землею, принадлежащего титулярной советнице Наталии Кимпович для залога в Киевском приказе общественного призрения, 1849, 11 арк.

оп. 5.

87. Спр. 540. Дело о выдаче пособия детям нижних чинов полицейских и пожарных команд, 1864-1866, 49 арк.

Ф. 102 Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів. 1803-1917 рр.

оп. 1.

88. Спр. 18. Предписания Киевского приказа общественного призрения за 1820 г. о передаче питомцев из воспитательного дома на содержание частным лицам и список питомцев, 1820-1821, 15 арк.

89. Спр. 95. Переписка с Киевским приказом общественного призрения об установлении знаков отличия для учеников фельдшерской школы за 1849-1854 гг., 12 арк.

90. Спр. 219. Список нижних чинов и кантонистов, переданных из богадельни на попечение родственникам за 1866 г., 16 арк.

91. Спр. 233. Докладная записка старшего врача об улучшении питания для больных в 1867 г., 6 арк.

92. Спр. 259. Циркуляры и распоряжения Киевского приказа общественного призрения за 1875-1876 гг., 34 арк.

93. Спр. 279. Дело о командировании фельдшеров в разные уезды для борьбы с эпидемией холеры в 1872 г., 26 арк.

94. Спр. 369. Циркуляры Киевского приказа общественного призрения за 1892 г., 16 арк.
95. Спр. 456. Годовой отчет за 1909 г., 16 арк.
оп. 8.
96. Спр. 2. Переписка с Киевским приказом общественного призрения о предоставлении отпуска для поездки за границу заведующему отделением доценту Афанасьеву и прибавлении жалованья священнику Римско-Католического исповедания, 1873-1874, 12 арк.
Ф. 163 Київська міська управа. 1870-1920 рр.
оп. 4.
97. Спр. 79. Дело о завещании профессором Ходецким денег на воспитание детей-сирот, 1887-1889, 72 арк.
98. Спр. 200. Дело о пожертвовании женою действительного статского советника Людевих денег на содержание в богадельне престарелых лиц, 1892, 5 арк.
99. Спр. 456. Дело по ходатайствам разных лиц и учреждений о зачислении сирот и детей рабочих на воспитание с капитала, пожертвованного профессором Ходецким, 1893-1898, 307 арк.
оп. 6.
100. Спр. 68. Дело о завещании статским советником Сербиновичем А. С. денег на содержание дома для детей-сирот, 1901-1910, 35 арк.
оп. 8.
101. Спр. 80. Отчет о сборе пожертвований в период холерной эпидемии за 1907 г., 146 арк.
оп. 20.
102. Спр. 2. Протоколы заседаний управы об отпуске участковым попечителям денег для выдачи пособия неимущим жителям города за 1917 г., 44 арк.
оп. 35.
103. Спр. 21. Сведения о количестве доходов, приносимых домами, принадлежащими Дегтереву, 1914-1915, 20 арк.
104. Спр. 29. Повестки дня заседаний думы за 1916 г., выписки из протоколов заседаний думы за июнь и сентябрь 1916 г., смета расходов денег на содержание благотворительных заведений им. Дегтерева на Лукьяновке на 1917 г., 236 арк.
105. Спр. 38. Сметы доходов и расходов на содержание богадельни им. Дегтерева на Подоле на 1915-1916 гг., 198 арк.
оп. 39.
106. Спр. 78. Решение думы о выдаче пособия семье умершего гласного Войтенко, 1876, 2 арк.
107. Спр. 379. Журналы распорядительных заседаний съезда мировых судей Радомысльского и Сквирского судебных мировых округов о распределении территории округов между участковыми мировыми

судьями, прошения разных лиц об оказании им материальной помощи и другие материалы, 1897, 136 арк.

108. Спр. 476. Прошения разных лиц о доставке почты на дом, о выдаче пособий и по другим вопросам, 167 арк.

109. Спр. 499. Прошения служащих отдела здравоохранения о перемещении их по работе, предоставлении им отпусков и оказании материальной помощи, 1913-1918, 188 арк.

оп. 57.

110. Спр. 149. Положение об участковых попечительства, 1901, 2 арк.

Ф. 178 Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні. 1885-1918 рр.

оп. 2.

111. Спр. 8. Годовой отчет за 1907 г., 1908, 9 арк.

112. Спр. 25. Годовой отчет за 1916 г., 1917, 13 арк.

Ф. 193. Київський робітничий виправний будинок Приказу громадської опіки. 1834-1862 рр.

оп. 1.

113. Спр. 11. Переписка с Приказом общественного призрения о помещении арестованных в исправительный дом, 1852-1853, 13 арк.

Ф. 194 Київська міщанська управа. 1850-1917 рр.

оп. 1.

114. Спр. 34. Приговор уполномоченных депутатов о выдаче пособия неимущему Кирпе, 1879-1882, 10 арк.

Ф. 250 Фельдшерська школа при Києво-Кирилівських богоугодних закладах. 1882-1893 рр.

Оп. 1.

115. Спр. 42. Дело о помещении воспитанника сиротского дома Федора Ограновича, 1888, 4 арк.

116. Спр. 67. Сведения о количестве поступивших и выбывших учеников в 1893 г., 1 арк.

117. Спр. 68. Экзаменационные листы учеников в 1886-1887 гг., 36 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 13 Київська медична управа при губернському правлінні. 1797-1859 рр.

оп. 1.

118. Спр. 1454. Дело о лечении бесплатно больных служащих почтовой службы, 1800, 10 арк.

119. Спр. 1624. Дело о награждении сквирского и таращанского лекаря за хорошую службу, 1802, 4 арк.

Ф. 226. Приказ громадської опіки. 1782-1910 рр.

оп. 1. ч. 3.

120. Спр. 1617. Дело о помещении в богадельню на призрение отставного рядового Михаила Кушниренко, 1872, 1 арк.

121. Спр. 1747. Дело о помещении в фельдшерскую школу Киевского приказа пансионеров Волынского приказа Александра Власюка и Корнилия Посудзевского, 1872, 35 арк.

оп. 1. ч. 4.

122. Спр. 707. Дело об улучшении бытовых условий больных и инвалидов в городских и уездных больницах и инвалидных домах и об искоренении разных злоупотреблений в больницах, 1844, 4 арк.

Ф. 1239. Київська повітова земська управа. 1911-1919 рр.

оп. 125.

123. Спр. 2. Сведения о расходах земских сумм, отпущенных Киевской уездной земской управе по смете 1910 г., 40 арк.

124. Спр. 10. Дело по закупке зерновых продуктов для армии и населения в Киевском уезде, 1916-1917, 90 арк.

оп. 82.

125. Спр. 28. О пособиях от губернского земства, 1915, 16 арк.

Державний архів Кіровоградської області

Ф. 78 Єлисаветградська губерньська управа. 1871-1920 рр.

оп. 1.

126. Спр. 25 а. Доклады, выписки из журналов заседания городской думы и переписка о выделении г. Елисаветграда из состава уездного земства в самостоятельную единицу, 1897-1914, 91 арк.

оп. 3.

127. Спр. 477. Сведения о деятельности врача для бедных, отчеты за 1913 г., 46 арк.

128. Спр. 874. О призрении сирот нижних чинов, погибших на войне с Японией за счет сумм Алексеевского комитета и пожертвований Елисаветградского общества взаимного от огня страхования имущества, 1904-1912, 245 арк.

129. Спр. 879. По раздаче пособий в 1907 г. беднейшим жителям г. Елисаветграда к праздникам Пасхи и Рождества, 1912, 118 арк.

130. Спр. 880. О пособии Русского общества охранения народного здоровья местному отделу на устройство в городе летних детских колоний, 1912, 3 арк.

131. Спр. 916. Переписка об оказании денежной помощи эвакуированному в Елисаветград Минскому губерньскому детскому приюту: выписки из журналов заседаний городской думы, 1917, 29 арк.

132. Спр. 990. Статьи расходов по содержанию городских лечебных заведений и по общественному призрению за 1915 г., 211 арк.

оп. 4.

133. Спр. 134. Выписки из журнала заседания городской думы, 1904–1905, 149 арк.

оп. 8.

134. Спр. 3. Прошения и переписка о предоставлении должности фельдшера, о призрении в богадельне, о лечении в больнице нижних чинов воинских и др., 1893, 96 арк.

135. Спр. 8. О доставлении сведений Херсонской губернской земской управе согласно присланной программы, о составлении медицинской и санитарной организации в г. Елисаветграде, 1895, 23 арк.

136. Спр. 34. О взыскании денег за лечение в городской больнице отставных и воинских чинов, 1899–1900, 14 арк.

137. Спр. 63. О бесплатном обучении и лечении в городской больнице детей беднейшего населения г. Елисаветграда: выписка заседания думы, 1905, 14 арк.

138. Спр. 78. О находившихся на лечении в Елисаветградской городской больнице отставных нижних чинов, их жен и детей, 1909, 200 арк.

139. Спр. 90. О находившихся на лечении в Елисаветградской городской больнице отставных нижних чинов военного ведомства, 1912, 55 арк.

оп. 12.

140. Спр. 157. Копии протоколов городской комиссии по призрению семей нижних чинов, призванных по мобилизации на действительную службу, 1914-1915, 33 арк.

Державний архів Луганської області

Ф. 60 Луганська міська управа. 1870, 1872, 1881-1919 рр.

оп. 1.

141. Спр. 26. Отчет о деятельности городской думы и управы, сведения о посещаемости собраний, списки, сведения о деятельности городского архитектора, 1912, 81 арк.

142. Спр. 33. Протоколы очередных собраний Луганской городской думы, паспорта, журналы городской думы и др., 1915, 27 арк.

143. Спр. 36. Циркуляр Главного Комитета помощи больным и раненым воинам по вопросу сведений об отбытии воинской повинности лицам, работающим в Союзе городов и др., списки членов Главного Комитета, резолюции VII съезда Всероссийского Союза городов об основах организации союза, 1915-1917, 62 арк.

Ф. 61. Луганська повітова земська управа. 1867, 1868, 1888, 1893, 1903-1919 рр.

оп. 1.

144. Спр. 83. Отчет Славяносербской уездной земской управы по разным отраслям земского хозяйства, 1911, 133 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 210 Миколаївське товариство взаємної допомоги осіб, які займаються ремісничою працею. 1908-1916 рр.

оп. 1.

145. Спр. 1. Николаевское общество взаимного вспоможения занимающихся ремесленным трудом, 1908-1916, 1 арк.

Ф. 222 Миколаївська міська дума. 1797-1920 рр.

оп. 1.

146. Спр. 1512. Переписка с городской управой и попечительным советом об освобождении бедных учениц морской женской гимназии от уплаты за обучение, 1874-1875, 4 арк.

147. Спр. 1703. Прошение Долгановой И. П. о принятии ее внучки в женскую прогимназию за счет города, 1904, 2 арк.

Ф. 229 Канцелярія Миколаївського градоначальника. 1887-1919 рр.

оп. 1.

148. Спр. 34. Предполагаемая программа на случай прибытия императора в г. Николаев для участия в спуске корабля «Князь Потемкин-Таврический». Краткая справка о Николаевском градоначальстве, 1907, 11 арк.

149. Спр. 1148. Дело об учреждении Николаевского общества помощи голодающим, 1907, 25 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 16 Одеська міська управа. 1873-1920 рр.

оп. 103.

150. Спр. 18. Об отпуске денег на содержание в 1911 г. городского родильного приюта, 1911-1912, 245 арк.

151. Спр. 37. Об отпуске денег на содержание в 1911 г. городского приюта для призрения младенцев, 1911, 247 арк.

152. Спр. 39. Об отпуске денег на содержание в 1911 г. городского ночлежного приюта, дешёвой и детской столовой, 1911-1912, 40 арк.

153. Спр. 48. Об отпуске денег на содержание в 1911 г. убежища графини Алопсус, 1911, 72 арк.

Ф. 362 Одеський Приказ громадської опіки. 1826-1865 рр.

оп. 1.

154. Спр. 13. О деньгах, получаемых из Одесской городской думы на содержание больницы и дома нищих, 1859, 19 арк.

155. Спр. 25. О высылке 385 руб.45 коп. в комитет Одесской лечебницы для проходящих, 1896, 5 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. 107 Полтавська міська управа. 1875-1877, 1909-1918 рр.

оп. 1.

156. Спр. 7. Заявление бывших служащих полиции и городовых о выдаче им помощи за прошедшую службу, 1917, 71 арк.

оп. 2.

157. Спр. 8. Дело об отпуске отопления для Общества попечения о детях, 1912-1914, 11 арк.

Ф. 591 Кременчуцька міська дума. 1872-1919 рр.

оп. 1.

158. Спр. 3. Журнал заседаний и списки гласных Кременчуцкой городской думы, 1917, 135 арк.

Ф. 750 Пирятинська міська богадельня. 1855-1859 рр.

оп. 1.

159. Спр. 5. Предписания Полтавского приказа общественного призрения, отношения Пирятинского уездного казначейства и других о содержании Пирятинской городской богадельни. Оправдательные документы в расходовании средств, 1857-1869, 22 арк.

Ф. 784 Лохвицька міська богадельня. 1849-1859 рр.

оп. 1.

160. Спр. 7. Переписка Полтавского приказа общественного призрения с Лохвицкой богадельней, городской думой о состоянии и содержании богадельни, 1859, 12 арк.

Ф. 788 Гадяцька міська богадельня. 1806-1859 рр.

оп. 1.

161. Спр. 61. Журнал расхода денег по Гадячской городской богадельне, 1857, 46 арк.

Ф. 851 Пирятинська сільська навчальна ремісничка май стерня. 1903-1919 рр.

оп. 1.

162. Спр. 12. Книга приходов мастерской, 1903-1919, 24 арк.

Державний архів Республіки Крим

Ф. 60 Таврійська губерньська земська управа. 1866-1920 рр.

оп. 1.

163. Спр. 164. Журналы и доклады Таврического губернского земского собрания 48 очередной сессии и чрезвычайной сессии 3 декабря 1913 г., 17 мая 1914 г. и 5 августа 1914 г., 415 арк.

Ф. 115. Таврійський Приказ громадської опіки. 1803-1866 рр.

оп. 1.

164. Спр. 1074. Смета доходов и расходов по ведомству Таврического приказа общественного призрения за 1840 год, 8 арк.

165. Спр. 2933. По сообщению присутственных мест о помещении в богадельню малолетних детей-сирот и подкидышей, 1860, 75 арк.

166. Спр. 3016. Об отдаче из призреваемых сирот мальчиков для обучения в Таврическую губернскую типографию, 1861, 7 арк.

167. Спр. 3036. О назначении Руданского Ялтинским городским врачом и назначении ему жалованья, 1861, 13 арк.

168. Спр. 3081. О высылке денег на содержание Симферопольской гимназии, 1862, 7 арк.

169. Спр. 3083. О высылке в Харьковский приказ денег на содержание воспитанников, находящихся в фельдшерской школе, 1862, 7 арк.

Ф. 120 Сімферопольський дитячий притулок ім. А. Я. Фабра відомства установ імператриці Марії. 1864-1915 рр.

оп. 1.

170. Спр. 1. Материалы об организации детского приюта имени А. Я. Фабра, 1863-1881 гг., 165 арк.

171. Спр. 38. Отчет о состоянии сиротского дома за 1884 г., 18 арк.

172. Спр. 40. Отчет о состоянии сиротского дома за 1885 г., 20 арк.

Ф. 458 Фабр Андрій Якович (1804-1861) – таємний радник. 1804-1857 рр.

оп. 1.

173. Спр. 7. Духовное завещание тайного советника А. Я. Фабра, 1861, 29 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. 280 Рівненська міська дума. 1885-1892 рр.

оп. 1.

174. Спр. 1. Переписка с Киевским городским полицейским управлением и другими учреждениями по пересоставлению посемейных списков, 1886, 129 арк.

175. Спр. 2. Смета расходов на устройство и содержание Ровенского упрощенного городского общественного управления и сиротского суда на 1890 г., 79 арк.

Ф. 616 Рівненська міська управа. 1910-1915 рр.

оп. 1.

176. Спр. 1. Журналы очередных собраний. Дополнительные сметы доходов и расходов г. Ровно на 1912 г., 25 арк.

177. Спр. 2. Журнал чрезвычайного собрания по рассмотрению основной прихода-расходной сметы г. Ровно на 1915 г., 14 арк.

Державний архів Сумської області

Ф. 1. Сумська міська управа. 1876-1919 рр.

оп. 1.

178. Спр. 35. Журнал заседаний Сумской городской думы по вопросу деятельности общества попечения о бедных, отчет городской управы о денежных сборах, оборотах городских сумм за 1898 г., 151 арк.

179. Спр. 96. Предписание Харьковского губернатора «По губерниям», земским и городским делам присутствиям о выдаче пособий «Алексеевского комитета по призрению сирот» сиротам погибших и безвести пропавших в русско-японскую войну солдат. Списки солдат, убитых, умерших и без вести пропавших в русско-японскую войну, 1906-1911, 267 арк.

оп. 2.

180. Спр. 2. Циркуляры Харьковского губернского главного управления местного хозяйства о призыве нижних чинов в армию, создании комитетов по оказанию помощи семьям нижних чинов, установлении пособий по инвалидности. Отчет общества Красного Креста об оказании помощи раненым воинам. Заявления на выдачу пособий. Списки нижних чинов, уволенных в запас, 1904-1906, 611 арк.

Ф. 2 Сумська повітова земська управа. 1865-1919 рр.

оп. 1.

181. Спр. 2. Доклады уездной земской управы собранию о народном образовании, здравоохранении, 1894-1902, 567 арк.

182. Спр. 6. Доклады управы уездному земскому собранию о состоянии народного образования, расходах на общественное призрение, об оценке Стрелковского свекло-сахарного завода. Отчёты общества взаимного кредита по состоянию и расходах на медицинское и ветеринарное обслуживание, 1898-1899, 869 арк.

183. Спр. 7. Журнал заседания уездного земского собрания и отчёты управы собранию по вопросам общественного призрения, сельского хозяйства, городского благоустройства, 1902-1903, 343 арк.

184. Спр. 16. Сообщения в Сумскую уездную земскую управу уполномоченного по закупке хлеба для армии, о ходе закупки, 1914, 12 арк.

Ф. 478 Лебединське сільське правління. 1841-1860 рр.

оп. 1.

185. Спр. 7. Переписка волостного управления с сельским управлением о посадке деревьев, 1845, 11 арк.

186. Спр. 9. Переписка с генерал-губернатором, окружным начальником, волостным правлением о взимании недоимок с населения, об оказании помощи сельским военнослужащим. Списки крестьян, проводивших поставку хлеба, 1846, 99 арк.

187. Спр. 23. Переписка Лебединского волостного и сельского правлений об оказании помощи сельским военнослужащим, 1848-1850, 18 арк.

188. Спр. 24. Предписание Лебединского волостного управления об оказании денежной помощи нижним чинам на устройство хозяйства, 1848, 14 арк.

Ф. 622 Глухівська повітова земська управа. 1902, 1916 рр.

оп. 1.

189. Спр. 1. Копия журнала Глуховского уездного земского собрания 52 очередной сессии за 1916 г., 22 арк.

190. Спр. 2. Материалы о передаче Надеждой Антоновной Шугуровой земству в дар библиотеку, коллекцию гравюр, принадлежавших её мужу Н. В. Шугурову, 1902, 4 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. 45. Харківська міська управа. 1871-1919 рр.

оп. 1.

191. Спр. 2359. Выдача единовременных пособий и мерах борьбы с нищенством, 1898 г., 29 арк.

192. Спр. 3253. О выборе стипендиатов в профессиональные школы г. Ильяшевой-Менчуи, Трефильевой и Выставкиной. Об учреждении 8

стипендий г. Выставкиной. Распределение процентов капитала Смирнитской, 1900 г., 22 арк.

193. Спр. 3537. Дело Распорядительного отделения Харьковской городской управы 1913 г. По вопросу о благотворительности, 1913-1914, 137 арк.

194. Спр. 3543. Дело особого Харьковского городского по призрению семейств нижних чинов Присутствия 1914 г. Переписка с Губернским Присутствием и доклады Военного Отдела Харьковской городской управы, 1914–1915, 208 арк.

195. Спр. 3550. Дело распорядительного отделения Харьковской управы 1915 г. Ходатайство общества повсеместной помощи, пострадавшим на войне солдатам и их семьям об оказании субсидии, 1915-1917, 44 арк.

оп. 3.

196. Спр. 3457. Переписка по ломбарду, 1911 г., 42 арк.

Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865–1919 рр.

оп. 1.

197. Спр. 611. О выдаче пособий нуждающимся семьям средств губернского земства, 1889-1895., 15 арк.

198. Спр. 684. О выдаче пособий нуждающимся семьям из средств губернской земской управы, 1898, 12 арк.

199. Спр. 780. Об отпуске денег глазной клинике Гиршмана для оплаты стоимости содержания коек губернского земства, 1902, 4 арк.

200. Спр. 800. Переписка с уездными управами о назначении пособий из сумм губернского земства нуждающимся семьям, 1902-1904, 31 арк.

201. Спр. 2246. Заявления служащих земства и переписка о направлении их на лечение в санатории за счет земства или выдаче на это денежных пособий, 1914, 23 арк.

Ф. 312 Харківський губернський комітет Всеросійського земського союзу. 1914-1919 рр.

оп. 1.

202. Спр. 404а. Доклад сессионной ревизионной комиссии 52 очередному Богодуховскому уездному земскому собранию и выписка из доклада о деятельности военного отдела Богодуховской уездной земской управы и смета расходов по его содержанию на 1917 год, 1917, 5 арк.

Ф. 315 Харківський губернський комітет з опіки дітей осіб, що загинули у війні з Японією. 1905-1918 рр.

оп. 1.

203. Спр. 4. О принятии земскими и городскими управлениями участия в делах обеспечения воспитания учащихся детей офицеров и нижних чинов, умерших от ран и болезней в войну с Японией, 1904-1905, 83 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 5 Херсонська губернська земська управа. 1865-1874, 1878-1920 рр.

оп. 1.

204. Спр. 31. Статистические сведения о деятельности управы, 1909-1911, 43 арк.
205. Спр. 27. Отчеты деятельности управы за 1911 г., 99 арк.
206. Спр. 37. Отчет и статистические сведения о деятельности губернской управы за 1913 г., 68 арк.
- Ф. 6 Херсонська повітова земська управа. 1854, 1859-1920 рр.
оп. 2.
207. Спр. 4. Сведения о состоянии школ на 1901 г. в Херсонском уезде, 1901, 51 арк.
208. Спр. 5. Годовые отчеты за 1913 г. земских учреждений, 54 арк.
209. Спр. 16. Обязательные постановления министра торговли и промышленности об установлении предельных цен на продукты питания. Протоколы заседания губернского комитета по организации обеспечения городов Херсонской губернии предметами первой необходимости, 1915, 99 арк.
- Ф. 20 Херсонська земська фельдшерська школа Херсонської губернської земської управи. 1879, 1881-1923 рр.
оп. 1.
210. Спр. 18. Постановления педагогического совета и списки поступающих, 1912-1916, 67 арк.
- Державний архів Хмельницької області**
- Ф. 54 Проскурівська міська дума. 1849-1909 рр.
оп. 1.
211. Спр. 60. Заявления служащих думы и постановления думы об увеличении жалованья, 1902, 6 арк.
212. Спр. 63. Финансовые отчеты городской управы, 1904, 541 арк.
- Ф. 232 Подільський приказ громадської опіки. 1801-1904 рр.
оп. 1.
213. Спр. 26. Доклады управы губернскому земскому собранию за 1913–1917 гг., 43 арк.
214. Спр. 755. О назначении помощи для семей нижних чинов, погибших во время войны, 1909, 27 арк.
215. Спр. 1808. Журналы заседаний; прошения разных лиц в разрезе уездов губернии о выдаче помощи от земства, 1915, 107 арк.
216. Спр. 2825. Переписка с уездными управами о взносах на содержание колонии и приютов для малолетних правонарушителей в г. Каменце, 1905, 12 арк.
217. Спр. 3748. О перечислении Киевскому приказу общественного призрения 301 руб. 57 коп. на содержание воспитанников в фельдшерской школе, 1904, 1 арк.
218. Спр. 3865. О распределении между бедными сум кружечного сбора, 1898, 6 арк.

219. Спр. 3999. О суммах кружечного сбора для бедных и убогих и богаделен, которые поступают на депозит Приказа общественного призрения в 1901 г., 37 арк.

220. Спр. 4000. Циркуляр Министерства внутренних дел, переписка с Подольским губернатором, советами городских больниц и рапорты смотрителей богаделен о распространении журнала «Трудовая помощь», временном прекращении приема больных в больницы; поступлении денег для вывоза нечистот, зачислении в доход денег, полученных от продажи старых вещей; ведомости о состоянии больниц, богаделен и повивальной школы, 1900, 234 арк.

221. Спр. 4012. Отчеты о деятельности городских больниц губернии, ведомости о доходах и расходах Приказа и подведомственных ему учреждений. Сводные ведомости о недвижимости, количестве больных и призываемых за 1903 г., 162 арк.

Ф. 249 Кам'янець-Подільська міська управа. 1874-1920 рр.

оп. 3.

222. Спр. 2. Протоколы и резолюции городской думы, заявления и переписка с губернатором о выплате зарплаты должностным лицам и определении ее размеров; о выделении дополнительных средств из бюджета города на содержание аппарата полиции; ведомости о доходах и расходах городских сумм за 1897–1900 гг. и др. Список городских полицейской команды г. Каменца, 51 арк.

223. Спр. 147. Ведомости на расходы для лечения полицейских городских в больнице, 1903, 4 арк.

оп. 5.

224. Спр. 348. Протоколы заседаний городской думы за 1900-1915 гг., 234 арк.

225. Спр. 561. О высылке Подольскому Приказу общественного призрения с городских средств на подписку для больницы медицинской литературы, 1902, 12 арк.

226. Спр. 574. О присланных пожертвованиях в пользу сербского народа в Боснии, Герцоговине, Старой Сербии, 1909, 10 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. 8 Черкаська міська дума і підпорядкована їй управа. 1801-1918 рр.

оп. 1.

227. Спр. 525. Переписка с инспектором народных училищ и Черкасским приходским училищем об открытии женской школы при приходском училище, о бесплатном обучении беднейших детей, 1867-1903, 30 арк.

оп. 2.

228. Спр. 720. Отчет городской управы о приходе и расходе городских сумм за 1913 г., 28 арк.

229. Спр. 907. Отчет о приходе и расходе городских сумм за 1912 г., 1913, 16 арк.

230. Спр. 910. Ведомости о расходе городской управы за 1915 г., 11 арк.
оп. 3.
231. Спр. 43. Дело о постройке приюта для бедных граждан г. Черкассы, 1884–1903, 105 арк.
оп. 5.
232. Спр. 9. Дело об организации проведения ремонтов зданий Черкасской городской больницы и помещения воинской частей, 1881-1883, 82 арк.
Ф. 324 Канівська повітова земська управа. 1910-1919 рр.
оп. 2.
233. Спр. 1. Доклады управы уездному земскому собранию. Сметы доходов и расходов на 1914 г., 165 арк.
Ф. 358 Звенигородська міська управа. 1881-1918 рр.
оп. 1.
234. Спр. 5. Списки гласных городской думы, списки арендаторов каменных и деревянных лавок и смета доходов и расходов г. Звенигорода на 1911 г., переписка с Киевским губернским земским управлением по вопросам бюджета города и содержания городских полицейских, 1910–1910, 126 арк.
- Державний архів Чернігівської області**
- Ф. 131 Чернігівський Приказ громадської опіки. 1782-1877 рр.
оп. 1.
235. Спр. 2625. О выплате денег за поставленные продукты в Глуховские и Черниговские богоугодные заведения за январь и февраль месяцы 1862 года, 18 арк.
236. Спр. 2627. Об уплате денег провизору Глуховской вольной аптеки Селеневичу за отпущенные лекарства для богоугодных заведения, 1862, 8 арк.
237. Спр. 2949. Сведения о Черниговских богоугодных заведениях с указанием расположения их времени постройки, имущества, расходов на содержание и др., 1862, 25 арк.
238. Спр. 2986. Об определении лекарских учеников и воспитанников в Харьковскую фельдшерскую школу, 1855-1859, 183 арк.
оп. 2.
239. Спр. 533. Об отпуске средств Стародубской городской больнице на хозяйственные нужды, 1863, 4 арк.
240. Спр. 565. Списки воспитанников Черниговского сиротского дома, 1855, 7 арк.
Ф. 140 Чернігівська губерньська земська управа. 1817-1919 рр.
оп. 1.
241. Спр. 60. Журналы заседаний Борзянского земского собрания за 10 и 11 октября 1916 г. с приложениями: доклады уездной земской управы о назначении пособия разным лицам, стипендий в Борзянской учительской

семинарии, учреждении детской консультации; о выписке сельскохозяйственных машин на 1916 г. и др., 1916, 73 арк.

оп. 2.

242. Спр. 25. Прошение дворянки Сливчанской об освобождении ее от оплаты за лечение в земской больнице, 1912, 1 арк.

Ф. 205 Чернігівська міська дума. 1785-1917 pp.

оп. 1.

243. Спр. 214. Смета расходов на 1874 год, 10 арк.

оп. 2.

244. Спр. 3. Часть ведомостей о выдаче продовольственного пособия семьям солдат, 1914, 106 арк.

Ф. 762 Козелецька повітова земська управа. 1891-1918 pp.

оп. 2.

245. Спр. 8. Смета доходов на устройство барака для инфекционных больных, 1915, 19 арк.

Ф. 763 Чернігівська земська фельдшерська школа. 1869-1923 pp.

оп. 1.

246. Спр. 11. Документы лиц, не принятых в школу. Сметы на содержание фельдшерской школы на 1912 г., 11 арк.

247. Спр. 36. Списки учеников – кандидатов на получение стипендии и желающих поступить в школу, 1915-1916, 5 арк.

Опубліковані джерела

248. Благотворительность в России: В 2 т. – СПб.: Б.и., 1907.

249. Благотворительные учреждения России. – СПб., 1912. – 248, 120 с.

250. Благотворительные учреждения Российской империи: В 3 т. – СПб.: Б. и., 1900.

251. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Западное отделение Рос. Эксп. Палаты; Сост. М. Довнар-Запольский; Под ред. А. И. Ярошевича. – К.: Изд. тов-ва Фиш и Вольсов, 1913. – 1115 с.

252. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1913 г. – К.: Изд. С. М. Богуславского, 1913. – 1321 с.

253. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – Вып. 1. 1687-1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 255 с.

254. Доклады Волынской губернской земской управы Волынскому губернскому земскому собранию третьей очередной сессии. – Житомир: Волынская губерн. земская управа. – Житомир, 1913. – 91 с.

255. Доклады губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию майской сессии 1914 г. – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 34 с.

256. Доклады и отчёт Харьковской губернской земской управы земскому собранию по отделу народного здравия. – Харьков, 1908. – 109 с.
257. Доклады Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию сессии 1915 г. По отделу народного здравия. – Харьков, 1916. – 23 с.
258. Документы Богдана Хмельницкого (1648-1657). – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 738 с.
259. Земская медицина и санитарное состояние Херсонского уезда в 1909 г. (годовой обзор). / Сост. Е. И. Яковенко. – Херсон: Изд. Херс. уездной зем. управы, 1911. – 119 с.
260. Древнерусские княжеские уставы. XI - XV вв. М.: Изд. «Наука», 1976. – 240 с.
261. Материалы по земскому общественному устройству: В 2 т. – СПб.: Изд. хоз. департамента МВД, 1885-1886. – Т. 1. – 409 с.; Т. 2. – 576 с.
262. Обзор деятельности городской думы за 1871-1882 гг. – К.: Изд.ред. газеты «Заря», 1883. – 262 с.
263. Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие. 1906-1910 гг. – К., 1910. – 118 с.
264. Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – 78 с.
265. Обзор Волынской губернии за 1909 г. – Житомир, 1910. – 81 с.
266. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – 104 с.
267. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915. – 86 с.
268. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав, 1892. – 231 с.
269. Обзор Киевской губернии за 1912 год. – К., 1912. – 189 с.
270. Обзор Киевской губернии за 1913 год. – К., 1913. – 216 с.
271. Обзор Подольской губернии за 1906 г. – К.-Подольский, 1907. – 176 с.
272. Обзор Херсонской губернии за 1895 г. – Херсон, 1896. – 126 с.
273. Об организации общественного призрения в земских губерниях. Записка-доклад Полтавской губернской земской управы. – Полтава, б. г. – 37 с.
274. Отчёт о состоянии общественного здравия и деятельности больниц гражданского ведомства в империи за 1857 год. – СПб., 1859. – 358 с.
275. Отчёт о состоянии общественного здравия и деятельности больниц гражданского ведомства в империи за 1858 год. – СПб., 1860. – 134 с.
276. Отчёт о состоянии общественного здравия и деятельности больниц гражданского ведомства в империи за 1859 год. – СПб., 1861. – 502 с.
277. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1895 год. – В 2-х ч. – Екатеринослав: Типо-литография губ. правления, 1896. – Ч.1. – 401 с.; Ч. 2. – 215 с.
278. Отчет Отдела народного здравия Киевской городской управы за 1909 год. – К.: Тип. К. Круглянского, 1911. – 151 с.

279. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1911 год. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1913. – 320 с.
280. Памятная книжка Ведомства учреждений Императрицы Марии. 1904 г. – СПб.: Тип. В. Д. Смирнова, 1904. – 344 с.
281. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав: Тип. А. Чаусского, 1864. – 381 с.
282. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав: Тип. губерн. правления, 1867. – 360 с.
283. Памятная книжка и адрес-календарь Киевской губернии на 1889 год. – К.: Губерн. типография, 1889. – 149 с.
284. Памятная книжка Киевской губернии на 1903 год. – К.: Изд. Киевского губерн. стат комитета, 1902. – 318 с.
285. Памятная книжка Киевской губернии на 1908 год. – К.: Изд. Киевского губерн. стат комитета, 1908. – 446 с.
286. Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год. – К.: Изд. Киевского губерн. стат комитета, 1909. – 500 с.
287. Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год. – К.: Изд. Киевского губерн. стат комитета, 1910. – 500 с.
288. Памятная книжка Киевской губернии на 1911 год. – К.: Изд. Киевского губерн. стат комитета, 1911. – 530 с.
289. Памятная книжка Киевской губернии на 1912 г. с приложением адрес-календаря губернии. – К.: Типо-литография губерн. правления, 1911, 1911. – XX, 289, 275, 67 с.
290. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – Каменец-Подольск: Изд. губерн. стат комитета, 1911. – 296, 218, 66 с.
291. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава: Изд. Полтавского губерн. стат комитета, 1915. – 429 с.
292. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов: Изд. Черниговского губерн. стат комитета, 1862. – 427, 87 с.
293. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов: В 2 т. – Изд. 2-е, с доп. – К.: Тип. Университета Св. Владимира, 1898. – 614 с.
294. Первый Всероссийский съезд комиссаров социального обеспечения 26 июня (2 июля) 1918 г. – М., 1918. – 60 с.
295. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1867. – Собр. 2. – Т. 39. – Отд. 1-3: Материалы по земскому общественному устройству. – С. 1-22.
296. Полное собрание законов Российской империи: (собрание 1-е): В 45 т. – СПб., 1649-1825.
297. Полное собрание законов Российской империи: (собрание 2-е): В 55 т. – СПб., 1825-1881.
298. Полное собрание законов Российской империи: (собрание 3-е): В 33 т. – СПб., 1881-1913.

299. Сборник сведений о благотворительности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве. – СПб., 1899. – 1207 с.
300. Сборник сведений по общественной благотворительности в России: В 7 т. – СПб.: Имп. Человеколюбивое о-во, 1880-1886.
301. Свод законов Российской империи. – Свод учреждений и уставов об общественном призрении. – СПб., 1857. – Т. 13. – С. 1-122.
302. Свод законов Российской империи. – Т. 13. Устав об общественном призрении. – Пг., 1915. – 245 с.
303. Свод учреждений и уставов врачебных по гражданской части. – СПб., 1857. – Т. 13. – Кн. 1: Устав врачебный. – С. 3-132; Кн. 2: Устав медицинской полиции. – С. 146-317.
304. Смета доходов и расходов города Елисаветграда на 1911 г. – Елисаветград: Тип. Х. Ш. Немировского, 1911. – 695 с.
305. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1907 г. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1909. – 185 с.
306. Труды областного совещания по оказанию помощи беженцам, состоявшегося в г. Киеве при комитете Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза 15-17 октября 1915 г. – К.: Тип. «Работник». – 101 с.
307. Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8-13 марта 1910 г.: В 2 ч. – СПб.: Тип. И. В. Леонтьева, 1910. – Ч. 1. – 225 с.; Ч. 2 – 631 с.
308. Труды съезда по общественному призрению, созванного Министерством внутренних дел 11-16 мая 1914 г.: В 2 т. – СПб.: Тип. Безобразов и Ко, 1914. – Т. 1. – 745 с.; Т. 2. – 538 с.
309. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
310. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – 780 с.
311. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К.-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
312. Уставы об общественном призрении, врачебный, медицинской полиции и о карантинах. – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1879. – 301 с.
313. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1990. – 368 с.

Періодичні видання

314. «Вестник благотворительности» (1897-1902).
315. «Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах» (1915-1917).
316. «Вестник Красного Креста» (1907-1918).

317. «Вестник народной помощи» (1877-1880).
 318. «Вестник Общества повсеместной помощи пострадавшим на войне и их семьям» (1908-1917).
 319. «Вестник Общества попечения о раненых и больных воинах» (1870-1877).
 320. «Вестник помощи семьям воинов и бедным» (1915-1916).
 321. «Вестник Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых» (1902-1915).
 322. «Вестник Попечительства о народной трезвости» (1903-1905).
 323. «Вестник Российского общества Красного Креста» (1881-1906).
 324. «Детская помощь» (1885-1894).
 325. «Друг слепых» (1886-1888).
 326. «Журнал Императорского Человеколюбивого общества» (1817-1826).
 327. «Нужда и помощь» (1870-1871).
 328. «Призрение и благотворительность в России» (1912-1917).
 329. «Призрение раненых» (1904-1906).
 330. «Русский слепец» (1886-1889).
 331. «Слепец» (1889-1917).
 332. «Трудовая помощь» (1897-1916).

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, збірники наукових праць, брошури

333. Абрамов Я. В. Что сделало земство и что оно делает? (Обзор деятельности русского земства) / Абрамов Я. В. – СПб.: Тип. газеты «Новости», 1889. – 288 с.
 334. Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть. – К.: УДЦССМ, 2001. – 344 с.
 335. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України (XVII - XVIII ст.) / Алексієвець Л. М. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 160 с.
 336. Алеппский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века / Алеппский П. – М.: Университетская типография, 1897. – Вып. 2. – 202 с.
 337. Алмазов А. К. К 25-летию Общества Красного Креста. / Алмазов А. К. – М., 1892.
 338. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Ананьич Б. В. – Л.: Наука, 1991. – 198 с.
 339. Антология социальной работы: В 3 т. / Сост. М. В. Фирсов. – М.: Сварогъ-НВФ СПТ, 1994-1995.

340. Ануфриев К. И. Нищенство и борьба с ним. – / Ануфриев К. И. – СПб., 1913. – 248 с.
341. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Апанович О. М. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
342. Архангельський В. М. Филантропические начинания Русского правительства XVIII века / Архангельський В. М. – Смоленск. 1910. – 116 с.
343. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): Историческая монография: В 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Репр. изд. – Харьков, 2004.
344. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Багалій Д. І. – Харків: Основа, 1990. – 256 с.
345. Бари Э. Я. О детских приютах / Бари Э. Я. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1889. – 58 с.
346. Баханов К. А., Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Крыжановский В. К. Дневники / К. А. Баханов, И. И. Лыман. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 218 с.
347. Бегак А. Краткий исторический очерк земской медицины в Дубенском уезде / Бегак А. – Дубно, 1914. – 149 с.
348. Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / Берлинський М. Ф. – К.: Наукова думка, 1991. – 320 с.
349. Библия о милосердии / Сост. Нувахов Б. Ш., Лаврова И. Г., Розова К. А., Шилинис Ю. А. – М.: Научно-иссл. центр «Мед. музей» РАМН, 1992. – 136 с.
350. Благотворители и меценаты прошлого и настоящего: Словарь-справочник от А до Я. – М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2003. – 256 с.
351. Благотворительная Россия. История частной и общественной благотворительности в России / Под ред. П. И. Лыкошина. – СПб.: Изд. Светл. кн. О. Ф. Имеретинской и П. И. Лыкошина, 1901. – Т. 1. – 406 с.; Т. 2. – 458 с.
352. Благотворительные заведения коммерции советника и потомственного почетного гражданина Михаила Парфентьевича Дегтерева, сооруженные в г. Киеве на завещанные им на сооружение и содержание средства. 1900-1902 гг. – К., 1902. – 22 с.
353. Благотворительные учреждения коммерции советника, потомственного и почетного гражданина г. Киева Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют потомственной почетной гражданки Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902-1912 г. – К.: Типо-литография насл. Круглянского, 1913. – 276 с.
354. Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Болховітінов Є. – К.: Либідь-ІСА, 1995. – 488 с.

355. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. / Борисенко В. Й. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
356. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХVІІ ст. / Борисенко В. Й. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.
357. Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / Боханов А. Н. – М.: Наука, 1989. – 187 с.
358. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России. (конец ХІХ в. - 1914 г.) / Боханов А. Н. – М.: Наука, 1992. – 260 с.
359. Боцяновский В. Ф. Исторический очерк деятельности Российского общества Красного Креста / Боцяновский В. Ф. – СПб.: Гос. тип., 1896. – 148 с.
360. Бутаков И. А. Исторический обзор последовательного развития благотворительных заведений попечения о народном здравии и общественном призрении нуждающегося местного населения под ведением Екатеринославского губернского земства за 26 лет с введения земских учреждений в 1867 г. по 1893 г. / Бутаков И. А. – Екатеринослав, 1894. – 50 с.
361. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных, земских и общественных учреждений / Васильчиков А. И. – СПб., 1872. – Т. 1. – 460 с.; Т. 2. – 545 с.
362. Введення у соціальну роботу: Навч. посібник / Т. В. Семигіна, І. М. Грига, О. С. Шевчук та ін; В. В. Бурлака та ін. (ред. кол.). – К.: Фенікс, 2001. – 285 с.
363. Ведомство учреждений императрицы Марии: Исторический очерк (1797-1897). – СПб.: Тип. И. Н. Скрождова, 1897. – 396 с.
364. Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Э. Клофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 336 с.
365. Верхратський С. А. Історія медицини: Навч. посібник. – 4-е вид., випр і доп. / С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський. – К.: Вища шк., 1991. – 430 с.
366. Веселовский Б. История земства за сорок лет / Веселовский Б. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. – Т. I. – 724 с.
367. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / Вечерський В. В. – К.: НДІТІАМ: Головкивархітектура, 2002 – 592 с.
368. Влайков Г. Ф. Изоляция больных в деревнях / Влайков Г. Ф. – Б.м., 1908. – 24 с.
369. Влайков Г. Ф. К вопросу о борьбе с эпидемиями в деревне / Влайков Г. Ф. – Полтава, 1904. – 42 с.
370. Влайков Г. Ф. Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края / Влайков Г. Ф. – Рукопись, 1938. – 310 с.

371. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801-1917. – СПб.: Наука, 2000. – Т. 1. – 302 с.
372. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 г. / Гармиза В. В. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 264 с.
373. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва – Видання четверте / Геврик Т. – Нью-Йорк-Київ, 1991. – 64 с.
374. Георгиевский П. Н. Призрение бедных и благотворительность / Георгиевский П. Н. – СПб.: Тип. Морского Мин-ва, 1894. – 118 с.
375. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России / Герасименко Г. А. – М.: Наука, 1990. – 262 с.
376. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / Гогель С. К. – СПб.: Изд. П-ва о труд. помощи, 1908 – 145 с.
377. Гоголь Н. В. Ревизор / Гоголь Н. В. – М: Изд-во: «Искусство», 1965. – 111 с.
378. Гончарова С. Ю. Соціальна політика / С. Ю. Гончарова , І. П. Отенко. – Харків: Вид ХДЕУ, 2003. – 198 с.
379. Горовцев А. Трудовая помощь как средство призрения бедных / Горовцев А. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. – 437 с.
380. Городские участковые попечительства о бедных г. Киев в 1902 г. – К., 1903. – 21 с.
381. Гужва З. Г. История глазами санитарного врача: – Исторические очерки / Гужва З. Г. – Днепропетровск: Има-пресс, 1998. – 208 с.
382. Гуржій О. І. Іван Скоропадський / Гуржій О. І. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 312 с.
383. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Вид-во «Україна», 2004. – 190 с.
384. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / Даль В. – М.: ГИС, 1955. – Т. 1. – 669 с.
385. Дашкевич Л. Выдача в деревне продовольственного пайка семьям воинов / Дашкевич Л. – М.: Типо-лит. Русского Т-ва печати и издат-го дела, 1916. – 31 с.
386. Дерюжинский В. Ф. Заметки об общественном призрении / Дерюжинский В. Ф. – М.: Изд. книжн. маг. «Гросман и Кнебель», 1897. – 115 с.
387. Дерюжинский В. Ф. Общественное призрение у крестьян / Дерюжинский В. Ф. – СПб., 1899. – 21 с.
388. Джаншиев Гр. Эпоха великих реформ. Исторические справки. 9-е изд. доп. / Джаншиев Гр. – СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1905. – 860 с.
389. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России: В 2 т. / Дитятин И. И. – СПб.: Тип. П. П. Меркульева, 1875. – Т. 1. – 512 с.
390. Дмитриев М. Н. Дома трудолюбца / Дмитриев М. Н. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1900. – 271 с.

391. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.
392. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Донік О. М. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
393. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / Донік О. М. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
394. Дорошенко Д. Нарис історії України / Дорошенко Д. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – 349 с.
395. Дриль Д. А. Бродяжничество и нищенство и меры борьбы с ними. / Дриль Д. А. – СПб.: Изд. Я. А. Канторовича, 1899. – 47 с.
396. Дуплый Е. В. Приказы общественного призрения в России: правовые, организационные и финансово-экономические основы деятельности (1775-1864 гг.) / Дуплый Е. В. – М., 2005. – Ч. 1. – 124 с.; Ч. 2. Комплексное исследование института первых региональных структур социальной помощи. – М., 2005. – 104 с.
397. Дядиченко А. Н. Доходы и расходы губернского и уездных земств Черниговской губернии за 25-летие. 1885-1910 годы / Дядиченко А. Н. – Чернигов, 1912. – 40 с.
398. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Ерошкин Н. П. – 3-е изд. – М.: Наука, 1983. – 384 с.
399. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800-1860): Учебное пособие / Ерошкин Н. П. – М.: МГИАИ, 1985. – 98 с.
400. Ефименко А. Я. История украинского народа / Ефименко А. Я. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
401. Жбанков Д. Н. Библиографический указатель по земско-медицинской литературе / Жбанков Д. Н. – М., 1890. – 151 с.
402. Жбанков Д. Н. Земско-медицинский сборник / Жбанков Д. Н. – М., 1890-1893. – Вып. 1-7.
403. Жбанков Д. Н. Несколько заметок по поводу проекта общественного призрения / Жбанков Д. Н. – СПб., 1895. – 22 с.
404. Жбанков Д. Н. О деятельности санитарных бюро и общественно-санитарных учреждений в земской России: Краткий исторический обзор / Жбанков Д. Н. – М., 1910. – 71 с.
405. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60-70 гг. XIX века / Жук А. П. – М.: Медгиз, 1963. – 382 с.
406. Заблудовский П. Е. Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены. Вопросы общественной медицины / Заблудовский П. Е. – М.: Медгиз, 1956. – 150 с.
407. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов / Зайончковский П. А. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 511 с.
408. Заметки об общественном призрении. – М.: Б. и., 1893. – 87 с.

409. Игумнов С. Н. Земство и его реформы / Игумнов С. Н. – Харьков: Тип. Харьк. губ-го земства, 1917. – 31 с.
410. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав У.С.С.Р., в Бессарабии и в Крыму / Игумнов С. Н. – К.: Издание Киевског I-го мед. ин-та, 1940. – 156 с.
411. Иоффе Д. В. Земская медицина и народное здравие в Бердянском уезде Таврической губернии / Д. В. Иоффе, И. А. Абрамсон. – Бердянск: Б. и., 1910.– 45 с.
412. Исаков Н. В. По вопросу об отношении государства к общественному призрению / Исаков Н. В. –М.: Б. и., 1894. – 28 с.
413. Исторический опыт социальной работы в России / Под общ. ред. Л.В.Бадя. – М., 1994. – 256 с.
414. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1905. – 299 с.
415. Историческое обозрение мер правительства по устройству общественного призрения в России. – СПб.: Б. и., 1874. – 186 с.
416. История предпринимательства в России. – Кн. 2: Вторая половина XIX - начало XX века / Бовыкин В. И., Гавлин М. Л., Епифанова Л. М. и др. – М.: РОССПЭН, 2000. – 575 с.
417. Исаевич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. / Исаевич Я. Д. – К.: Наукова думка, 1966. – 251 с.
418. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Вінницька область. – К.: Укр. рад. енци., 1972. – 779 с.
419. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Волинська область. – К.: Укр. рад. енци., 1970. – 747 с.
420. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Дніпропетровська область. – К.: Укр. рад. енци., 1969. – 959 с.
421. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Донецька область. – К.: Укр. рад. енци., 1970. – 992 с.
422. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Житомирська область. – К.: Укр. рад. енци., 1973. – 727 с.
423. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Запорізька область. – К.: Укр. рад. енци., 1970. – 766 с.
424. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Київська область. – К.: Укр. рад. енци., 1971. – 792 с.
425. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Кіровоградська область. – К.: Укр. рад. енци., 1972. – 816 с.
426. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Кримська область. – К.: Укр. рад. енци., 1974. – 803 с.
427. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Луганська область. – К.: Укр. рад. енци., 1968. – 940 с.
428. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Миколаївська область. – К.: Укр. рад. енци., 1971. – 772 с.

429. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Одеська область. – К.: Укр. рад. енци., 1969. – 911 с.
430. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Полтавська область. – К.: Укр. рад. енци., 1967. – 1028 с.
431. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Ровенська область. – К.: Укр. рад. енци., 1973. – 656 с.
432. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Сумська область. – К.: Укр. рад. енци., 1973. – 695 с.
433. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Харківська область. – К.: Укр. рад. енци., 1967. – 1003 с.
434. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Херсонська область. – К.: Укр. рад. енци., 1972. – 688 с.
435. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Хмельницька область. – К.: Укр. рад. енци., 1971. – 707 с.
436. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Черкаська область. – К.: Укр. рад. енци., 1972. – 788 с.
437. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – Чернігівська область. – К.: Укр. рад. енци., 1972. – 780 с.
438. Історія міст і сіл Української РСР.: В 26 т. – м. Київ. – К.: Укр. рад. енци., 1968. – 587 с.
439. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія. – К., 1997. – 416 с.
440. Каган С. С. Видатний санітарний діяч України – академік АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківський. – / Каган С. С. – К.: Здоров'я, 1965. – 78 с.
441. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886-1917) / Казьмирчук М. Г. – К.: Логос, 2007. – 155 с.
442. Капустин М. Я. Главные основания проекта сельской земской больницы / Капустин М. Я. – СПб.: Б. и., 1874. – 22 с.
443. Капустин М. Я. Основные вопросы земской медицины / Капустин М. Я. – СПб.: Издание К. Л. Риккера, 1889. – 134 с.
444. Карнович Б. Г. Историческая записка о нищенстве / Карнович Б. Г. – Воронеж: Типо-лит. губ-го правления, 1889. – 31 с.
445. Карпов Л. Н. Земская санитарная организация в России / Карпов Л. Н. – Л.: Медицина, 1964. – 123 с.
446. Катренко А. М. Демократичний рух в Україні 70-80 рр. ХІХ ст. / А. М. Катренко, В. М. Мойсієнко. – Черкаси: Ред.-вид. відділ ЧДПІ, 1994. – 60 с.
447. Києво-Могилянська академія в іменах, ХVІІ - ХVІІІ ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.
448. Кизеветтер А. А. Местное самоуправление в России. ІХ–ХІХ ст.: Исторический очерк / Кизеветтер А. А. – М.: Журнал «Русская мысль», 1910. – 155 с.

449. Кизченко В. И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / Кизченко В. И. – К.: Наук. думка, 1990. – 228 с.
450. Килессо С. К. Киево-Печерская лавра / Килессо С. К. – М.: Искусство, 1975. – 144 с.
451. Ключевский В. Добрые люди древней Руси / Ключевский В. – М.: Изд. А. Д. Ступина, 1907. – 30 с.
452. Ковалинский В. В. Меценаты Киева – 2-е изд., доп. / Ковалинский В. В. – К.: Кий, 1998. – 528 с.
453. Кони А.Ф. Задачи трудовой помощи / Кони А.Ф. – СПб.: Б. и., 1897. – 15 с.
454. Котляр М. Ф. Історія в життєписах / М. Ф. Котляр, В. А. Смолій. – К.: Час, 1994. – 328 с.
455. Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К.-Переяслав Хмельницький, 2004. – 360 с.
456. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х кн. – Кн. 3. Кінець XVII – середина XIX століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
457. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький – Вид. 2-е, випр. і доп. / Крип'якевич І. П. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.
458. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Крип'якевич І. П. – К.: АН УРСР. Інститут суспільних наук, 1954. – 536 с.
459. Куркин П. И. Земская санитарная статистика / Куркин П. И. – М.: Образование, 1904. – 214 с.
460. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні / Лазанська Т. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
461. Лафарг П. Благотворительность / Лафарг П. – Одесса: Тип. Е.М.Алексеева, 1905. – 40 с.
462. Левит М. М. Становление общественной медицины в России / Левит М. М. – М.: Медицина, 1974. – 232 с.
463. Лиман І. І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва / Лиман І. І. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 1997. – 61 с.
464. Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775) / Лиман І. І. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 1998. – 180 с.
465. Линева Д. А. Причины русского нищенства и необходимые против них меры / Линева Д. А. – СПб., 1891. – 44 с.
466. Лотова Е. И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены / Лотова Е. И. – М.: Медгиз, 1962. – 198 с.
467. Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. – 2-е вид., доп. і випр. / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – К.: МАУП, 2003. – 168 с.

468. Львов Г. Е. Наше земство и 50 лет его работы. 2-е изд-е / Львов Г. Е., Полнер Т. И. – М.: Радуга, 1916. – 63 с.
469. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского управления по начальному народному образованию, 1871-1901 / Максименко Д. П. – Харьков: Б. и., 1903. – 136 с.
470. Максимов Е. Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным / Максимов Е. Д. – СПб.: Гос. тип., 1905. – 224 с.
471. Максимов Е. Д. Законодательные вопросы попечения о бедных / Максимов Е. Д. – СПб., 1897. – 75 с.
472. Максимов Е. Д. Законодательные вопросы попечения о нуждающихся / Максимов Е. Д. – СПб., 1907. – 68 с.
473. Максимов Е. Д. Заметки о внутреннем устройстве домов трудолюбия / Максимов Е. Д. – СПб.: Гос. тип., 1907. – 38 с.
474. Максимов Е. Д. Из истории государственного призрения в России / Максимов Е. Д. – СПб., 1901. – 65 с.
475. Максимов Е. Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России / Максимов Е. Д. – СПб.: Тип. М. А. Ханс, 1894. – 277 с.
476. Максимов Е. Д. Очерк исторического развития и современного положения общественного призрения в России / Максимов Е. Д. – Б. м., 1900. – 68 с.
477. Максимов Е. Д. Общественное попечение о недостаточном трудящемся населении / Максимов Е. Д. – СПб., 1905. – 43 с.
478. Максимов Е. Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения / Максимов Е. Д. – СПб., 1903. – 152 с.
479. Максимов Е. Д. Очерки частной благотворительности в России / Максимов Е. Д. – СПб.: Тип. Ак. общ. Брокгауза-Эфрона, 1898. – 85 с.
480. Максимов Е. Д. Очерк земской деятельности в области общественного призрения / Максимов Е. Д. – СПб., 1895. – 105 с.
481. Максимов Е. Д. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России / Максимов Е. Д. – СПб., 1906. – 79 с.
482. Максимов Е. Д. Помощь бедным в древней Руси / Максимов Е. Д. – СПб., 1899. – 22 с.
483. Максимов Е. Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним / Максимов Е. Д. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1901. – 135 с.
484. Максимов Е. Д. Статистические и финансовые вопросы общественного призрения / Максимов Е. Д. – СПб., 1897. – 60, 24 с.
485. Максимович М. А. Собрание сочинений / Максимович М. А. – К., 1877. – Т. 2. – 524 с.
486. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
487. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача / Марзеев А. Н. – К.: Здоров'я, 1965. – 175 с.

488. Марзеев А. Н. Отчёт о деятельности санитарного врача по Верхнеднепровскому уезду за 1911 год / Марзеев А. Н. – Екатеринослав: Тип. Андрущенко, 1912. – 100 с.
489. Материалы к вопросу об общественном призрении. – Одесса: Б. и., 1895. – 182 с
490. Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К.: Гос. мед. изд. УССР, 1962. – Т. 2. – 317 с.
491. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні.– К.: Держмедвидав УРСР, 1957. – 385 с.
492. Мацкина Р. Ю. История развития медицины и здравоохранения в России. Обзор документальных материалов / Мацкина Р. Ю. – М.-Л.: Б.и., 1958. – 99 с.
493. Межов В. И. Благотворительность в России. Библиографический указатель / Межов В. И. – СПб.: Б.и., 1883. – 386 с.
494. Мельников В. П. История социальной работы в России: Учеб. пособ. – 2-е изд. / В. П. Мельников, Е. И. Холостова – М.: Маркетинг, 2002. – 344 с.
495. Миколаївщина: літопис історичних подій / О. М. Гаркуша, Є. Г. Горбуров, Ю. І. Гузенко та ін. – Херсон: Олді-плюс, 2002. – 709 с.
496. Мигович І. І. Теоретичні засади соціальної роботи: Навч. посібник. / І. І. Мигович, В. Ф. Жмир. – Ужгород: Говерла, 2007. – 410 с.
497. Мирский М. Б. Медицина России XVI – XIX веков / Мирский М. Б. – М.: РОССПЭН, 1996. – 400 с.
498. Мицкевич С. И. Записки врача-общественника. (1888-1918) / Мицкевич С. И. – М.: Медицина, 1969. – 239 с.
499. Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии / Мозговой В. Г. – К.: Киев. тип. губ. правления, 1885. – 91 с.
500. Молчанов В. Б. Життєвий рівень населення Правобережної України (1900-1914) / Молчанов В. Б. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 318 с.
501. Мушинский К. Устройство общественного призрения в России / Мушинский К. – СПб.: Тип. МВД, 1862. – 64 с.
502. Мюнстерберг Э. Призрение бедных / Мюнстерберг Э. – СПб., 1900. – 332 с.
503. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. / Мякотин В. А. – Прага, 1924. – Т. 1. – Вып. 1. – 288 с.
504. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. / Нардова В. А. – Л.: Наука, 1984. – 260 с.
505. Об участии городских обществ в пожертвованиях на дело образования. СПб.: Б. и., 1890. – 173 с.
506. Обзор социально-экономического устройства в дореволюционной России. – Информэлектро, 1990. – 36 с.

507. Обзор царствования государя императора Александра II и его реформ (1855-1871). – СПб.: Б.и., 1871. – 522 с.
508. Обзор деятельности больничных учреждений Императора Николая II при Киевском женском общежительном монастыре за I-е десятилетие – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1905. – 351 с.
509. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Оглоблин О. – 2-е доп. вид. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – 464 с.
510. Осипов В. Некоторые итоги деятельности Екатеринославского губернского земства за 50 лет его существования: Пятидесятилетие Екатеринославского губернского земства, 1866-1916 / Осипов В. – Екатеринослав, 1916. – 32 с.
511. Осипов Е. А. Русская земская медицина / Осипов Е. А., Попов И. В., Куркин П. И. – М.: Тов. «Печатная С. П. Яковлева», 1899. – 340 с.
512. Осипов Е. А. По вопросу устройства земских сельских лечебниц / Осипов Е. А. – М., 1876. – 57 с.
513. Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Инфра-М, 2003. – 395 с.
514. Основы социальной работы: Учеб. пособ. / Под ред. Е. В. Ханжина. – М.: Академия, 2001. – 144 с.
515. Оссонвиль. Нужда, порок и благотворительность / Оссонвиль. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 368 с.
516. Очерк деятельности Всероссийского Союза Городов. 1914-1915. – М.: Тип. Т-ва Рябушинских, 1916. – 239 с.
517. Очерк краткой истории Императорского Человеколюбивого Общества с 1802 до 1869 г. – СПб.: Б.и., 1875. – 172 с.
518. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К.: Б.и., 1992. – 288 с.
519. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К.: Госмедиздат, 1954. – 438 с.
520. Очерки истории русской общественной медицины. – М.: Изд. «Медицина», 1965. – 300 с.
521. Ошанин М. О призрении покинутых детей / Ошанин М. О. – Ярославль: Б.и., 1912. – 283 с.
522. Павленко С. Іван Мазепа / Павленко С. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 416 с.
523. Павловский И. Ф. І. П. Котляревський. Біографічний нарис / Павловський І. Ф. – Полтава: Вид. Полт. губ. арх. комісії, 1918. – 26 с.
524. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – 568 с.
525. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К.: Веселка, 1994. – 77 с.
526. Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины / Петров Б. Д. – М.: Медгиз, 1962. – 303 с.

527. Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Пирумова Н. М. – М.: Наука, 1986. – 268 с.
528. Подробное обозрение благотворительных действий приказов общественного призрения. – СПб., 1855. – 27 с.
529. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. / Полонська-Василенко Н. – Т. 2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
530. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Реєнт О. П. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
531. Реєнт О. П. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії / Реєнт О. П. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
532. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
533. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / Робак І. Ю. – Харків: ХДМУ, 2007. – 346 с.
534. Рожко В. Є. Православні монастирі Волині і Полісся / Рожко В. Є. – Луцьк: Медіа, 2000. – 692 с.
535. Россия в начале XX века / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 744 с.
536. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб.: Блиц, 1995. – 416 с.
537. Российский Д. М. История всеобщей и отечественной медицины и здравоохранения. Библиография. (996-1954 гг.) / Сост. при участии В. А. Невского / Под ред. Б. Д. Петрова / Российский Д. М. – М.: Медгиз, 1956. – 938 с.
538. Рошер В. Система призрения бедных и мероприятий против бедности / Рошер В. – Черкасы: Колодочки, 1899. – 351 с.
539. Рубакин Н. А. Россия в цифрах / Рубакин Н. А. – СПб.: Вестник знаний, 1912. – 216 с.
540. Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / Русов А. – К.: Изд. «Кружка студ-ов «Киевлянин», 1914. – 115 с.
541. Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева / Сахновский В. Н. – К.: Тип. Петра Барского, 1896 – 262 с.
542. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – 179 с.
543. Січинський В. Чужинці про Україну / Січинський В. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
544. Скворцов И. О совместной организации взаимной помощи и благотворительности / Скворцов И. – СПб., 1896. – 20 с.
545. Скуратівський В. Соціальна політика / Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е. – К.: Вид. УАДУ, 1997. – 360 с.

546. Смирнов Е. И. История христианской церкви / Смирнов Е. И. – Пг., 1915. – 230 с.
547. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Наукова думка, 1994. – 262 с.
548. Социальная политика: Учебник / Под общ. ред. Н. А. Волгина. – М.: Экзамен, 2002. – 736 с.
549. Социальная работа: теория и практика: Учеб пособие / Отв. ред. Е. И. Холостова, А. С. Сорвина. – М.: ИНФРА, 2002. – 427 с.
550. Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В. Полтавця. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2002. – 236 с.
551. Сперанский С. К истории нищенства в России / Сперанский С. – СПб., 1897. – 46 с.
552. Сперанский С. О проекте реформы общественного призрения в России / Сперанский С. – СПб., 1898. – 19 с.
553. Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств. – К.: Тип. штаба Киевского воен. округа, 1916. – 272 с.
554. Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської Лаври / Степовик Д. В. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2001. – 559 с.
555. Стог А. Д. Об общественном призрении в России: В 4 ч. / Стог А. Д. – СПб.: Мин-во полиции-Мин-во внутренних дел, 1818-1831.
556. Страшун И. Д. Русская общественная медицина между двумя революциями. 1907-1917 г. / Страшун И. Д. – М.: Мед-на, 1964. – 206 с.
557. Студьонова Л. В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії / Студьонова Л. В. – Ніжин: Вид. «Аспект-Поліграф», 2003. – 88 с.
558. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Ступак Ф. Я. – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.
559. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.). / Ступак Ф. Я. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 272 с.
560. Тетерский С. В. Введение в социальную работу: Учеб. пособие / Тетерский С. В. – М. Академический проект, 2002. – 496 с.
561. Троицкий В. Исторический очерк Совета Императорского Человеколюбивого общества / Троицкий В. – СПб., 1898. – 468 с.
562. Уваров М. С. Вопросы местного санитарного устройства / Уваров М. С. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1887. – 27 с.
563. Уваров М. С. Программа изучения приходящих рабочих / Уваров М. С. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1889. – 23 с.
564. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи, XIX - начало XX века / Ульянова Г. Н. – М.: Наука, 2005. – 403 с.

565. Фирсов М. В. История социальной работы: Учеб. пособие для высшей школы / Фирсов М. В. – М.: Академический проект: Трикста, 2004. – 608 с.
566. Фирсов М. В. Теория социальной работы: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / М. В. Фирсов, Е. Г. Студенкова. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 432 с.
567. Френкель З. Очерки земского врачебно-санитарного дела / Френкель З. – СПб., 1913. – 53 с.
568. Френкель З. Г. Очерки земского врачебно-санитарного дела в России (в преддверии 50-летнего юбилея русского земства) / Френкель З. Г. – СПб., 1913. – 228 с.
569. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / Хижняк З. І. – К.: Вища школа, 1981. – 235 с.
570. Хижняков В. М. Обзор деятельности Полтавского земства / Хижняков В. М. – Полтава. – 1903. – 92 с.
571. Хорош И. Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918-1920) / Хорош И. Д. – К.: Госмедиздат УССР, 1963. – 208 с.
572. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918-1929 роки) / Хорош І. Д. – К.: Вид-во «Здоров'я», 1969. – 172 с.
573. Хроника Ведомства учреждений Императрицы Марии / Сост. И. Селезнев. – СПб., 1878. – 860 с.
574. Чистяков П. С. Нищета и нищенство / Чистяков П. С. – СПб., 1908. – 28 с.
575. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Шандра В. С. // К.: Укр. держ. НДІ архівної справи та документознавства, 1999. – 142 с.
576. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / Шандра В. С. – К.: Держ. ком. архівів України, НАН України, 2001. – 356 с.
577. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ - початок ХХ століття / Шандра В. С. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.
578. Шаломова Л. Б. Здравоохранение Днепропетровска: Краткий ист. очерк, 1776-1993 / Шаломова Л. Б. – Днепропетровск, 1993. – 88 с.
579. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917) / Шапошнікова Н. О. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.
580. Шерер Ж. Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців / Шерер Ж. Б. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
581. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.). Историко-социологический очерк / Шип Н. А. – К.: Наукова думка, 1991. – 171 с.

582. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки / Шрейдер Г. И. – СПб.: Восток, 1902. – 337 с.
583. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI – XIV вв. / Щапов Я. Н. – М.: Изд. «Наука», 1972. – 340 с.
584. Щетинин П. П. К вопросу об искоренении нищенства / Щетинин П. П. – СПб., 1889. – 23 с.
585. Юбилейный земский сборник. 1864-1914 гг. / Под ред. Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1914. – 467 с.
586. Юрий М. Ф. Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны. 1914-1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет) / Юрий М. Ф. – М.: Московский государственный историко-архивный институт, 1990. – 358 с.
587. Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава / Яворницкий Д. И. – Днепропетровск: Сич, 1996. – 280 с.
588. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. / Яворницький Д. І. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
589. Якобий А. Благотворительность / Якобий А. – СПб., 1894. – 40 с.
590. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Яковлева Т. – К.: Основи, 1988. – 447с.

Наукові статті

591. Алабовский М. Положение благотворительных и частных обществ в Киеве / Алабовский М. // Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8-13 марта 1910 г.: В 2 ч. – СПб.: Тип. И. В. Леонтьева, 1910. – Ч. 2 – С. 305-312.
592. Алексеев А. П. О состоянии земской медицины в Александровском уезде в 1903-1908 гг. / Алексеев А.П. // Труды X-го губ-го съезда земских врачей Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1910. – Т. 1. – С. 105-148.
593. Андрусяк М. Щедрою десницею Вашою / Андрусяк М. // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 26-31.
594. Антимиров В. А. Медицинская помощь в деревне / Антимиров В. А. // Народное здравие. – 1900. – № 13. – С. 497-502.
595. Апресян Р. Г. Филантропия: милостыня или социальная инженерия? / Апресян Р. Г. // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 51-60.
596. Асташов А. Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в первую мировую войну / Асташов А. Б. // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 169-172.

597. Астряб М. Г. Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастырь / Астряб М. Г. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1915. – Вып. 13. – С. 8-9.
598. Афанасьев А. Н. Историческое развитие вопросов о призрении в России / Афанасьев А. Н. // Отечественные записки – 1850. – № 10. – С. 123-144.
599. Бабенко В. Народное здравие в деревне / Бабенко В. // Народное здравие в деревне. – 1900. – № 9. – С. 697-699.
600. Благотворительность // Большая Советская Энциклопедия: В 51 т. – М., 1951. – Т. 5. – С. 278-279.
601. Благотворительность // Сов. энц. словарь. / 4-е изд., испр. и доп. – М.: Сов. энц., 1989. – С. 144.
602. Бойко С. Базові цінності українського народу / Бойко С. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – 2002. – Вип. 6. – С. 17-24.
603. Боровой А. А. Благотворительность / Боровой А. А. // Энциклопедический словарь «Т-ва Бр. Гранат и К0»: В 58 т. – М., б. г. – Т. 6. – Стб. 7-10.
604. Боровой А. А. Призрение общественное / Боровой А. А. // Энциклопедический словарь «Т-ва Бр. Гранат и К0»: В 58 т. – М., б. г. – Т. 33 – Стб. 443-453.
605. Боцяновский В. Ф. Исторический очерк деятельности Российского общества Красного Креста / Боцяновский В. Ф. // Антология социальной работы: В 5 т. / Сост. М. В. Фирсов. – М., 1994. – Т. 1. – С. 164-171.
606. Верхратський С. А. Сторінки історії медицини на Україні / Верхратський С. А. // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні.– К.: Держмедвидав УРСР, 1957. – С. 15-57.
607. Вечерський В. В. Меценатство української еліти в глухівський період Гетьманщини / Вечерський В. В. // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 35-44.
608. Вечерський В. В. Поминальник української архітектури / Вечерський В. В. // Пам'ятки України. – 1992. – № 2-3. – С. 65-69.
609. Волков Н. Краткий очерк Императорского Человеколюбивого общества / Волков Н. // Антология социальной работы: В 5 т. / Сост. М. В. Фирсов. – М., 1994. – Т. 1. – С. 153-162.
610. Воскресенский А. П. О нормальной сети врачебных участков / Воскресенский А. П. // Больничная газета Боткина. – 1902. – № 20. – С. 861-868.
611. Врачебно-продовольственные пункты по пути движения на рынках найма сельскохозяйственных рабочих в Херсонской, Екатеринославской, Самарской, Симбирской и других губерниях // Трудовая помощь. – 1901. – № 5. – С. 594-622; № 6. – С. 18-52; № 7. – С. 217-244; № 8. – С. 381-401; № 9. – С. 556-577.

612. Гаген В.А. К вопросу об организации указания труда в России / Гаген В. А. // Трудовая помощь. – 1901. – № 9. – С. 584.
613. Герье В. Призрение общественное / Герье В. // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и Н. А. Ефрона: В 41 т., в 82 кн. – СПб., 1898 – Т. 25. – Кн. 49. – С. 165-177.
614. Герье В. И. Русская благотворительность на Всемирной выставке / Герье В. И. // Вестник Европы. – 1900. – № 8. – С. 483-518.
615. Голосенко И. А. Нищенство как социальная проблема (из истории дореволюционной социологии бедности) / Голосенко И. А. // Социс. – 1996. – № 7. – С. 27-35; № 8. – С. 18-25.
616. Гордон Г. К вопросу о постановке у нас общественного призрения / Гордон Г. // Современный мир. – 1907. – № 9. – С. 18-26.
617. Горовцев А. Трудовая помощь как средство призрения бедных / Горовцев А. // Антология социальной работы: В 5 т. / Сост. М. В. Фирсов. – М., 1994. – Т. 1. – С. 58-67.
618. Гуз А. М. Діяльність земських установ України в галузі народної освіти та культури / Гуз А. М. // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. – 1997. – Вип. 36. – С. 51-54.
619. Гуляй А. Незнані документи гетьмана І. Мазепи / А. Гуляй, Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 56-67.
620. Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37-44.
621. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX - початок XX ст.) / Донік О. М. // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159-177.
622. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки першої світової війни (1914-1918) / Донік О. М. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155-182.
623. Ефименко П. Шпитали в Малороссии / Ефименко П. // Киевская старина. – 1883. – № 4. – С. 709-727.
624. Жбанков Д. Н. Итоги земской медицины / Жбанков Д. Н. – Врач. – 1894. – № 18. – С. 513-519; № 19. – С. 546-551.
625. Жбанков Д. Н. О судьбе общественной медицины / Жбанков Д. Н. // Врачебное дело. – 1919. – № 12. – С. 397-404.
626. Жбанков Д. Н. Общественная медицина в России / Жбанков Д. Н. // Медицинская беседа. – 1897. – № 18. – С. 528-535.
627. Жук В. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві / Жук В. // Пам'ятки України. – 1992. – № 2-3. – С. 104-109.
628. Заштовт Т. Князь О.Б. Куракін – піклувальник про розвиток медицини в Полтавській губернії / Заштовт Т. // Агапіт. – 1997-1998. – № 7-8. – С. 61-64.

629. Зельська І. Українські пам'ятки у Святій Землі / Зельська І. // Пам'ятки України. – 1994. – № 3-6. – С. 33-34.
630. Земская больница // Народное здравие. – 1900. – № 28. – С. 967-969.
631. Земская медицина // Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1895 гг. – Херсон, 1905. – С. 193-257.
632. Земские и городские расходы на общественное призрение // Труды съезда по общественному призрению, созванного Министерством внутренних дел 11-16 мая 1914 г.: В 2 т. – СПб., 1914. – Т. 2. – С. 434-460.
633. Иванов П. Попечение о бедных, как право древнерусской церкви / Иванов П. // Трудовая помощь. – № 4. – С. 337-356.
634. Игумнов С. Н. Идеология земской медицины / Игумнов С. Н. // Врачебное дело. – 1919. – № 11. – С. 363-369.
635. Ігумнов С. М. Нарис розвитку земської медицини на Україні / Ігумнов С. М. // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. – К.: Держмедвидав УРСР, 1957. – С. 58-81.
636. Исаков П. Н. Организация благотворительности / Исаков П. Н. // Вестник благотворительности. – 1900. – № 2. – С. 33-46; № 4. – С. 30-35; № 5-6. – С. 21-28; № 7-8. – С. 40-47; № 12. – С. 49-58; 1901. – № 5-6. – С. 39-56.
637. Йов Борецький та інші. Протестація / Йов Борецький та інші // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 313-327.
638. Казьмирчук М. Г. Благодійницька діяльність ломбардів в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Казьмирчук М. Г. // Сумська старовина. – 2003. – № ХІ – ХІІ. – С. 171-177.
639. Качан Л. Роль держави, громадських і благодійних організацій у підтримці соціально вразливих верств населення / Качан Л. // Соціальний захист. – 2001. – № 10. – С. 24-27.
640. Кілессо С. Суботів / Кілессо С. // Пам'ятки України. – 1994. – № 3-6. – С. 69-73.
641. Кияшко Л. Батуринські церкви доби Івана Мазепи / Кияшко Л. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 23-24.
642. Клокачев П. В защиту благотворительности и альтруизма / Клокачев П. // Вестник благотворительности. – 1899. – № 11. – С. 33-44.
643. Коган В. Я. Первые проекты сельских больниц в России (К 125-летию со дня опубликования первого проекта сельской больницы) / Коган В. Я. // Гигиена и санитария. – 1978. – № 5. – С. 55-57.
644. Корчак-Чепурковский А. В. Доклад комиссии по вопросам санитарно-статистической деятельности / Корчак-Чепурковский А. В. // Тр. VIII-го съезда земских врачей и представителей земств Екатеринославской губернии 20-30 августа 1900 г. – Екатеринослав, 1901. – С. 144-152.
645. Корчак-Чепурковский А. В. Доклад по организации санитарного дела в губернии / Корчак-Чепурковский А. В. // Тр. VIII-го съезда земских

- врачей и представителей земств Екатеринославской губернии 20-30 августа 1900 г. – Екатеринослав, 1901. – С. 203-210.
646. Кучинский С. Н. Обзор деятельности городских участковых попечительств о бедных города Киева / Кучинский С. Н. // Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8-13 марта 1910 г.: В 2 ч. – СПб.: Тип. И. В. Леонтьева, 1910. – Ч. 2 – С. 396-398.
647. Кучинский С. Н. Организация частной и общественной благотворительности в г. Киеве по борьбе с эпидемическими заболеваниями / Кучинский С. Н. // Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8-13 марта 1910 г.: В 2 ч. – СПб.: Тип. И. В. Леонтьева, 1910. – Ч. 2 – С. 399-403.
648. Лазечко П. Меценати української культури / П. Лазечко, Л. Лазечко // Дзвін. – 2003. – № 2. – С. 116-130; № 4. – С. 107-116; № 5-6. – С. 118-126; № 7. – С. 111-117; № 8. – С. 126-132; № 9. – С. 125-133; № 11-12. – С. 133-138.
649. Лачаева М. Ю. Благотворительность / М. Ю. Лачаева, Г. Р. Наумова // Отечественная история: энциклопедия: В 5 т. – Т. 1. – М.: Науч. изд. «Большая Рос. энц.», 1994. – С. 240-242.
650. Левенстим А. Профессиональное нищенство, его причины и форма (извлечения) / Левенстим А. // Антология социальной работы: В 3 т. / Сост. М. В. Фирсов. – М.: Сварогъ-НВФ СПТ, 1994. – Т. 2. – С. 35-43.
651. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ / Линденмейер А. // Великие реформы в России. 1856-1874. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 283-300.
652. Лихачев А. Наказание и помощь нищим / Лихачев А. // Трудовая помощь. – 1899. – № 1. – С. 1-24.
653. Лисенко О. Доброчинність як вияв національної солідарності в роки Другої світової війни / Лисенко О. // Микола Плав'юк: Україна – життя моє. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. – С. 559-571.
654. Лотова Е. И. Земский союз и Союз городов в борьбе с эпидемиями в годы первой мировой войны (1914-1918) / Лотова Е. И. // Очерки истории русской общественной медицины: Сборник статей. – М.: Медицина, 1965. – С. 111-118.
655. Максимов Е. Д. Законодательные вопросы попечения о нуждающихся / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1907. – № 3. – С. 318-341; № 4. – С. 512-529; № 5. – С. 609-623.
656. Максимов Е. Д. Земская деятельность в области общественного призрения / Максимов Е. Д. // Журнал юридического общества при Императорском С.-Пет-м ун-те. – 1895. – Кн. 6. – С. 92-118.
657. Максимов Е. Д. Наши благотворительные ведомства и учреждения, «на особых основаниях управляемые» / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1903. – № 1. – С. 1-39; № 2. – С. 151-175; № 3. – С. 321-350.

658. Максимов Е. Д. Приказы общественного призрения в их прошлом и настоящем / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1901. – № 9. – С. 532-555; № 10. – С. 728-767.
659. Максимов Е. Д. Помощь бедным в Древней Руси / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1899. – № 2. – С. 114-135.
660. Максимов Е. Д. Начало государственного призрения в России / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1900. – №1. – С. 40-58.
661. Максимов Е. Д. Из истории государственного призрения в России / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1901. – № 1. – С. 23-53; № 2. – С. 133-167.
662. Максимов Е. Д. Городские общественные управления в роли деятелей по призрению бедных / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1903. – № 11-12.
663. Максимов Е. Д. Заметки о внутреннем устройстве домов трудолюбия / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1900. – № 9. – С. 341-359; № 10. – С. 467-486.
664. Максимов Е. Д. Статистические и финансовые вопросы общественного призрения / Максимов Е. Д. // Новое слово. – 1896. – № 6. – С. 1-24; № 7. – С. 35-60.
665. Максимов Е. Д. Что такое трудовая помощь / Максимов Е. Д. // Трудовая помощь. – 1900. – № 7. – С. 125-139; № 8. – С. 264-279.
666. Марзеев А. Н. О деятельности врачебно-продовольственных пунктов Верхнеднепровского уезда в 1911 году / Марзеев А. Н. // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1912. – Ч. 1. – С. 264-267.
667. Марзеев А. Н. О санитарных попечительствах / Марзеев А. Н. // Тр. XI-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии 20-29 марта 1914 года. – Екатеринослав. – 1914. – Т. 3. – С. 215-248.
668. Мещанинов И. В. О нищенстве в России и о способах борьбы с этим явлением / Мещанинов И. В. // Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8-13 марта 1910 г.: В 2 ч. – СПб.: Тип. И. В. Леонтьева, 1910. – Ч. 2 – С. 405-429.
669. Мигович І. Історичні корені й традиції благодійництва / Мигович І. // Соціальний захист. – 1996. – № 4. – С. 77-87.
670. Милявский В. М. Значение «Трудов постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе» для развития земской медицины в России / Милявский В. М. // Советское здравоохранение. – 1984. – № 4. – С. 63-65.
671. Мицик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи / Мицик Ю. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 99-105; № 4. – С. 143-150.

672. Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. / Мицик Ю. // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5-6. – С. 10-26.
673. Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи / Мицик Ю. // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 56-58.
674. Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві / Мицик Ю. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 18-31.
675. Мицик Ю. Гетьман І. Скоропадський – покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві / Мицик Ю. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 50-64; № 5. – С. 65-81.
676. Мультиановский М. П. Споры шестидесятих годов о медицинской помощи сельскому населению России // Очерки по истории отечественной медицины середины XIX века. – М.: Издание 2-го МГМИ им. Н. И. Пирогова, 1958. – С. 85-98.
677. Мюнстерберг Э. Задачи и организация призрения бедных / Мюнстерберг Э. // Трудовая помощь. – 1899. – № 9. – С. 354-372; № 10. – С. 425-442.
678. Нардова В. А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. / Нардова В. А. // Великие реформы в России. 1856-1874. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 221-238.
679. Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 20-21.
680. Об участии городских обществ в пожертвованиях на дело образования // Журнал МНП.– 1878. – № 4.– С. 203-244.
681. Общественное призрение // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1870. – № 9. – С. 9-16.
682. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України / Оглоблин О. // Пам'ятки України. – 1991. – № 6 – С. 16-19.
683. Павлова О. К. Благотворительность в России X–XVIII веков. Тенденции и особенности развития / Павлова О. К. // Клио. – 2003. – № 3. – С. 122-131.
684. Палкин Б. М. Губернская реформа 1775 года и организация гражданской медицины в России / Палкин Б. М. // Советское здравоохранение. – 1983. – № 9. – С. 66-67.
685. Пащенко Ф. Д. Из истории здравоохранения Киева / Пащенко Ф. Д. // Врачебное дело. – 1957. – № 2. – Стб. 210-212.
686. Петров Л. Благотворительность в древней России / Петров Л. // Вестник благотворительности. – 1898. – № 8. – С. 24-43; № 9. – С. 37-42.
687. Португалов В. 25-летие земской охраны народного здравия / Португалов В. // Земский врач. – 1889. – № 4. – С. 50-51.
688. Реєнт О. П. Історичні події в Україні XIX – початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес / Реєнт О. П. // Проблеми історії України XIX –

- початку ХХ ст. – Вип. VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 7-12.
689. Русов А. Видатки 8 українських губерній на початкову освіту / Русов А. // Світло. – 1914. – № 7-8. – С. 27-33.
690. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти / Русова С. // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 32-47.
691. Саблік К. Медицина в третьому тисячолітті: підсумки минулого та погляд у майбутнє / Саблік К. // Агапіт. – 1998. – № 9-10. – С. 41-46.
692. Савина Р. В. Состояние санитарного дела в земской медицине / Савина Р. В. // Журнал АМН Украины. – 2002. – Т. 8. – № 2. – С. 394-399.
693. Селиванов А. Ф. Библиография о благотворительности / Селиванов А. Ф. // Вестник благотворительности. – 1901. – № 4. – С. 78-82; № 5-6. – С. 82-91.
694. Селиванов А. Ф. Современное положение русской благотворительности / Селиванов А. Ф. // Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8-13 марта 1910 г.: В 2 ч. – СПб.: Тип. И. В. Леонтьева, 1910. – Ч. 2 – С. 375-388.
695. Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних / Січинський В. // Пам'ятки України. – 1991. – № 6 – С. 21-24.
696. Скибневский А. 50-летие существования земской медицины / Скибневский А. // Медицинское обозрение. – 1914. – № 5. – С. 460-473.
697. Смолій В. А. Принципи соціальної політики і поведінки. Соціальні ідеали / Смолій В. А. // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 42-55.
698. Савенок Л. А. Соціальне обличчя Херсону наприкінці ХІХ ст. (за матеріалами Всеросійського перепису 1897 р.) / Савенок Л. А. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 47-60.
699. Соколов А. Р. Российская благотворительность в XVIII – XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) / Соколов А. Р. // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147-158.
700. Соколов А. Р. Приказы общественного призрения. История полувековой деградации / Соколов А. Р. // Клио. – 2003. – № 3. – С. 132-142.
701. Соколовский М. Светлая страница в летописи Человеколюбивого общества / Соколовский М. // Вестник благотворительности. – 1902. – № 9. – С. 10-31; № 10. – С. 10-26; № 11. – С. 11-20.
702. Соколовский М. Черты благотворительности по данным народного творчества / Соколовский М. // Вестник благотворительности. – 1901. – № 1. – С. 48-55.
703. Солнцев Е. Благотворительность / Солнцев Е. // Большая советская энциклопедия. – М., 1927. – Т. 6. – Стб. 466.

704. Ступак Ф. Я. Грушевські та добродійність / Ступак Ф. Я. // Наукові записки ТДПШ. Серія: історія. – 1997. – Вип. V. – С.169-170.
705. Ступак Ф. Я. Проблема благодійності в спеціальній періодиці / Ступак Ф. Я. // Південний архів: Збірник наукових праць: Історичні науки. – Херсон, 1999. – Вип. 2. – С. 148-161.
706. Ступак Ф. Я. Соціальна допомога військовослужбовцям та їх родинам у минулому / Ступак Ф. Я. // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 157-158.
707. Ступак Ф. Я. Благочинна діяльність на початку ХХ ст. / Ступак Ф. Я. // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2000. – С. 148-154.
708. Ступак Ф. Я. Земська суспільна опіка на Правобережній Україні / Ступак Ф. Я. // Бердичівщина: Поступ у третє тисячоліття: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир-Бердичів, 2001. – Т. 22. – С. 155-158.
709. Ступак Ф. Я. Діяльність органів міського самоврядування в Житомирі у галузі суспільної опіки / Ступак Ф. Я. // Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 324-329.
710. Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки на Волині / Ступак Ф. Я. // Архіви – скарбниця людської пам'яті: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 2002. – Т. 26. – С. 154-157.
711. Ступак Ф. Я. Регіональний досвід соціально-доброчинної діяльності: Сумщина / Ступак Ф. Я. // Сумська старовина. – 2002. – № 10. – С. 209-215.
712. Ступак Ф. Я. Історичний досвід соціально-медичної допомоги в містах: аналіз інформації документів та матеріалів / Ступак Ф. Я. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – К., 2003. – Ч. 2. – С. 116-130.
713. Ступак Ф. Я. Історичний досвід соціальної допомоги в містах / Ступак Ф. Я. // Вісник академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – 2003. – № 5. – С. 195-200.
714. Ступак Ф. Я. Навчально-виховні заклади Приказів громадської опіки / Ступак Ф. Я. // Схід. – 2003. – № 4. – С. 93-95.
715. Ступак Ф. Я. Історичний досвід медичної допомоги сільському населенню / Ступак Ф. Я. // Український селянин: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 7. – С. 33-35.

716. Ступак Ф. Я. З історії приказної медицини / Ступак Ф. Я. // Схід. – 2003. – № 8. – С. 81-85.
717. Ступак Ф. Я. Закон 1775 р. і Прикази громадської опіки в Україні / Ступак Ф. Я. // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2003. – № 4. – С. 113-120.
718. Ступак Ф. Я. Соціальна робота в діяльності органів міського самоврядування: Історичний досвід / Ступак Ф. Я. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – 2003. – Вип. 6. – С. 18-22.
719. Ступак Ф. Я. Органи міського самоврядування: питання суспільної опіки / Ступак Ф. Я. // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. – К., 2003. – Ч. 6. – С. 162-173.
720. Ступак Ф. Я. З історії добродійно-меценатської діяльності епохи Козаччини і Гетьманщини / Ступак Ф. Я. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 391-396.
721. Ступак Ф. Я. Богадільні та виправні установи Приказів громадської опіки в Україні / Ступак Ф. Я. // Схід. – 2003. – № 7. – С. 79-82.
722. Ступак Ф. Я. Доброчинність епохи Козаччини / Ступак Ф. Я. // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 17-23.
723. Ступак Ф. Я. З досвіду діяльності міських громадських управлінь у галузі народної освіти / Ступак Ф. Я. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 133-138.
724. Ступак Ф. Я. Соціальна діяльність міських управлінь на Волині // Ступак Ф. Я. / Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Збірник наукових праць. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 33-37.
725. Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки і системи охорони здоров'я: досвід діяльності. / Ступак Ф. Я. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – 2004. – Вип. 8. – С. 14-17.
726. Ступак Ф. Я. Соціальна діяльність міських громадських управлінь у період Першої світової війни / Ступак Ф. Я. // Грані. – 2004. – № 1. – С. 54-58.
727. Ступак Ф. Я. Історія добродійності в особах: Богдан Хмельницький / Ступак Ф. Я. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 382-384.
728. Ступак Ф. Я. Благодійність в зарубіжній історіографії / Ступак Ф. Я. // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 2004. – Т. 27. – С. 142-152.

729. Ступак Ф. Я. Меценатство гетьманів та козацької старшини / Ступак Ф. Я. // Україна – козацька держава. Наукове вид. / Упоряд. Недяк В. В. – Вид. «Емма», 2004. – С. 788-793.
730. Ступак Ф. Я. Добродійно-меценатська діяльність Богдана Хмельницького / Ступак Ф. Я. // Пам'ять століть. – 2004. – № 1. – С. 135-142.
731. Ступак Ф. Я. Доброчинність та соціальна допомога: з історіографії проблеми / Ступак Ф. Я. // Сумська старовина. – 2004. – № 11-12. – С. 160-170.
732. Ступак Ф. Я. Архівні матеріали про фінансову діяльність Приказів громадської опіки в Україні / Ступак Ф. Я. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2005. – Вип. 79. – С. 139-141.
733. Ступак Ф. Я. Доброчинна діяльність гетьмана І. Мазепи / Ступак Ф. Я. // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 138-148.
734. Ступак Ф. Я. Земська медицина в Правобережній Україні / Ступак Ф. Я. // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 2005. – Т. 33. – С. 233-242.
735. Ступак Ф. Я. Громадсько-доброчинна діяльність І. Котляревського / Ступак Ф. Я. // Іван Котляревський та українська культура ХІХ – ХХ століть: Збірник наукових статей. – Полтава: ПДПУ, 2005. – С. 96-98.
736. Ступак Ф. Я. Медико-соціальна допомога і доброчинність / Ступак Ф. Я. // Охорона здоров'я України. – 2007. – № 1 (25). – С. 264.
737. Ступак Ф. Я. Доброчинно-меценатська діяльність доби Гетьманщини на Чернігівщині / Ступак Ф. Я. // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 265-267.
738. Ступак Ф. Я. Земська медицина в Україні // Ступак Ф. Я. // Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 61-74.
739. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ступак Ф. Я. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 143-148.
740. Ступак Ф. Я. Соціальна діяльність органів земського самоврядування в галузі освіти в Україні / Ступак Ф. Я. // Грані. – 2009. – № 6. – С. 55-58.
741. Тазьмин Ю. Н. Меценатство и благотворительность в России: к вопросу о мотивации / Тазьмин Ю. Н. // Социологические исследования. – 2002. – № 2. – С. 32-96.
742. Тезяков Н. И. К вопросу о строе земской медицины в настоящее время и ближайшем будущем / Тезяков Н. И. // Больничная газета Боткина. – 1901. – № 32. – С. 1343.

743. Третьяк К. О. Историчний розвиток православної культової архітектури Київщини / Третьяк К. О. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип. 59–60. – С. 79-81.
744. Ульянова Г. Н. Благотворительность и общественное призрение в России XIX – начала XX века. Институциональное развитие в контексте формирования гражданского общества / Ульянова Г. Н. // Труды Института российской истории РАН. – М., 2000. – Вып. 2. – С. 164-217.
745. Ульянова Г. Н. Благотворительность и общественное призрение / Ульянова Г. Н. // Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб.: Блиц, 1995. – С. 381-392.
746. Ульянова Г. Н. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи «гражданской сферы» / Ульянова Г. Н. // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX - начало XX века / Отв. редакторы Б. Пиетров-Эннкер, Г. Н. Ульянова. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 100-123.
747. Ульянова Г. Н. Здравоохранение и медицина / Ульянова Г. Н. // Россия в начале XX века / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 624-651.
748. Ульянова Г. Н. Изучение социальных аномалий, благотворительности и общественного призрения в России / Ульянова Г. Н. // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М., 1996. – С. 405-426.
749. Ульянова Г. Н. Специальная периодика по благотворительности в России. 1870-1907 / Ульянова Г. Н. // Вопросы историографии и источниковедения дооктябрьского периода. – М., 1992. – С. 117-141.
750. Ульянова Г. Н. Новейшая американская историография российской благотворительности / Ульянова Г. Н. // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 108-118.
751. Федорченко И. Милостыня, благотворительность, общественное призрение / Федорченко И. // Благотворительные общества г. Киева на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. – К.: Изд. секции благотворительности, 1913. – С. 9-19.
752. Фролов Г. И. Развитие и устройство общественного призрения в Империи / Фролов Г. И. // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – Кн. 3. – С. 407-447.
753. Ханьков Я. В. Исторический очерк правительственных мер по части общественного призрения в России / Ханьков Я. В. // Журнал Министерства внутренних дел. – 1851. – Кн. 10. – С. 60-109; Кн. 11. – С. 212-266.
754. Червінський В. Добродійність – феномен української ментальності / Червінський В. // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 47-51.

755. Чистяков И. С. Нищета и нищенство / Чистяков И. С. // Трудовая помощь. – 1908. – № 4. – С. 309-336.
756. Шамраєва А. Сулимівська церква / А. Шамраєва, С. Юрченко // Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 78-80.
757. Шаповалова Л. Філантропія як атрибут громадянського суспільства / Шаповалова Л. // Українська культура. – 2001. – № 2. – С. 34-35.
758. Шара Л. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871–1880) / Шара Л. // Сіверянський літопис. – 2000. – №4. – С. 31-38.
759. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині (1870-1900 рр.) / Шара Л. // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С. 59-64.
760. Швиттау Г. Трудовая помощь в России (извлечения) / Швиттау Г. // Антология социальной работы: В 3 т. / Сост. М. В. Фирсов. – М.: Сварогъ-НВФ СПТ, 1994. – Т. 2. – С. 213-223.
761. Шумигородский Е. Ведомство учреждений Императрицы Марии в его прошлом и настоящем (По поводу его столетнего юбилея) / Шумигородский Е. // Вестник благотворительности. – 1897. – № 5. – С. 15-22.
762. Щапов Я. Н. Благотворительность в дореволюционной России: Национальный опыт и вклад в цивилизацию / Щапов Я. Н. // Россия в XX веке: Историки мира спорят. – М.: Наука, 1994. – С. 84-88.
763. Якобий А. И. Благотворительность / Якобий А. И. // Мир божий. – 1894. – № 3. – С. 129-144; № 4. – С. 92-115.

Автореферати дисертацій

764. Бойко Ю. О. Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. О. Бойко. – К., 2008. – 15 с.
765. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.
766. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Головка. – Харків, 1997. – 18 с.
767. Горохов С. В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. В. Горохов. – К., 2008. – 16 с.

768. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. М. Гуз. – К., 1997. – 24 с.
769. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Гузенко. – Черкаси, 2004. – 18 с.
770. Донік О.М. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Донік. – К., 2001. – 18 с.
771. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Драч. – Харків, 2002. – 17 с.
772. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. І. Загребельна. – К., 2004. – 20 с.
773. Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Захарова. – К., 2002. – 20 с.
774. Кагамлик С. Р. Культурно-просвітницька діяльність Києво-Печерської лаври в другій половині XVII – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Р. Кагамлик. – К., 2000. – 19 с.
775. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Корнієнко. – Харків, 2005. – 19 с.
776. Кравченко О. В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Кравченко. – Харків, 2003. – 19 с.
777. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Курінна. – Черкаси, 2004. – 18 с.
778. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Курченко. – Харків, 1998. – 16 с.
779. Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.

780. Майстренко О. А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865-1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Майстренко. – К., 2006. – 20 с.
781. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. І. Мармазова. – Дніпропетровськ, 1998. – 16 с.
782. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Марченко. – Одеса, 1997. – 16 с.
783. Накаєва С. А. Жінки у становленні державного піклування і громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії (перша половина ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.А. Накаєва. – Одеса, 2008. – 16 с.
784. Нарядько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Нарядько. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
785. Ніколаєва Т. М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Ніколаєва. – Черкаси, 2005. – 20 с.
786. Обметко О. М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Обметко. – К., 2002. – 17 с.
787. Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. І. Поляруш. – К., 1996. – 17 с.
788. Прищепа О. П. Міста Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Прищепа. – Чернівці, 2003. – 20 с.
789. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Рогоза. – Харків, 2002. – 17 с.
790. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (ХVІІІ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Ю. Робак. – К., 2009. – 39 с.

791. Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1864-1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Рубан. – Донецьк, 2004. – 20 с.
792. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Седляр. – К., 2009. – 20 с.
793. Сесак И. В. Земские учреждения на Правобережной Украине: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / И. В. Сесак. – Львов, 1987. – 21 с.
794. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-х-90-х годах XIX в.: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 19 с.
795. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX - поч. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Ю. Суровцева. – Донецьк, 2006 – 20 с.
796. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Ткаченко. – К., 1998. – 21 с.
797. Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Ткаченко. – К., 2003. – 23 с.
798. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Товстоляк. – Дніпропетровськ, 2006. – 16 с.
799. Тронько Т. В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Тронько. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.
800. Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Хаустова. – Харків, 2006. – 19 с.
801. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Шандра. – К., 2002. – 39 с.
802. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917рр.): автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. О. Шапошнікова. – К., 1999. – 18 с.
803. Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Шара. – Харків, 2002. – 18 с.
804. Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. О. Шахрай. – Черкаси, 2009. – 20 с.
805. Шихов К. Л. Земська доброчинність на Катеринославщині 1866-1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К. Л. Шихов. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.
806. Шовкун Ю. І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 1996. – 20 с.
807. Шукліна С. О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. О. Шукліна. – К., 2004. – 19 с.